

JANKY BÉLA – KMETTY ZOLTÁN – NASZÁLYI NATÁLIA – TAMÁSSY RÉKA¹

MÉDIAKERETEZÉS ÉS LMBTQ+ EMBEREK IRÁNTI ATTITÚDOK

Egy survey- és természetes kísérlet eredményei

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2018.3.1

ABSZTRAKT

A tanulmányban a Budapest Pride médiareprezentációját, valamint a reprezentáció LMBTQ+ emberek és jogaik iránti attitűdökre gyakorolt hatását vizsgáljuk. Kutatásunkban televíziós hírműsorok Pride-tudósításait elemeztük, továbbá 1000 fős online lakossági mintán végeztünk médiakeretezést szimuláló, kísérleti kezeléseket tartalmazó kérdőíves adatfelvételt (survey-kísérletet). Az adatfelvétel különlegessége, hogy a minta fele a 2017. július 8-i Pride felvonulás előtti héten töltötte ki a kérdőívet, a másik fele pedig a Pride-ot követő napokban. Tehát a kérdezés során alkalmazott kísérleti ingerek mellett egy természetes kísérletet is végeztünk, hogy megvizsgáljuk, hatott-e az esemény az emberek témával kapcsolatos attitűdjeire. Adataink összességében csekély mértékű hírkeretezési főhatásokat mutatnak. Leglátványosabban az mutatkozott meg, hogy a közéleti cselekvéssel összefüggő kérdésekben a politikai keretezés képes lehet módosítani a véleményeket.

Kulcsszavak: survey kísérlet, média keretezés, LMBTQ, Budapest Pride

MEDIA FRAMING AND ATTITUDES TOWARD LMBTQ PEOPLE

The results of a survey- and natural experiment

ABSTRACT

In this paper, we investigate media representation of Budapest Pride and the effect of this representation on attitudes toward LMBTQ people and their rights. In our research, we analysed the reports of television news about Pride and also conducted an online national survey with 1000 respondents using an experimental approach (called survey experiment) to simulate the effect of media framing. It is a unique survey as half of the respondents answered the questionnaire before Budapest Pride (organised 08.08.2017), while the other half filled it in after the event. So, besides the experimental treatments used we also conducted a natural experiment to test whether the Pride event changed people's attitudes. Our results show only minor effects of news framing. The most significant result is that political framing might modify people's opinions on public issues.

Keywords: survey experiment, media framing, LMBTQ, Budapest Pride

¹ Janky Béla: tudományos főmunkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet és BME GTK Szociológia és Kommunikáció Tanszék. Kmetty Zoltán: ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológia Intézet és MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont. Naszályi Natália: ELTE Társadalomtudományi Kar. Tamássy Réka: Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia Doktori Iskola.

MÉDIAKERETEZÉS ÉS LMBTQ+ EMBEREK IRÁNTI ATTITÚDOK

Egy médiavizsgálat és egy kísérlet eredményei

BEVEZETÉS

A tanulmány a *Budapest Pride* (korábbi nevén *Melegbúszkeség napi felvonulás*) médiareprezentációját, valamint a reprezentáció LMBTQ+ emberek² és jogaik iránti attitűdökre gyakorolt hatását vizsgálja. Kutatásunkban először televíziós hírműsorok korábbi Pride-tudósításait elemeztük. Ezt követően, a médiaelemzés tapasztalatainak figyelembevételével egy ezer fős online lakossági mintán végeztünk médiakeretezést szimuláló, kísérleti kezeléseket tartalmazó kérdőíves adatfelvételt (ún. *survey-kísérlet*). Az adatfelvétel különlegessége, hogy a minta fele a 2017. július 8-i Budapesti Pride felvonulás előtti héten töltötte ki a kérdőívet, a másik fele pedig a Pride-ot követő napokban. Tehát a kérdezés során alkalmazott kísérleti ingerek mellett a válaszadók egy része a valós életben is hozzájuthatott az aktuális Pride-ról szóló információkhoz.

A *survey-kísérlet*ben négy kérdésben vizsgáltuk az emberek lesbikus/meleg kapcsolatok és jogok iránti attitűdjeit. A kísérlet részeként a négyből három kérdés szóhasználatát manipuláltuk. A médiakeretezést szimuláló kísérletünkben négyféle fiktív Pride-tudósítás hatását vizsgáltuk a fenti kérdésekre kialakított véleményekre. Mindezt egy olyan adatfelvétel keretében, amelynek első része a Pride előtt zajlott, a másik közvetlenül utána. A kísérleti manipulációk mellett a kérdőívben adatokat gyűjtöttünk a válaszadók médiahasználati szokásairól. Az alábbiakban – az említett keretek korlátai között – röviden bemutatjuk, hogy a valós médiatudósítások milyen jellemzői alapján terveztük meg kísérleteinket. Továbbá viszonylag részletesen ismertetjük a kísérleti dizájnt is. Az eredmények közül nem tematikusan válogattunk. Ebben a tanulmányban, amely a kutatás eredményeinek első ismertetője, áttekintjük az összes kísérleti kezelés főhatását, továbbá néhány eredményt a vinyetták és a médiafogyasztás interakciós hatásairól is.

Más országokban végzett hasonló felmérésekkel összhangban azt találtuk, hogy a lesbikus/meleg vs. homoszexuális szóhasználat aktivisták és társadalomkutatók jól megalapozott várakozásaival ellentétben ma már nem gyakorol érdemi befolyást e csoportokkal kapcsolatos kérdésekben kinyilvánított véleményekre. Emellett adataink néhol érezhető, de összességében csekély mértékű hírkeretezési főhatásokat mutatnak. A keretezési kísérletekben itt vizsgált főhatásokra (a teljes mintában vizsgált átlagos hatásokra) vonatkozó eredmények egyik fontos tanulsága, hogy a hírkeretezés kérdésspecifikusan befolyásolja a véleményeket. Leglátványosabban az mutatkozott meg, hogy a politikai keretezés valamilyen mértékben képes lehet a közéleti cselekvéssel összefüggő kérdésekben módosítani a véleményeket.

² A tanulmányunk alapjául szolgáló kérdőíves kutatásban lesbikusokról és melegokről (illetve homoszexuálisokról, ld. alább) kérdeztük az embereket. A tanulmányunkban értelemszerűen emiatt, de az egyszerűbb fogalmazás miatt is melegeket említünk néha olyankor is, amikor állításaink az LMBTQ+ emberek szélesebb csoportjára is érvényesek.

A KIINDULÓPONT: AZ LMBTQ+ TÁRSADALOM MÉDIAÁBRÁZOLÁSA MAGYARORSZÁGON

Elemzésünk során a leszbikus, meleg, biszexuális, transznemű és *queer* társadalom ábrázolását vizsgáltuk két magyar televíziócsatorna kiválasztott hírműsoraiban. A vizsgálat az M1 mint az elsőszámú közszolgálati adó és az RTL Klub mint Magyarország jelenleg legnézettebb híradóját sugárzó kereskedelmi csatornája híradóira terjedt ki (Tamássy 2017). A vizsgálat alapját a 2009–2017 közötti Budapest Pride felvonulások adták, melyek jelenleg Magyarország legnagyobb LMBTQ+ rendezvényei, és mint ilyenek elválaszthatatlanok a meleg közösség megítélésétől.

Módszertan

A korpusz (a két adón összesen 30 riport) elemzésére két tartalomelemzési módszerrel, kódutasításos tartalomelemzéssel és kritikai diskurzuselemzéssel került sor. A kódutasításos tartalomelemzés esetében a hír tárgyalása során megfigyelni kívánt szempontokat a híradók megtekintése előtt alakítottuk ki. Nem csupán a használt kifejezések, nyelvi fordulatok és szerkezetek kaptak figyelmet, hanem az elemzett szövegrész tartalma is, így jól strukturált, egységes rendszerek kialakítására és vizsgálatára is sor kerülhetett (Krippendorff 2004, Harwood–Garry 2003, Bernáth–Messing 2012, 2015).

Bár a megalkotott kódutasításos keret jól lefedte a vizsgált témakört, mégsem nyújtott teljes képet az LMBTQ+ társadalom ábrázolásáról. A kutatás folyamán így merült fel lehetőségként a kritikai diskurzuselemzés. Ezen módszer esetében a már megtekintett híradókból leszűrt információk alapján állt össze a megfigyelés szempontrendszere, melynek kérdéseire választ adva kirajzolódott a hírek szerkesztésénél alkalmazott keretrendszer (Géring 2014, 2017). Az elemzésben különös figyelmet kapott a kritikai álláspontot felvétele, és minden olyan részlet kiemelése, mely bármilyen szempontból hatással lehet e társadalmi csoport megítélésére (Scheufele 1999, Wodak–Meyer 2001).

Közvetlen keretezés

A közvetlen keretezés a híreket és a felkonferálásuk előtt és után közvetlenül elhangzó híreket vizsgálta. Utóbbiak a Pride riportok befogadását nagyban befolyásolhatják, negatív asszociációkat idézhetnek elő, ugyanakkor kizárólag a szerkesztői döntésen múlnak. Ezen a területen mindkét csatornánál megjelentek a Pride értelmezését befolyásoló, potenciálisan negatív asszociációkat kiváltó keretezési eljárások (Tamássy 2017). Ilyen keretezés érhető tetten a hírsorrendben, amikor a híradó végén, az „uborkahírek” között kap helyet a Pride. Az M1 esetében például a 2013-as felvonulásról szóló hírblokkot a XVIII. Jász Világtalálkozó Jászfelsőszentgyörgyön elnevezésű hír előzte meg, az RTL Klubon pedig 2011-ben szorult Daisy, a sztártehén híre mögé a felvonulásról szóló tudósítás. Emellett a hírek közvetlen környezetében elhangzó hírek és konferálások is befolyásolhatták az LMBTQ+ társadalom legnagyobb rendezvényének megítélését. Az RTL Klub 2014-ben egy fekáliával teli kaposvári lakásról szóló hírt konferált fel részleteibe menően közvetlenül a Pride előtt, az M1 pedig a Pride ellentüntetőiről és a kordonok áttöréséről váltott azonnal a pamplonai bikaviadalra 2012-ben. 2017-ben elsőként fordult elő, hogy a Pride után egy, az LMBTQ+ társadalommal szorosan összekapcsolható, mégsem ellentünetőkről szóló hír kapott helyet: az RTL Klub a Medián kutatásáról számolt be, melynek témája az LMBTQ+ családalapítás elfogadottsága volt a magyar lakosság körében.

Érzékenyítés és elfogadtatás

Az érzékenyítés vagy elfogadtatás megjelenése a hírekben nemcsak az LMBTQ+ társadalom elfogadását segítheti elő, de a csatorna keretezési módját is nagyban meghatározza. Ezen a területen látványosabb különbségek mutatkoztak a két csatorna között. Az RTL Klubon a kezdeti években (2009-től 2013–2014-ig) a Pride mint esemény elfogadtatása nagyobb teret kapott, mint az LMBTQ+ társadalom felé irányuló érzékenyítés. Az elfogadtatást több motívum rendszeres szerepeltetésével hangsúlyozta a csatorna. Ilyen például a felvonulás elindítójaként elismert 1969-es stonewalli lázongás ismertetése, amely valójában igen fontos része a felvonulásnak, azonban túlzott hangsúlyozása eltávolíthatja a nézőt a Pride mai politikai, jogi és társadalmi céljaitól. További elfogadtató motívum volt a nagykövetek kiemelése és a nyugati mintához felzárkózás mint törekvés megjelenése is. A vizsgált években négy hírblokkból is megtudhatta a néző, hogy mely európai nagyvárosokban hogyan ünneplik a Pride-ot. Ezen motívum kiegészítéseként jelent meg a nagyobb márkák és ismert meleg emberek támogatása.

Az elfogadtatásra tett próbálkozásnak tudható be az is, hogy a csatorna évekig kerülte a nyíltan LMBTQ+ emberek bemutatását vagy megszólaltatását, miközben támogató résztvevők és aktivisták többször megszólaltak. 2009 és 2014 között a csatorna fő üzenete az volt, hogy a Pride-ra nem csak meleg jár, az ott lévő melegek visszafogottak, a felvonulás pedig egy szórakoztató és látványos esemény.

A 2014–2015-től jellemző, érzékenyítésre tett kísérletek között van a melegtársadalmat sújtó egyenlőtlenségek ismertetése. Ekkortól jelentek és szólaltak meg nyíltan LMBTQ+ résztvevők is, közsímert meleg szereplők (például Árvai Péter, a Prezi alapítója). Az RTL Klubon vizsgált 15 hírblokkból háromban kapott szót összesen öt LMBTQ+ ember, ebből kétszer „átlagemberek” szólalhattak meg, az ilyen megszólalások többsége 2014 után volt látható.

A magyar állami csatorna a fentiekkel ellentétes tendenciákat mutatott az érzékenyítés és az elfogadás terén is. Az érzékenyítés csak az LMBTQ+ emberektől függetlenül jelent meg a hírblokkokban. A legtöbb híradásban megtudhatta a néző, hogy honnan indult és hová érkezett meg a menet, illetve a felvonulás konkrét okát, témáját, azonban ezt is egyre cinikusabb hangvételben. Résztvevőket egyszer sem szólaltattak meg, ahogy vállaltan meleg embereket sem. Minden évben helyet kaptak viszont a tudósításokban az ellentüntetők, sokszor magában a felvonulásról szóló hírben és egy külön hírblokkban is.

Az elfogadtatás tipikus motívumai sem jelentek meg: az M1 tudósításaiban egyszer sem hangzott el, hogy hányan támogatják az eseményt, akár hírességek, akár nagyvállalatok. A támogató nagykövetségeket az esetek többségében nem nevezték meg. A többségi társadalom elfogadására semmilyen jel nem utalt, a résztvevők számáról egyszer, 2011-ben közöltek egy becslést. Semmiféle utalást nem hallhatott a néző Stonewallról vagy bármilyen egyéb melegjogi küzdeletről (az érzékenyítés és elfogadtatás megjelenítéséről lásd bővebben: Tamássy 2017).

Politika

A politika is eltérő mértékben és módon jutott szerephez a két csatornán. Míg az RTL Klubon 2013-tól volt jellemző egyes résztvevő pártok és politikusok megmutatása, addig az M1 szisztematikusan minden évben beszámolt a jelenlévő politikai szereplőkről. A kormánypártok az RTL Klubon egyszer jelentek meg, ekkor azonban nem nyilatkoztak a felvonulásról. 2017-ben a csatorna a már korábban említett, a felvonulással kapcsolatos közvetlen hírt követő, az LMBTQ+ családalapítás elfogadottságával kapcsolatos hírt közölt, melyben az elfogadás mértékét összekapcsolta a megkérdezettek által támogatott politikai pártokkal. Az M1-en egy évben fejezhette ki véleményét mindkét kormánypárt. Ekkor közvetetten Orbán Viktor és a KDNP is távolságtartó elutasítást fejezte ki a menettel, illetve az LMBTQ+ társadalom jogaival szemben. Az állami csatorna az évek során egyértelműen ellenzéki pártokhoz kötötte a Pride-ot, egyre részletesebben mutatta be a jelenlévő politikusokat, a 2010-es évek elejétől látványosan kiemelte az ellenzéki politikusokat a vágóképekben is. 2017-re a politikai pártok és szereplők megjelenítése mintegy 1/3-át tette ki a Pride-ról szóló riportnak. Az ellenzék bevonása nem csupán a jellemzően baloldali, részt vevő politikusokra terjedt ki, a Jobbik évente megismételt elítélő nyilatkozataival jelent meg az M1 politikai síkú Pride ábrázolásában. Az ellenzéki politikusokkal szemben kormánypárti szereplők egyáltalán nem jelentek meg a híradásokban, a 2013-as megszólalást kivéve (Tamássy 2017).

Képi ábrázolás

A Budapest Pride-dal kapcsolatos negatív képi ábrázolások két kategóriába sorolhatók. Negatív, deviáns képi ábrázolások azok, melyeken a résztvevők a többségi társadalom számára idegen, szokatlan helyzetekben (például azonos nemű párok kézen fogva), arc nélkül jelennek meg. Ezen ábrázolási mód kapcsán kiemelandő, hogy nem minden, szokásostól eltérő megjelenésű, viselkedésű résztvevő sorolható ebbe a kategóriába. Negatív ábrázolási mód továbbá az is, melyben a többségi társadalom számára szokatlanul viselkedő vagy a társadalmi nemi szerepeknek *nem megfelelő* ruhadarabot viselő résztvevőre a kamera szándékosan ráközelít, követi a tömegben, pásztázza testét. A második kategóriába azok a felvételek tartoznak, melyek képi tartalma olyan viszonyban áll a felvétel alatt elhangzó narrációval, hogy megváltoztatja a felvétel üzenetét (Tamássy 2017). Az RTL Klubon ellensúlyozás nélküli egyértelműen deviáns ábrázolási módra összesen kétszer volt példa.

A magyar közszolgálati csatorna Pride ábrázolása sokat változott a vizsgált időszakban. Az elemzett első néhány évben a távolságtartás jegyében készült riportok alatt kirívóan negatív képi ábrázolásra nem került sor. Ez a szerkesztési norma 2013-ban változott meg. Az addigi távoli, tömeget ábrázoló képsorokat felváltották a nyíltan deviáns képek, melyek ezután minden évben megjelentek a Pride-dal kapcsolatos riportokban. Az 1. és 2. képen látható 2015-ös példán egy feltehetően *crossdresser* résztvevőt követ a kamera a tömegben, többször ráközelít, végigméri.

A kép és a narráció kapcsolatának elemzésekor az RTL Klubon nem fordult elő olyan kép- és hangfelvétel, melyek kizárólag összecsengésüknél fogva negatív keretbe helyeznék a Budapest Pride felvonulóit. Bár az M1-en sem volt jellemző ez az ábrázolási mód a vizsgált évek túlnyomó többségében, 2015-től kezdve minden évben láthatunk példákat a nézők ilyen negatív összecsengésre. Példaként a 3–5. képeken a 2015-ös felvonulásból látható részlet. Ezen a felvételen egy vélhetően drogos vagy alkoholos befolyásoltság alatt álló, táncoló

1. kép. Crossdresser résztvevő a Budapest Pride-on.
A kamera követi a tömegben.
Forrás: M1 Híradó, 2015.07.11

2. kép. Crossdresser résztvevő a Budapest Pride-on.
A kamera követi a tömegben.
Forrás: M1 Híradó, 2015.07.11.

3. kép. Táncoló férfi a Budapest Pride-on. Forrás:
M1 Híradó, 2015.07.11.

4. kép. Táncoló férfi a Budapest Pride-on.
Forrás: M1 Híradó, 2015.07.11.

5. kép. Szexuális aktust imitáló férfi alsónadrágban
a budapesti Pride felvonuláson.
Forrás: M1 Híradó, 2015.07.11.

férfi volt látható. A 8 másodperces snitt után a riportban egy alsónadrágos férfit mutattak, aki a kamera előtt elsétálva közösülést imitáló mozdulatokat tett. A képi megjelenés és a narráció összecsengése a pedofília és a homoszexualitás összekötését eredményezi. A rendezvényen elhangzott: „*bátor az a fiatal, aki kamaszkorában először megérzi, hogy az azonos neműekhez vonzódik. A homofóboknak azt üzenték, hogy a homoszexualitás veleszületett tulajdonság, és soha nem lehet tudni, mikor kell egy homofóbnak is azzal szembesülnie, hogy a gyermeke homoszexuális.*” (Az M1 riportere. Forrás: M1 Híradó 2015.07.11.)

A kirajzolódott ábrázolási keretek

Összességében elmondható, hogy az RTL Klub elfogadó keretben foglalkozott a melegekkel, azonban az LGBTQ+ társadalmat nem annak saját jogán, hanem a többségi társadalom támogatása, a híres emberek, ismert politikusok és világmárkák segítségével próbálta elfogadtatni. 2015-től megfigyelhető a változás: nagyobb hangsúlyt kapott az érzékenyítés, a melegek saját jogukon való meg- és elismertetése. Az utolsó vizsgált évben a Pride fő eseménye a kordonmentes felvonulás volt, és bár a jelenség kiszorította a személyes történeteket a riportból, a csatorna minden addiginál átlagosabban ábrázolta a résztvevőket, majd külön riportban foglalkozott az LGBTQ+ családalapítással.

Az M1 vizsgált hírblokkjaiban jutott a legnagyobb szerephez a politikai kontextus. A csatorna tudósításai eleinte távolságtartóak voltak, majd 2013-tól inkább elutasítók lettek, az LGBTQ+ társadalmat mint a társadalom periferiáján élő deviánsokat ábrázolták, akik veszélyt jelentenek a magyar családokra és hagyományokra. Az ábrázolási keret 2017-re egyértelműen az ellenzéki politikusok és pártok kiemelésére, Pride-dal való összekötésére és az átlagtól eltérő résztvevők ellensúlyozás nélküli ábrázolására futott ki.

A MÉDIAREPREZENTÁCIÓ HATÁSA: AZ ELMÉLETI HÁTTÉR

Vizsgálatunk fókuszában az a kérdés áll, hogy a Pride-ról tudósító médiatartalmak keretezése hogyan befolyásolja az LGBTQ+ emberekhez, jogaikhoz és az őket érintő politikákhoz való viszonyulást.

A kommunikációelmélet képviselői a médiatartalmak társadalmi attitűdökre gyakorolt hatásának vizsgálatában is preferálják a keretezés eredeti, szűk értelmezését. Eszerint a keretezési hatások olyan attitűdváltozások, amelyek nem annak következményei, hogy mit közöltek a hírforrások, hanem hogy miképpen prezentálták az adott információkat (Scheufele–Iyengar 2012). Például egy gyógyító eljárás értékelését befolyásolhatja, hogy prezentálásakor a megmenthető életek számát vagy a halálozási számokat mutatjuk be (ami logikailag ekvivalens).

A szociológusok ezzel szemben már régóta használják sokkal tágabb értelemben a keretezés fogalmát. E tágabb értelmezésben a keret egy olyan gondolati séma és történetvezetési mód, amely az események bizonyos aspektusait kiemeli, míg másokat hanyagol (Gamson–Modigliani 1994). Például a fenti gyógyító eljárás bemutatásakor nem mindegy, hogy a gyógyítási eredményeket hangsúlyozzuk, vagy a költségekkel és mellékhatásokkal foglalkozunk inkább részletesen. A médiareprezentáció hatásai szempontjából ez utóbbi, tágabb értelmezést tartjuk termékenynek, és ha fontosnak tartjuk az elkülönítését, témakeretezésként hivatkozunk rá (Slothuus 2008), megkülönböztetve a szűkebb értelemben vett keretezéstől, amelyet a szakirodalmat követve ekvivalencia keretezésnek nevezünk.

A témakeretezésnek több típusa létezik. Vizsgálataink szempontjából egyrészt az értékkeretezésnek van jelentősége. Az értékkeretezés alapvető értékeket köt konkrét társadalmi kérdésekhez (Ball–Rokeach et al. 1990, Schemer et al. 2012). Brewer (2003) szerint bizonyos értékeket szembetűnővé téve befolyásolni tudjuk a melegekkel és melegjogokkal kapcsolatban kinyilvánított véleményeket (kísérleti eredményekhez ld. Gainous–Rhodebeck 2016, egyéb attitűdökhöz Domke et al. 1999, Schemer et al. 2012, Shah et al. 1996, Shen–Edwards 2005).

Klasszikus tanulmányában Brewer (2003) a melegekkel kapcsolatos amerikai tudósításokban két média-keretet azonosított: az erkölcsi tradicionalista keretet és az egalitáriánus keretet (ld. még Gainous–Rhodebeck 2016, keretek azonosításához pedig Zhang–Min 2013). Az erkölcsi tradicionalista keretet alkalmazó média-tartalmakban a homoszexualitás deviáns, hagyományos családi értékeket sértő jellege domborodik ki. Az egalitáriánus keretet alkalmazó tudósításokban a minden embert megillető szabadságjogokkal kötik össze a szexuális kisebbségek ügyét. Mi a fenti médiaelemzés eredményei alapján ezeket a kereteket politikai-ideológiai keretké alakítottuk át vizsgálatunkban, hogy jobban tükrözzék a meleg és a melegmozgalom magyarországi reprezentációját. Azaz a fenti kereteknek megfelelő tartalmakban a morális konklúziókat politikai mezőben ismert érvekkel és érvelőkkel alapoztuk meg. A továbbiakban ezekre a keretekre nem is értékkeretként, hanem politikai keretként hivatkozunk, mivel feltételezzük, hogy jelentős részben a politikai identitás véleménybefolyásoló motivációit hívják életre.

Azonban értékkeretekkel is foglalkozunk. Tamássy (2017) további eredményeiből kiindulva vizsgálatunkban kiegészítettük Brewer (2003) tipológiáját, és az erkölcsi megfontolások dimenzióinak általános modelljét kínáló morális alapok elméletét is alkalmaztuk kereteink kialakításához (Graham et al. 2008). Két alapértéket vizsgálunk: az erkölcsi-testi tisztaság, továbbá a gondoskodni akarás/másoknak ártás elkerülésének megfontolásait (ld. Feinberg–Willer 2013 tanulmányát, ahol e két alapérték felhasználásával készítettek médiakeretezési kísérlethez vinyettákat). A morális alapok elmélete alapján feltételezzük, hogy a melegjogokkal kapcsolatos negatív attitűdök forrásai többek között a homoszexualitással kapcsolatos kényelmetlen érzések (Brewer et al. 2016). Ezt kísérletünkben a tisztaság alapértékéhez kötjük (vö. Graham et al. 2011). Feltételezzük továbbá, hogy nem csupán a politikai liberalizmus vagy egalitarianizmus talajáról lehet támogatni a melegjogok kiterjesztését, hanem a mások bántásával szembeni averzió alapján is. Tamássy (2017) meleg iránti érzékenyítő médiakeretek elemzéséből egyértelműen körvonalazódik egy ilyen értékre apelláló hírkeretezési stratégia.

Régi feltételezés, hogy a szóhasználat fontos szerepet játszik a melegről szóló diskurzus stigmatizáló vagy destigmatizáló hatásában. Az ezzel kapcsolatos kísérletek egymásnak ellentmondó eredményeket mutatnak (talált szóhasználati hatást pl. McCabe–Heerwig 2011, Husser–Fernandez 2016, nem talált pl. Pizmony-Levy–Ponce 2013, Lau et al. 2017). Egy pár évvel ezelőtti metaelemzés arra jutott, hogy ezen a területen nincs érdemi szóhasználati hatás (Flores 2015). Ám figyelembe kell venni, hogy ez társadalmi kontextustól erősen függhet, és a tanulmányok jelentős része az euroatlanti társadalmakban végzett vizsgálatokon alapul (Távol-Keletről származó eredményekhez ld. Lau et al. 2017).

ADATOK ÉS MÓDSZEREK

Az adatfelvétel

Kérdéseink vizsgálatára 2017. júliusában 1000 fős online kérdőíves adatfelvételt szerveztünk. A vizsgálatot a legnagyobb online válaszadói pannellel rendelkező céget, az NRC-t bízta meg. Az adatfelvétel kvótás mintavételnek tekinthető. A minta nem, kor és lakóhely szerinti megoszlása a hazai felnőtt népesség arányait követi.³

Az adatfelvétel július elején kezdődött oly módon, hogy a válaszadásra felkérő meghívólevelek száma és kvóták szerinti aránya alapján a július 8-i Budapest Pride napjának reggelére várhatóan körülbelül ötszáz kitöltő legyen úgy, hogy a demográfiai változók szerinti kvóták arányai nagyjából teljesüljenek. A Pride napján indult a felkérések következő köre, és egy héten belül sikerült az összes kérdőívet a kvóták szerinti arányokban kitölteni.

A függő változók

A kérdőívben négy kérdés segítségével vizsgáltuk az LMBTQ+ emberek és jogaik iránti attitűdöket. Az első három esetben arra voltunk kíváncsiak, hogy a válaszadó mennyire ért egyet az alábbi kijelentésekkel:

- „A homoszexuális kapcsolat természetellenes.”
- „Hagyni kell, hogy a homoszexuális férfiak és nők szabadon éljék az életüket homoszexuálisként úgy, ahogy érzéseik szerint kívánják.”
- „Örvendek, hogy évente sokszáz vonulnak fel Budapesten a homoszexuális büszkeség menetén, a Pride-on.”

A negyedik kérdésben két, egymással szemben álló állítást olvashattak a kérdezettek annak kapcsán, hogy „*Magyarország 2011-es Alaptörvénye szerint Magyarország védi a házasság intézményét, mint férfi és nő között, önkéntes elhatározás alapján létrejött életközösséget.*” Egyrészt: „*Maradjon a korlátozás: házasság csak férfi és nő között jöhet létre*”, másrészt „*Töröljék el ezt a korlátozást: Magyarországon is házasodhatnak azonos nemű párok.*”

A válaszadók az első három item esetében ötfokozatú Likert-skálán fejezhették ki véleményüket egyenként az állításokról, a negyedik kérdésnél 11 fokozatú skálán helyezhették el saját pozíciójukat a két állítás között. E kérdésekre adott válaszok elemzéseink függő változói. Az első három kérdés esetében csak minden második válaszadó olvasott „homoszexuálisokról”, a többiek a „meleg/leszbikus” kifejezéspárt olvashatták ehelyett.

A „normalitásra” vonatkozó első állítás szándékaink szerint a morális alapok elméletében elkülönített erkölcsi-testi tisztaság és az ennek megszegése által okozott undor megfontolásához és érzületéhez kapcsolódik (Haidt–Graham 2007, Graham et al. 2011). A szerelemre való jogról szóló kérdés a morális alapok elméletében elkülönített két másik megfontoláshoz kötődik: egyrészt a másoknak ártás elkerüléséhez, másrészt a tisztesség iránti elkötelezettséghez. Az elmélet feltevései szerint ezek a megfontolások empirikusan kapcsolódnak ideológiai beállítottságokhoz, azonban azoknál alapvetőbbek, és az aktuálpolitikai preferenciáktól függetlenül létező, önálló motivációk. A második kérdés ezen túlmenően az aktuális *Meleg Büszkeség Hónap* rendezvényeinek mondanivalójához is próbál illeszkedni.

³ Az iskolai végzettség nem volt kvóta szempont, ezért az alacsony végzettségűek alul vannak reprezentálva a mintában. Ez nem magyar sajátosság, a nemzetközi kutatási gyakorlatban is ez a jellemzője az online mintáknak.

A Pride felvonulásra vonatkozó kérdés a fentiekkel szemben erősebben kötődik az azonos nemű romantikus kapcsolatok megítélésétől független ideológiai, és esetleg aktuálpolitikai megfontolásokhoz is. Emellett triviálisan kötődik a kérdezés idején zajló rendezvényhez, amelynek médiareprezentációja kutatásunk egyik fókusza.

A negyedik kérdés összetett, a fentiek közül többféle megfontolást mozgósító dilemmát vet fel. Feltevéseink szerint különböző, egymástól távoli motivációk egyaránt befolyásolhatják a kinyilvánított véleményeket, a „tisztaság” általános igényétől kezdve az aktuális kormány politikájának megítéléséig.

A kísérleti kezelések

Kutatásunk a keretezési hatásokra vonatkozó kutatások népes főáramához tartozik, ahol a kutatók rövid távú hatások elkülönítésére vállalkoznak, viszont e hatásokat kísérleti módszerrel mutatják ki, lehetővé téve a hagyományos társadalomtudományi elemzések eredményeinek érvényességét gyengítő zavaró tényezők kiküszöbölését (Chong–Druckman 2007). Eredményeinket e módszer előnyeinek és korlátainak figyelembevételével kell értékelni.

A kísérleti eljárás során a kérdezettek egy része minden előzetes inger nélkül válaszolt a függő változónak választott kérdésekre. Ők alkotják a kísérlet kontrollcsoportját. Ebben a vizsgálatban a kontrollcsoportba tartozók a kérdőív elején, általunk semmilyen módon nem befolyásolva szembesültek a fenti, melegekre vonatkozó kérdésekkel. A többiek, az ún. kezelt csoportokba tartozók válaszadás előtt valamilyen ingert kapnak, kifejezetten azzal a céllal, hogy válaszaikat befolyásoljuk. Mivel a válaszadók véletlenszerűen kerülnek a különböző csoportokba, a kontroll és kezelt csoportok átlagos véleménye közötti eltéréseket a kezelésnek tulajdonítjuk.

Médiahatás-vizsgálatok esetében a leggyakoribb eljárás, hogy a kezelt csoportokba sorolt kérdezettek a függő változóként szolgáló kérdésekhez kötődő fiktív riportokat olvasnak, mielőtt a kérdésekre válaszolnak. Az ilyen típusú kísérleti kezelések nem tudják szimulálni a tömegkommunikációban zajló diskurzusok komplex, hosszú távú hatásait – különösen a 21. századi, web2-vel összefonódó új típusú médiapiacra. Ugyanakkor kiszűrjük a legtöbb megfigyeléses médiahatás-vizsgálat rákfénjét, az önszelekciót. Az emberek ugyanis a világnézetükkel kongruens médiatartalmakat keresik. Ez az önszelekció kimutathatatlanul teszi a valós médiatartalmak véleményekre gyakorolt hatását. Ehelyett csak a vélemények és a médiafogyasztási szokások közötti korrelációt lehet kimutatni, az oksági viszonyok tisztázása nélkül. Továbbá a kísérletek alkalmasabbak analitikus vizsgálatokra, mivel kísérleti manipuláció segítségével külön lehet vizsgálni a keretezés egyes elemeinek önálló hatását. A médiakeretezés kísérleteken nyugvó kutatási programjának egyik alapvetése, hogy a kísérletekben kimutatható, egydimenziós ingerekre adott rövidtávú hatások a valós életben tapasztalható (csak közvetlen módon nagyon nehezen mérhető) komplex és hosszú távon is érvényesülő hatások építőkövei.

Mindezzel együtt, a médiahatások egyes kutatói keresik azokat a lehetőségeket, amikor természetes kísérletet végezhetnek. Ezek olyan helyzetek, amikor valamilyen új információ megjelenése előtt és közvetlenül utána is mérni tudják különböző hírforrások fogyasztóinak véleményét. Ilyenkor a szelekciós hatás feltételezhetően minimális, mert a fogyasztókat éppoly „meglepetésként” éri az adott információ, mint a kísérleti médiavizsgálatok alanyait, és nem feltételezzük, hogy egy konkrét hírtartalom miatt már előzetesen szelektálnának a hírforrások között. A legtöbb ilyen természetes kísérlet választási reklámokhoz, esetleg szerkesztőségi

állásfoglaláshoz kapcsolódik, amelyek eredményei nem visznek közelebb a hírkerekezés befolyásoló szerepének megértéséhez. Az utóbbi időben indultak politikai kampányok idején végzett panelvizsgálatokon nyugvó média-hatás-elemzések (Matthes–Schemer 2012, Schemer 2012, Schemer et al. 2012). Ez fontos előrelépés komplex és tartós hatások kimutatásában.

A budapesti Pride médiareprezentációjának vizsgálata során a hagyományos kérdőív-kísérleti paradigma mellett mi is terveztünk egy természetes kísérletet: a kérdezettek körülbelül fele a nagy médianyilvánosságot kapott Pride felvonulás előtt, fele pedig közvetlenül utána töltötte ki kérdőívünket.

A keretezés, ezen belül a hírek keretezésének elméletei és korábbi elemzései arra figyelmeztetnek, hogy jelenségek, események és csoportok bemutatásakor nem elegendő pozitív és negatív kereteket elkülöníteni. A Pride magyar és ír médiareprezentációjával kapcsolatban Tamássy (2017) mutatja meg, hogy például a támogató médiareprezentációnak is többféle, egymástól markánsan eltérő stratégiája létezik. A Pride médiareprezentációjának idézett eredményei alapján a témakeretezés két típusát különítettük el: az értékkeretezést és a politikai keretezést.

Az értékkeretezésen belül a morális alapok elméletére támaszkodva a „tisztaság” és az ártalommentesség igényeire koncentrálnak (Haidt–Graham 2007). Egy-egy fiktív cikk (ún. vinyetta) épít ezekre a megfontolásokra. Az említett elméletre alapozott „tisztaság” keret arra a feltételezésre épül, hogy sok ember számára a homoszexualitás ösztönösen taszító. Az ezt a hírkertet alkalmazó cikk a „normális” emberekkel szembeni provokációnak mutatja a Pride-ot, amelyen szokatlanul („gusztustalanul”) viselkedő emberek masíroznak a városban. Az ártalommentesség keretét alkalmazó médiareprezentáció ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy az LMBTQ+ emberek egyszerűen csak békésen szeretnének vonulni, és azt, hogy ők diszkriminációtól és kiközösítéstől szenvednek. Kísérleti vizsgálatokban hírek értékkeretezéséhez korábban Feinberg–Willer (2013) használta a morális alapok elméletét, benne a „tisztaság” és ártalommentesség megfontolásait – ők környezeti attitűdöket vizsgáltak (ld. még Clifford et al. 2015 vizsgálatát az összejtudomány megítélésével kapcsolatban).

A politikai keretezésnek is kétfajta kivitelezését teszteltük. Az egyik keret, melyet liberális-globalistának is nevezhetünk, azt hangsúlyozza, hogy az LMBTQ+ jogok terjedőben vannak a nyugati világban, sokan támogatják e folyamatot, és a Pride támogatói között ott vannak a legtrendibb cégek is. Ezt a keretet azonosította Tamássy (2017) az RTL Klub korábbi híradóinak Pride tudósításaiban. A másik politikai keret, melyet konzervatív-nacionalistának is nevezhetünk, azt hangsúlyozza, hogy a felvonulás támogatói között külföldről támogatott szervezetek vannak, és az ország jelenlegi jobboldali miniszterelnöke egyetért a felvonulással kapcsolatos fenntartásokkal. Fontos továbbá, hogy e fenntartások hangoztatása a magyarok szólásszabadság és függetlenség iránti vágyát tükrözi.

Négy fiktív cikk (vinyetta) készült tehát, kettő értékkeretben, kettő politikai keretben. Továbbá mindkét kerettípusban egy-egy cikk pozitív, illetve negatív színben tünteti fel a Pride felvonulást. Mindegyik cikk egy kb. 200 szavas fiktív híradás volt a Pride-ról, amely az alapvető információk egységes (de nem egyforma) közlése mellett tartalmazott keretspecifikus állításokat és az értékkeretek két-két, a kerethez illeszkedő képet is (ld. a Mellékletet). A kutatások szerint az emberek jobban idegenkednek a férfi homoszexualitástól, mint a nőitől (pl. Brewer et al. 2016), ezért a tisztaság keretben férfiakat mutatunk, míg a bántás elleni keretben nőket. Az értékkeretek építenek a válaszadók ösztönös erkölcsi intuícióira, ezért is támogattuk meg ezeket a kereteket

képekkel. A politikai keretek kevésbé a melegekre, mint inkább a válaszadók politikai-világnézeti identitására és az ehhez kapcsolódó elvárt véleményekre próbálják ráirányítani a figyelmet, ezért nem tartalmaznak képeket.

Mind a Pride felvonulás előtti, mind pedig az utána felvett mintában egyforma eséllyel kerültek a válaszadók a cikk nélküli kontrollcsoportba, illetve a négy cikk egyikét olvasó kezelt csoportok valamelyikébe.

Kutatásunkban kérdéseink szóhasználatának manipulációja (homoszexuális vs. leszbikus/meleg) ekvivalencia keretezésnek minősül, míg az egymástól jelentősen különböző fiktív újságcikkeink tartalmának meghatározása témakeretezésnek tekinthető.

Elemzési stratégia és hipotézisek

Összesen négy függő változó szerepelt a kutatásban, amelyek mind a melegekkel kapcsolatos elfogadást érintik, de eltérő perspektívából kiindulva. Az elemzésben mind a négy függő változót külön-külön vizsgáljuk, nem készítünk belőlük indexet. Ennek tartalmi és módszertani okai is vannak. Bár azt gondoljuk, hogy általánosságban az emberek elhelyezhetők egy homoszexualitást elfogadó skálán, de tartalmilag ez az elfogadás nagyon különböző elemekből állhat össze. A kérdések esetében vegyül a morális szempontokra való reflektálás, illetve az aktuális, politikai közéleti eseményekkel kapcsolatos attitűd (Pride, melegházasság), amely szempontok esetében nem feltétlenül várunk átfedést az elfogadó és vagy elutasító válaszok között. A tartalmi mellett, ahogy megjegyeztük, statisztikai okai is vannak a kérdések külön szerepeltetésének: az első elemzések azt mutatták, hogy nem elég erős a kérdések összekapcsolódása ahhoz, hogy egy megbízható indexet lehessen belőlük készíteni. Az ezzel kapcsolatos eredményeink visszaköszönnének majd a statisztikai elemzésünk elején.

A *survey*-kísérletek alapvetően a konfirmatív kutatási logikát támogatják, mivel a kérdőív tervezésénél már nagyon világosan látni kell, hogy mik azok a hatások, amiket tesztelni szeretnénk. A hipotéziseink így értelemszerűen ezeknek a kísérleti ingereknek a tesztelésére irányulnak. Mostani tanulmányunkban négy hipotézist fogalmaztunk meg.

H1. A melegfelvonulás hatására megváltozhat az emberek attitűdje a melegek elfogadásával kapcsolatban. Különösképpen a felvonulásra konkrétan fókuszáló kérdésnél várunk elmozdulást. A melegfelvonulás előtt kitöltő válaszolók pozitívabb véleménnyel fognak rendelkezni a melegekről, mint a felvonulás után kitöltők.

A H1 kapcsán magunk is bizonytalanok voltunk abban, hogy milyen irányú elmozdulás várható. Mivel az elmúlt években jellemző volt a médiára (főleg a közszolgálatira), hogy inkább negatívan tüntette fel az eseményt, és az azzal járó különböző problémákat mutatta be (ellentüntetések, lezárások), ezért inkább azt vártuk, hogy negatív irányú elmozdulás lesz a kérdésben.

H2. A kérdés kapcsán jelentősége van, hogy milyen szavakat használunk. A homoszexuális szóhoz több negatív konnotáció társulhat, a meleg kifejezés ezzel szemben köznapibb, nincs benne direkt utalás a szexualitásra. Tehát azt feltételezzük, hogy azok, akik a kérdésekben a meleg szót olvasták, pozitívabban ítélik meg a melegeket, mint azok, akik a kérdőívben a homoszexuális kifejezést olvashatták.

H3. A keretezés pozitívan és negatívan is befolyásolhatja az emberek véleményét. A tisztaság és a konzervatív-nacionalista keret csökkenti az elfogadást a melegekkel kapcsolatban, míg az ártalommentesség és a liberá-

lis-globalista keret növeli az elfogadást a kontrollcsoporthoz képest.

H4. A kérdezettek médiafogyasztási szokásai felerősíthetik, legyengíthetik az egyes kereteket. A jobboldali médiafogyasztók esetében a két negatív keret növelheti a negatív elmozdulást ahhoz képest, ha nincs keret.

A tanulmányban az első három hipotézist teszteltük részletesebben, az utolsó hipotézisre csak röviden térünk majd ki elemzésünk végén.

Az első három hipotézist kétféleképpen is vizsgáltuk. Egyszerű kétváltozós elemzésekkel teszteltük a főhatások működését (H1 és H2 esetében t-próba, H3 esetében Anova/Welch próba és post-hoc tesztek segítségével), majd ordinális regressziós modellekkel vizsgáltuk, hogy a kísérleti ingerek külön-külön és egymással interakcióban szignifikánsan hatnak-e a függő változókra. Ahogy korábban is írtuk, mind a négy függő változóra külön-külön elvégeztük az elemzéseket.

A H4 hipotézis esetében szintén ordinális regressziót használtunk, de a bal-jobb médiafogyasztási változót tettük interakcióba a kísérleti ingerekkel.

A SURVEY-KÍSÉRLET EREDMÉNYEI

Leíró statisztikák

A kutatásban az adatok leíró statisztikája mellett részletesen megvizsgáltuk a kísérleti ingerek hatásait az egyes csoportokban (bővebben ld. Naszályi 2017). Az első három kérdés esetén 95% és 97% között van a válaszolási arány. A kérdések megoszlása jól mutatja, hogy milyen összetett kérdéssről van szó. Nagyon kiegyenlített annak az aránya, hogy hányan gondolják azt, hogy természetellenes a homoszexuális kapcsolat, és azok aránya, akik ezzel nem értenek egyet, bár egy picit többségben vannak azok, akik szerint természetellenes ez a kapcsolati forma. Viszont a többség amellett van, hogy hagyni kell, hogy a melegek szabadon éljék az életüket, de a Pride-nak általában inkább nem örülnek (1. táblázat).⁴

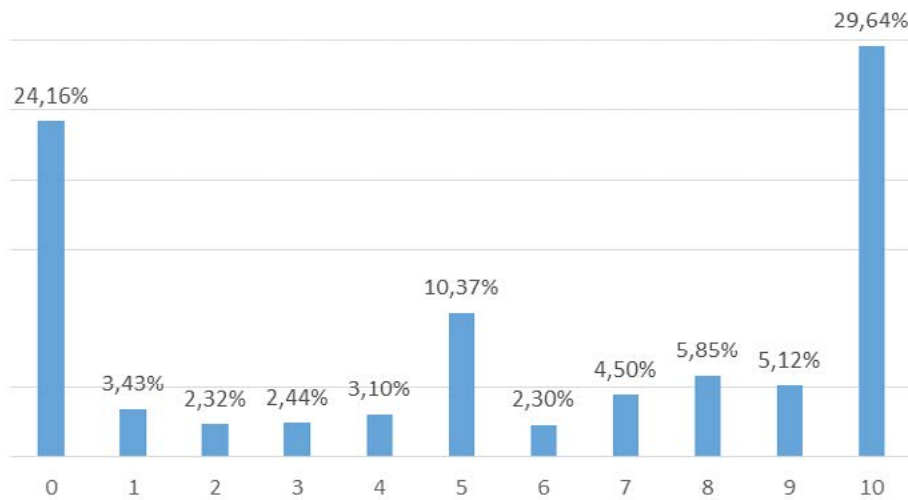
1. táblázat. Az első három függő változóra adott válaszok százalékos megoszlása

	Q1. Természetellenes a homoszexuális kapcsolat	Q2. Hagyni kell, hogy szabadon éljék a melegek az életüket	Q3. Örül a Pride-nak
Egyáltalán nem ért egyet	23,7%	12,8%	46,2%
2	11,2%	8,7%	12,8%
3	21,5%	19,6%	20,6%
4	10,2%	17,2%	5,6%
Teljesen egyetért	29,3%	38,2%	10,1%

Az azonos nemű párok házasságának támogatottságát mérő kérdésre kapott válaszok esetén kimagasló számú jelölést kapott a két szélsőérték, illetve a középső, neutrális érték (1. ábra). A legtöbb jelölést az azonos neműek közötti házasság teljes mértékű támogatása kapta. Ebben a kérdésben a legnagyobb a nem válaszolás aránya, 6,8%. A válaszok átlaga 5,52, vagyis a skála közepéhez képest az azonos neműek házasságának támogatása felé áll közelebb a középérték (1. táblázat) (Naszályi 2017).

⁴ A táblázatokban a kérdések rövidített változatát használjuk.

1. ábra. Támogatja, hogy azonos nemű párok is házasodhassanak (Q4) - oszlopdiagramm

A bevezető módszertani részben már felmerült, hogy a meleg elfogadottságával kapcsolatos kérdéseket külön-külön elemezzük, nem képezzük belőle közös indexet. Ezt részben elméleti okokkal is alátámasztottuk, másrészt jeleztük, hogy statisztikai okok is vannak a külön kezelés mögött. A négy kérdés közül a legerősebb együttjárás a Pride elfogadása és a meleg szabad élete között volt ($r=0,49$), de az utóbbi kérdés és a meleg kapcsolat természetellenességének feltételezése között a korreláció mindössze 0,23 volt (természetesen negatív előjellel). Ellenőriztük a változók összevonását Cronbach-alfa statisztikával is, de 0,6 alatti értéket kaptunk erre is. Ezek az eredmények megerősítik, hogy nem feltétlenül vonhatók össze az állítások a meleggel kapcsolatos beállítottság vizsgálatára, ezért a későbbiekben is külön kezeljük őket.

Pride előtt és után

A leíró statisztika alapján a felvonulás utáni kitöltők inkább elutasítóbbak voltak a homoszexuálisok jogaival szemben a négyből három kérdés esetén, de mindegyik esetben nagyon kicsik az átlagok eltérései. A t-próbák eredményei szerint statisztikailag nem szignifikánsak a különbségek (2. táblázat). Tehát az esemény nem okozott változást az attitűdökben, legalábbis a teljes mintán nem figyelhetők meg szignifikáns eltérések.

2. táblázat. T-próba eredménye Pride előtti, illetve utáni válaszokat összevetve

	t	df	szignifikancia érték (kétoldali)
Természetellenes a homoszexuális kapcsolat	0,46	960	0,65
Hagyni kell, hogy szabadon éljék a meleg az életüket	0,85	963	0,39
Örül a Pride-nak	0,86	944	0,39
Támogatja, hogy azonos nemű párok is házasodhassanak	0,90	930	0,37

Szóhasználat

A kutatás egyik legérdekesebb kérdése, hogy a szóhasználat, az egyes kifejezésekhez társított különböző jelentés változtatja-e a kitöltők véleményét. Viszonylag széles azon kutatások köre, amelyek alátámasztották már a szóhasználat fontosságát, azonban az eredmények eltérnek azon a téren, hogy mely témák, kutatási területek alkalmasak arra, hogy az emberek meglévő véleményét befolyásolják ezáltal.

A jelenlegi kérdőívben két alternatívaként a „homoszexuális”, illetve „meleg/leszbikus” megnevezés szerepelt, körülbelül fele-fele arányban a kitöltők kérdőíveiben. A négy általunk vizsgált kérdés közül az első háromban „manipuláltuk” így a szóhasználatot.

A kitöltés idejéhez hasonlóan nagyon kicsi a különbség a három kérdés átlaga között. A homoszexualitás természetellenessége kérdésnél a homoszexuális kifejezést használó kérdőívekre érkeztek talán nem várt módon elfogadóbb válaszok, míg a második és harmadik kérdésnél ez a szóhasználat érte el az alacsonyabb átlagot, tehát a meleg szóra negatívabban reagáltak a kérdezettek. Azonban a Pride előtt és utáni kitöltéshez elmondható, hogy 95%-os megbízhatósági szinten nem támasztható alá az átlagok különbözősége (3. táblázat).

3. táblázat. T-próba eredmények a szóhasználat szerinti csoportokat összevetve

	t	df	szignifikancia érték (kétoldali)
Természetellenes a homoszexuális kapcsolat	1,78	960	0,08
Hagyni kell, hogy szabadon éljék a meleg az életüket	- 0,75	963	0,45
Örül a Pride-nak	- 1,03	951	0,30

Tehát ebben a témában a szóhasználat nem változtatta meg az attitűdöket. Itt persze jogosan felmerülhet, hogy a melegekre a hétköznapi diskurzusban sokkal durvább jelzőket is szoktak használni, amelyek viszont egy kérdőívben nem használhatók. Erre a problémára reflektálunk majd írásunk végén is.

Vinyetta

A vinyetták szerinti vizsgálat almintái a kontrollcsoportból és a négy cikket olvasó csoportból állnak össze. A cikkek között szerepelt a morális alapok elmélete alapján egy „tisztaság” keretezésű, egy ártalommentesség keretezésű, a politikai keretezésen belül pedig egy liberális-globalista, illetve egy konzervatív-nacionalista keretezésű fiktív cikk.

A 4. táblázat mutatja a vinyetta csoportok szerinti válaszok átlagait a négy függő változó esetén. Az első, a harmadik és a negyedik kérdés esetén, vagyis amely azt vizsgálta, hogy a kitöltők egyetértenek-e a homoszexualitás természetellenes mivoltával, amely a Pride-dal való egyetértést méri, illetve az azonos neműek házasságának támogatását mérő változók esetén a varianciaanalízis nem talált szignifikáns különbséget a vinyetta csoportok átlagai között.

4. táblázat. A függő változók átlagai a vinyetta csoportok mentén

	Természetellenes a homoszexuális kapcsolat	Hagyni kell, hogy szabadon éljék a meleg az életüket	Örül a Pride-nak	Támogatja, hogy azonos nemű párok is házasodhassanak
Kontroll csoport	2,0	3,5	2,1	5,4
Tisztaság	2,0	3,6	2,1	5,9
Ártalommentesség	2,3	3,7	2,3	5,7
Liberális-globalista	2,2	4,0	2,5	5,9
Konzervatív-nacionalista	2,3	3,7	2,1	4,9

A második kérdésnél, amely a szexuális orientáció szabadságával kapcsolatban vizsgálta az attitűdöket, a Welch-próba szignifikáns különbséget mutatott az átlagok között. A különbség a kontrollcsoport és a liberális-globalista cikket olvasó válaszadók között állt fenn. Aki olvasta az adott cikket, az a semmilyen cikket nem olvasókhöz képest várhatóan 0,44-dal magasabb értéket ad ($p = 0,016$) a válaszra, vagyis pozitívabban nyilatkozik a homoszexuálisok felé ebben a kérdésben az eredmények szerint. A többi csoport közt nem mutatható ki szignifikáns különbség.

Regressziós modellek

Ordinális függő változók modellezésére alkalmas ordinális logit regressziós elemzéssel tovább vizsgáltuk az adatokat. A regressziós koefficienseket önmagukban nehéz értelmezni, ezért a marginális hatásokat mutatjuk be a következő táblázatban (5. táblázat). A regressziós modellek építése lehetővé tette a főhatások és az interakciós hatások vizsgálatát egy-egy függő változó esetén, tehát egyszerre tudtuk vizsgálni az összes kísérleti ingert, ezek egymásra és a válaszokra való hatását.

Az első függő változó esetén, amellyel a homoszexualitás természetellenessége felé irányuló attitűdöket mértük, a marginális hatások szignifikáns eredményt hoztak az ártalommentesség és a konzervatív-nacionalista vinyetta esetén, melyek közül az előbbinek a szóhasználattal való interakciója, utóbbinak pedig a kitöltés időpontjával való interakciója is szignifikáns 95%-os megbízhatósági szint mellett.

A második kérdésre épített regressziós modellnél („Hagyni kell, hogy a melegek szabadon éljék az életüket”) a főhatások közül szignifikáns eredményt hozott a marginális hatások alapján a liberális-globalista vinyetta, mint ahogyan korábban a varianciaanalízis is mutatta. Az interakciós hatások közül az ennek a vinyettacsoportnak a szóhasználattal való interakciója szintén szignifikáns eredményt hozott, illetve a kitöltés időpontjával is található összefüggés három vinyettacsoport esetén is, viszont nem egységes, hogy a Pride előtt vagy után működik inkább a keretezés.

A harmadik függő változóhoz („Örül a Pride-nak”) tartozó regressziós modell esetében a liberális-globalista főhatás, ennek a vinyetta-csoportnak a szóhasználattal és kitöltési idővel való interakciója bizonyult szignifikánsnak, illetve a szóhasználat és a kitöltési idő interakciója.

A negyedik, azonos neműek házasságának támogatását mérő változóhoz tartozó regressziós modellnél szignifikáns eredményt mindössze a liberális-globalista vinyetta kitöltés időpontjával való interakciója eredményezett.

A regressziós elemzések alátámasztották a korábbi eredményeket, miszerint nem láthatók erős összefüggések az ingerek és a kapott eredmények között, csak szórványosan lehet szignifikáns összefüggéseket találni. Az eredmények értelmezésére a záró fejezetben visszatértünk.

5. táblázat. Marginális hatások vizsgálata a főhatásokra és interakciós hatásokra, a négy függő változón

			Q1	Q2	Q3	Q4
Vinyetta főhatás	kontrollcsoport		0,00	0,00	0,00	0,00
	„tisztaság”		0,00	-0,01	0,01	-0,05
	ártalommentesség		0,10	-0,03	-0,04	-0,02
	liberális-globalista		0,07	-0,06	-0,11	-0,04
	konzervatív-nacionalista		0,08	-0,02	0,04	0,04
Szóhasználat főhatás	homoszexuális (0)		0,00	0,00	0,00	-
	meleg/leszbikus (1)		0,05	-0,01	-0,04	-
Kitöltés időpontja főhatás	Pride előtt (0)		0,00	0,00	0,00	0,00
	Pride után (1)		-0,01	0,01	0,02	0,02
Interakció: szóhasználat * kitöltés időpontja	homoszexuális	Pride előtt	0,00	0,00	0,00	-
		Pride után	0,00	0,00	0,00	-
	meleg/leszbikus	Pride előtt	0,07	0,00	0,02	-
		Pride után	0,03	-0,03	-0,10	-
Interakció: vinyetta * szóhasználat	kontrollcsoport	homoszexuális	0,00	0,00	0,00	-
		meleg/leszbikus	0,00	0,00	0,00	-
	„tisztaság”	homoszexuális	-0,01	-0,02	-0,05	-
		meleg/leszbikus	0,00	0,00	0,07	-
	ártalommentesség	homoszexuális	-0,01	-0,03	-0,04	-
		meleg/leszbikus	0,20	-0,03	-0,04	-
	liberális-globalista	homoszexuális	0,15	-0,07	0,00	-
		meleg/leszbikus	-0,01	-0,05	-0,21	-
	konzervatív-nacionalista	homoszexuális	0,13	-0,05	0,09	-
		meleg/leszbikus	0,04	0,01	-0,01	-
Interakció: vinyetta * kitöltés időpontja	kontrollcsoport	Pride előtt	0,00	0,00	0,00	0,00
		Pride után	0,00	0,00	0,00	0,00
	„tisztaság”	Pride előtt	0,04	0,01	-0,04	-0,06
		Pride után	-0,05	-0,04	0,06	-0,03
	ártalommentesség	Pride előtt	0,09	-0,06	-0,08	-0,01
		Pride után	0,10	0,00	0,00	-0,03
	liberális-globalista	Pride előtt	0,10	-0,08	-0,14	-0,11
		Pride után	0,03	-0,04	-0,07	0,04
	konzervatív-nacionalista	Pride előtt	-0,02	0,03	0,10	0,06
		Pride után	0,19	-0,07	-0,03	0,03
Elemszám			964	974	959	937

Q1: Természetellenes a homoszexuális kapcsolat

Q2: Hagyni kell, hogy szabadon éljék a melegek az életüket

Q3: Örül a pride-nak

Q4: Támogatja, hogy azonos nemű párok is házasodhassanak

Megjegyzés: A táblázatban szereplő értékek 95%-os konfidencia intervallum mellett meghatározva vastagon szedve jelölik a szignifikáns eredményeket. Vinyettacsoportoknál a viszonyítási alap a kontrollcsoport, a kitöltés időpontjánál a Pride előtti válaszadók, szóhasználat terén a homoszexuális kifejezést olvasók.

Médiafogyasztás

A szóhasználat hatásvizsgálatának kiindulópontja, hogy különböző kifejezések eltérő jelentéseket hívnak elő az emberekben. Ezeket az eltérő jelentéseket többféleképpen alakíthatják ki magukban. Az egyik legfontosabb befolyásoló tényező a tömegkommunikáció lehet. A médiatartalmak keretezése és szóhasználatuk alakítja, hogy milyen jelentést tartalom társul a tartalmak fogyasztóiban az egyes kifejezésekhez. A téma médiareprezentációját bemutató elemzésünk jól mutatta, hogy az egyes televíziós csatornákon eltérő módon ábrázolták a témát. Ezt a lehetséges médiahatást vizsgáltuk meg a következő elemzésünkben.

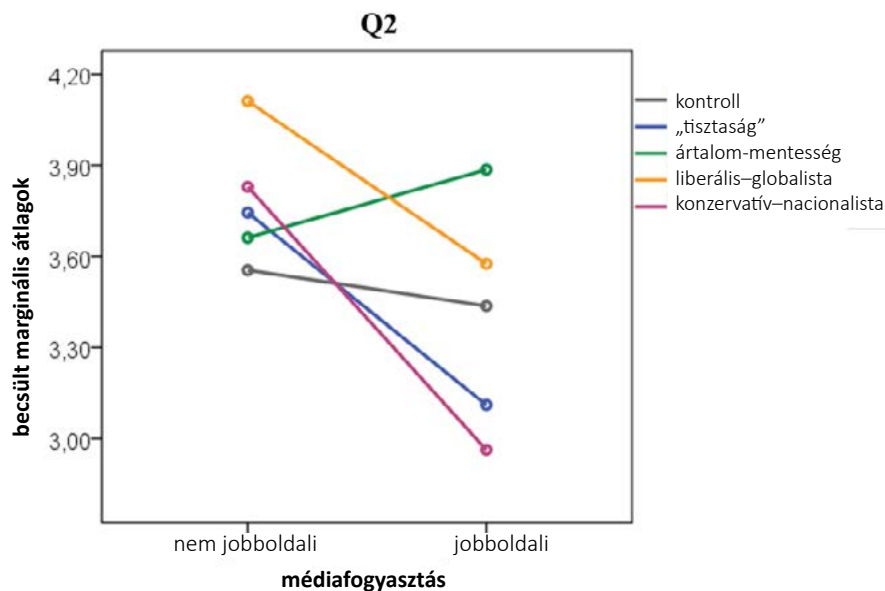
A mintát kétfelé osztottuk aszerint, hogy kik azok, akik az egyértelműen kormánypárti (jobboldali) – M1, TV2, Echo TV – csatornákból tájékozódtak a vizsgálat ideje alatt, és kik azok, akik a többi, baloldali, semleges besorolású csatornák híradásait nézték, vagy esetleg semmilyen televíziós híradást sem néztek.

A kormánypárti híradások követése egyértelműen összefüggésben állt azzal, hogy a válaszadók mennyire ítélik el a négy függő változóra adott válaszaik alapján a homoszexuális magatartást. Többszempontos varianciaanalízis segítségével kimutatható, hogy a kontextushatást vizsgálva a tájékozódási formák mentén eltérnek az eredmények. A legmarkánsabb eredmény a második kérdés esetén található a mintában, vagyis annál a kérdésnél, amelynél azt kérdeztük, hogy hagyni kell-e, hogy a melegek szabadon élhessenek. Ennél a változónál a kísérleti ingerekre eltérően reagáltak a kormánypárti médiát fogyasztók.

Az 2. ábrán látható nem párhuzamos vonalak a két faktor közötti interakciót mutatják. A kontrollcsoporttal azonos irányba mutat a legtöbb vinyetta csoportban a médiafogyasztás két kategóriája közti különbség, kivételt jelentenek viszont a pozitív (ártalommentesség) cikket olvasók, akiknél magasabb átlagot produkálnak a jobboldali médiafogyasztók. Ebből arra következtethetünk, hogy a csak kormánypárti médiakörnyezetben mozgó egy megszokottól eltérő pozitív narratíva esetén akár az átlagnál pozitívabb véleményt is kialakíthatnak a kérdésben.

Az azonos irányú vinyetta csoportok közül a kontrollcsoport egyenesen a legkevésbé meredek, a konzervatív cikket olvasóké pedig a legmeredekebb, tehát ez a cikk különítette el legjobban a különböző média tartalmak fogyasztóit.

2. ábra. Becsült marginális átlagok médiafogyasztás és vinyetta csoportok szerint a „Hagyni kell, hogy szabadon éljék a melegek az életüket” kérdés esetében

ÖSSZEFOGLALÁS

A survey-kísérlet eredményeinek összefoglalása előtt röviden érdemes visszautalni a tanulmány elején szereplő médiakutatás előzményeire. A melegfelvonulások hazai története nem mondható viszontagságmentesnek, bár az elmúlt években komolyabb ellentűntetések már nem voltak, de még mindig kordonok között kell vonulniuk a résztvevőknek. Médiaelemzésünkéből kiderül, hogy igazából a nagy televíziók sem tudtak/akartak olyan hírkeretet kialakítani, amely segítette volna a szexuális kisebbségek elfogadását. Az állami televízió esetében jól nyomon követhetően, vagy semlegesen távolságtartóan, vagy inkább negatívan számoltak be az eseményről az elmúlt tíz évben. Főleg 2013 környékén látható egy eltolódás a kevésbé elfogadó irányba. Az M1-en jóval több politikai szálát is beleszóttek a riportokba, és a képi ábrázolás is több esetben kirívóan negatív lett. Ezzel szemben az RTL Klub igyekezett elfogadó keretben beszámolni a vonulásról, és 2015-től egyértelműen látszik, hogy még nagyobb hangsúlyt kap a csatornán az érzékenyítés és a melegek saját jogukon való elismertetése.

Olyan kérdések esetében gondolhatjuk nagyon fontosnak a médiakeretezést, amiben megosztott a társadalom. A meleg elfogadása kétségkívül ilyen kérdés. Abban, hogy mennyire természetellenes az azonos neműek közötti kapcsolat, szinte teljes a megosztottság, alig vannak többen azok, akik normálisnak gondolják a homoszexuális kapcsolatot, mint akik természetellenesnek. A Pride kapcsán még inkább elutasítók, bár összességében kevesen vannak azok, akik egyáltalán nem engednék, hogy a melegek szabadon éljék egymással az életüket. A tanulmány korábbi részében nem utaltunk más adatokra, de azért azt fontos látni, hogy a magyar társadalomban sokat nőtt a 2000-es években a meleg iránti tolerancia. Az 1999-es *European Values Study* (EVS) adatai szerint még közel 90% mondta azt, hogy a homoszexualitás egyáltalán nem elfogadható (1–10 skálán 1-es érték), ez a 2008-as EVS szerint már „csak” mindössze 50 százalék, tehát jelentős volt az elmozdulás. Az EVS új hulláma még nem készült el jelen tanulmány írásakor, de a mi adataink alapján azt feltételezhetjük, hogy 2008-hoz képest jelentős pozitív eltolódás már nem tapasztalható, inkább csak kisebb változások. Ez azért is fontos, mert jelzi, hogy a megosztottság ellenére viszonylag megszilárdultak a vélemények. A téma régóta forog a közéletben, az embereknek van róla véleménye. Ez magyarázhatja azt, hogy a kísérleti kezeléseink itt vizsgált főhatásai (a teljes populációra vetített átlagos hatások) gyengék. Ha szigorúak akarunk lenni, az első három hipotézisünket el kell utasítani. Se a kutatás idejének, se a szóhasználatnak, se a témakeretezésnek nem volt jelentős hatása. Ha kevésbé vagyunk szigorúak a hipotézisek kapcsán, és a sporadikusan felbukkanó szignifikáns összefüggéseknek is jelentőséget tulajdonítunk, akkor a H3 esetében részben igazoltnak vehetjük a hipotézisünket. A liberális-globalista keretezés a Pride-ra konkrétan rákérdező függő változón kívül a másik három változó esetében is növelte az elfogadást a kontrollcsoporthoz képest. Érdekes azonban, hogy az undorra építő „negatív” keret nem csökkentette az elfogadást, legalábbis a főhatások szintjén. A konzervatív-nacionalista keret ugyanakkor a Pride után szignifikánsan negatív irányba tolta el a meleg megítélését a kontrollcsoporthoz képest, a négyből két vizsgált változónál is.

Az empirikus elemzésünk végén röviden kitértünk a médiakörnyezet esetleges hatására. A csak jobboldali médiából tájékozódók a tisztaságra és a konzervatív-nacionalista keretre is jobban rezonáltak, míg az ártalommentesség az ő esetükben „feloldóan” hatott, csökkentette az előítéleteket. Azonban az itt megfigyelt hatások is gyengék voltak.

Az alá nem támasztott hipotézisek ellenére sem gondoljuk azt, hogy a kutatásunk eredményei ne lennének tudományos szempontból relevánsak. Egyrészt a nem igazolt hipotézisek is növelik a tudásunkat egy adott témában, károsnak tartjuk azt az eredményközlési gyakorlatot, hogy csak az alátámasztott hipotézisekkel kapcsolatos eredmények látnak napvilágot. Ezen felül az eredményekből több fontos következtetést is levonhatunk.

A szóhasználat kapcsán egyre több empirikus bizonyíték van arra, hogy a politikai spin-doktorok szilárd meggyőződése ellenére a szavaknak nincs feltétlen mágikus jelentősége, az emberek össze tudnak kötni különböző fogalmakat a mögöttük lévő társadalmi reprezentációkkal. Ez még inkább igaz akkor, ha egy téma már régóta a közbeszéd tárgyát képezi. A meleg/homoszexuális szóhasználat gyakorlatilag nem változtatja meg az emberek témával kapcsolatos vélekedéseit. Itt persze nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt, hogy az inger ebben az esetben nem a legerősebb volt. A melegekre nagyon sok súlyos, igen pejoratív jelző ismert a magyar nyelvben, a kutatásban azonban igyekeztünk a jóérzés határain belül maradni.

A kutatás időzítéséből kialakuló természetes kísérlet kapcsán előre tudtuk, hogy akkor várható jelentős hatás, ha valami történik a felvonuláson. A 2017-es felvonulás szerencsére nem járt együtt jelentősebb atrocitásokkal, a vizsgált két csatorna a „szokásos” módon számolt be az eseményekről. Az RTL Klubon a kordonmentes felvonulás bemutatása után még egy aktuális közvélemény-kutatást is idéztek az LMBTQ+ családalapítás elfogadottságával kapcsolatban. Az M1 a korábbi évekhez hasonlóan elsősorban az ellenzéki politikusok megjelenését emelte ki a Pride kapcsán.

Összességben azt mondhatjuk, hogy már nem igazán újdonság a felvonulás a magyar embereknek, egyre kisebb visszhangot kelt, így valódi inger nem érte az embereket, ami módosíthatta volna a véleményüket. Ez tükröződött vissza az adatokban is (az itt bemutatott vizsgálatunk csak a főhatásokkal foglalkozik, fontos interakciós hatások működhetnek, amelyek szétfeszítették volna első tanulmányunk kereteit).

A leginkább direkt inger a négy különböző keret volt, és itt bár gyengén, de igazolódtak a hipotéziseink. Az ingerek működésére rásegíthetett az is, hogy képekkel is igyekeztünk megerősíteni azokat. A vizuális környezet nagyban befolyásolhatja, hogy milyen véleményeket alakítunk ki, akár erősebben is, mint a szöveg, ami körülötte van. Főleg hosszabb szövegeknél az online kitöltők egy része vélhetően csak felületesen átfutja a tartalmat, ami gyengítheti a kísérleti ingert. A kutatásba beépítettünk olyan kérdéseket is, amik a kitöltők figyelmességét ellenőrzik. A vártakkal ellentétben a figyelmesebb kitöltőknél nem volt erősebb a hatásmechanizmusa az ingereknek, ami arra utalhat, hogy nem az ingerekkel volt baj, hanem egyszerűen szilárdabb az emberek véleménye ebben a kérdésben, minthogy egyszerűen meg tudjuk azt változtatni (Naszályi 2017). A vélemények általánosan vett stabilitása és az emberek meggyőzhetősége amúgy is kulcskérdés ebben az esetben. Azok között, akik általában véve meggyőzhetőbbnek gondolják magukat, az ingerek jobban működtek (Naszályi 2017). Nem meglepően elsősorban az alacsonyabb végzettségű és közéleti kérdések iránt kevésbé érdeklődőbbek azok, akik meggyőzhetőnek mondják magukat. Mivel a tanulmányban használt online kutatásban ezen csoportok jellemzően jelentősen alulreprezentáltak egy személyes reprezentatív kutatáshoz képest, feltételezhetjük, hogy egy személyes lakossági mintán az ingerek erősebb átlagos hatását mértük volna.

HIVATKOZÁSOK

- Ball-Rokeach, S. J. – Power, G. J. – Guthrie, K. K. – Waring, H. R. (1990) Value-framing abortion in the United States: An application of media system dependency theory. *International Journal of Public Opinion Research*, 2(3), 249–273. <https://dx.doi.org/10.1093/ijpor/2.3.249>
- Bernáth G. – Messing V. (2012) Szélre tolva. *Médiakutató*, 13(1), 71–84.
- Bernáth G. – Messing V. (2015) Bedarálva. *Médiakutató*, 16(4), 7–17.
- Brewer, P. R. (2003) Values, political knowledge, and public opinion about gay rights: A framing-based account. *Public Opinion Quarterly*, 67(2), 173–201. <https://dx.doi.org/10.1086/374397>
- Brewer, P. R. – Wilson, D. C. – Habegger, M. (2016) Wedding Imagery and Public Support for Gay Marriage. *Journal of Homosexuality*, 63(8), 1041–1051. <https://dx.doi.org/10.1080/00918369.2016.1150023>
- Chong, D. – Druckman, J. N. (2007) Framing theory. *Annual Review of Political Science*, 10, 103–126. <https://dx.doi.org/10.1146/annurev.polisci.10.072805.103054>
- Clifford, S. – Jerit, J. (2013) How words do the work of politics: Moral foundations theory and the debate over stem cell research. *The Journal of Politics*, 75(3), 659–671. <https://dx.doi.org/10.1017/s0022381613000492>
- Clifford, S. – Jerit, J. – Rainey, C. – Motyl, M. (2015) Moral concerns and policy attitudes: Investigating the influence of elite rhetoric. *Political Communication*, 32(2), 229–248. <https://dx.doi.org/10.1080/10584609.2014.944320>
- Domke, D. – McCoy, K. – Torres, M. (1999) News media, racial perceptions, and political cognition. *Communication Research*, 26(5), 570–607. <https://dx.doi.org/10.1177/009365099026005003>
- Feinberg, M. – Willer, R. (2013) The moral roots of environmental attitudes. *Psychological Science*, 24(1), 56–62. <https://dx.doi.org/10.1177/0956797612449177>
- Flores, A. R. (2015) Examining variation in surveying attitudes on same-sex marriage: a meta-analysis. *Public Opinion Quarterly*, 79(2), 580–593. <https://dx.doi.org/10.1093/poq/nfv017>
- Gainous, J. – Rhodebeck, L. (2016) Is Same-Sex Marriage an Equality Issue? Framing Effects Among African Americans. *Journal of Black Studies*, 47(7), 682–700. <https://dx.doi.org/10.1177/0021934716642590>
- Gamson, W. A. – Modigliani, A. (1994) The changing culture of affirmative action. In Burstein P. (eds.) *Equal Employment opportunity: Labor market discrimination and public policy*. Greenwich, De Gruyter, New York, 373–394
- Géring Zs. (2014) Tartalomelemzés: a virtuális és a „valós” világ határán. Egy vállalati honlap-elemzés bemutatása. *Kultúra és Közösség*, V(1), 9–24.
- Géring Zs. (2017) Kevert szövegelemzési módszertan alkalmazása gazdasági és társadalmi jelenségek vizsgálatához. *Vezetéstudomány / Budapest Management Review*. XLVIII. (4) 51–62. <https://dx.doi.org/10.14267/veztud.2017.04.08>
- Graham, J. – Haidt J. – Nosek B. (2008) *The Moral Foundations Questionnaire* (short version). www.MoralFoundations.org
- Graham, J. – Nosek, B. A. – Haidt, J. – Iyer, R. – Koleva, S. – Ditto, P. H. (2011) Mapping the moral domain. *Journal of Personality and Social Psychology*, 101(2), 366. <https://dx.doi.org/10.1037/a0021847>
- Haidt, J. – Graham, J. (2007) When morality opposes justice: Conservatives have moral intuitions that liberals may not recognize. *Social Justice Research*, 20(1), 98. <https://dx.doi.org/10.1007/s11211-007-0034-z>
- Harwood, T. – Garry, T. (2003) An Overview of Content Analysis. *The Marketing Review*, 3(4), 479–498. <https://dx.doi.org/10.1362/146934703771910080>
- Husser, J. A. – Fernandez, K. E. (2016) Gay Marriage Tends to be More Popular than Same-Sex Marriage. *Survey Practice*, 9(4). <https://dx.doi.org/10.29115/sp-2016-0024>
- Krippendorff, K. (2004) *Content Analysis: An Introduction to Its Methodology* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage. Magyarul: (1995) *A tartalomelemzés módszertanának alapjai*. Budapest: Balassi.
- Lau, H. – Yeung, G. – Stotzer, R. L. – Lau, C. Q. – Loper, K. (2017) Assessing the Tongzhi Label: Self-Identification and Public Opinion. *Journal of Homosexuality*, 64(4), 509–522. <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3030703>
- Matthes, J. – Schemer, C. (2012) Diachronic framing effects in competitive opinion environments. *Political Communication*, 29(3), 319–339. <https://dx.doi.org/10.1080/10584609.2012.694985>
- McCabe, B. J. – Heerwig, J. A. (2011) Reframing the marriage debate: Wording, context, and intensity of support for marriage and civil unions. *International Journal of Public Opinion Research*, 24(4), 429–449. <https://dx.doi.org/10.1093/ijpor/edr025>
- Naszályi, N. (2017) Kontextushatás vizsgálata kérdőíves kutatásban. MSc Szakdolgozat. Survey Statisztika, ELTE.
- Pizmony-Levy, O. – Ponce, A. (2013) Framing strategies and public support for the legalization of marriage between two people of the same sex. *Sociological Perspectives*, 56(2), 169–190. <https://dx.doi.org/10.1525/sop.2013.56.2.169>

- Price, V. – Nir, L. – Cappella, J. N. (2005) Framing public discussion of gay civil unions. *Public Opinion Quarterly*, 69(2), 179–212. <https://dx.doi.org/10.1093/poq/nfi014>
- Schemer, C. (2012) The influence of news media on stereotypic attitudes toward immigrants in a political campaign. *Journal of Communication*, 62(5), 739–757. <https://dx.doi.org/10.1111/j.1460-2466.2012.01672.x>
- Schemer, C. (2013) Media effects on racial attitudes. Evidence from a three-wave panel survey in a political campaign. *International Journal of Public Opinion Research*, 26(4), 531–542. <https://dx.doi.org/10.1093/ijpor/edt041>
- Schemer, C. – Wirth, W. – Matthes, J. (2012) Value resonance and value framing effects on voting intentions in direct-democratic campaigns. *American Behavioral Scientist*, 56(3), 334–352. <https://dx.doi.org/10.1177/0002764211426329>
- Scheufele, D. (1999) Framing as a theory of media effects. *Journal of Communication*, 49(1), 103–122. <https://dx.doi.org/10.1093/joc/49.1.103>
- Scheufele, D. A. – Iyengar, S. (2012) The state of framing research: A call for new directions. In Kenski, K. – Jamieson, K. H. (eds.) *The Oxford Handbook of Political Communication Theories*. New York: Oxford University Press, 1–26. <https://dx.doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199793471.001.0001>
- Shah, D. V. – Domke, D. – Wackman, D. B. (1996) “To Thine Own Self Be True” Values, Framing, and Voter Decision-Making Strategies. *Communication Research*, 23(5), 509–560. <https://dx.doi.org/10.1177/009365096023005001>
- Shen, F. – Edwards, H. H. (2005) Economic individualism, humanitarianism, and welfare reform: A value-based account of framing effects. *Journal of Communication*, 55(4), 795–809. <https://dx.doi.org/10.1111/j.1460-2466.2005.tb03023.x>
- Slothuus, R. (2008) More Than Weighting Cognitive Importance: A Dual-Process Model of Issue Framing Effects. *Political Psychology*, 29(1), 1–28. <https://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9221.2007.00610.x>
- Tamássy R. (2017) *Az LMBTQ társadalom médiaábrázolása Magyarországon és Írországban*. [Media representation of the LMBTQ society in Hungary and Ireland]. Masters Thesis, BME, Budapest.
- Weinberg, J. D. – Freese, J. – McElhattan, D. (2014) Comparing Data Characteristics and Results of an Online Factorial Survey between a Population-based and a Crowdsourced-recruited Sample. *Sociological Science*, 1, 292–310. <http://dx.doi.org/10.15195/v1.a19>
- Wodak, R. – Meyer, M. (2001) *Methods of critical discourse analysis*. 1st ed. London: SAGE. <http://dx.doi.org/10.4135/9780857028020>
- Zhang, L. – Min, Y. (2013) Effects of entertainment media framing on support for gay rights in China: Mechanisms of attribution and value framing. *Asian Journal of Communication*, 23(3), 248–267. <https://dx.doi.org/10.1080/01292986.2012.739187>

MELLÉKLET

Tisztaság keret

Elsőként egy aktuális eseményhez kapcsolódóan szeretnénk néhány kérdést feltenni. Kérjük, olvassa el előbb az esemény ismertetőjét!

Idén is megrendezésre kerül a Budapest Pride fesztivál, melynek fő attrakciója a melegok július 8-án, idén kordonok nélküli belvárosi parádéja. A rendezvény résztvevői ebben az évben is a leszbikus, meleg, biszexuális, transznemű, queer és más deviáns szexualitású emberek jogaiért vonulnak az utcára. A rendezők nem titkolják, hogy a felvonulás egyik célja a figyelem felkeltése. Így többek között nem lesz hiány nőnek öltözött férfiakból és csókolózó azonos nemű párokból sem. Az esemény ellenzői között van több szervezet, és a belvárosi lakosság is, különös tekintettel a felvonulás közvetlen közelében lakó családokra, akik szerint ez provokáció. A főváros VI. kerületének önkormányzati hivatalát felkereső nagycsaládos szülők a Pride más útvonalra való szervezését kérték. Szerintük az eseményen beteg, magamutogató emberek vesznek részt, akik káros hatással lehetnek a felvonulást látó gyermekek szexuális fejlődésére. A tiltakozók továbbá hozzátették: véleményük szerint a homoszexuálisok ügyének kifejezetten rosszat tesz a nyilvános parádézás, a felvonulóknak otthon kellene megünnepelniük másságukat, ahol nem zavarnák ezzel a belvárosban élő normális embereket.

Ártalommentesség keret

Elsőként egy aktuális eseményhez kapcsolódóan szeretnénk néhány kérdést feltenni. Kérjük, olvassa el előbb az esemény ismertetőjét!

Idén is megrendezésre kerül a Budapest Pride fesztivál. A leszbikus és meleg társadalom legfontosabb eseménye a július 8-án, idén végére kordonok nélküli Pride felvonulás. Bár a rendezvény résztvevőit már több szélsőséges csoport is megfenyegette (a kordonok a homofóbok 2008-as támadása után kerültek fel), a szervezők a rendőrséggel együttműködve mindent úgy terveztek, hogy a felvonulóknak idén kordonok nélkül se essen bántódása. A rendezők ebben az évben is az embereket nemi orientációjuk miatt sújtó megkülönböztetésre szeretnék felhívni a figyelmet. Közleményük szerint a közösség tovább fog küzdeni azért, hogy az azonos nemű párok is büszkén vállalhassák kapcsolatukat, és családot is alapíthassanak. A Pride-hét keretein belül egyéb, a mindennapi életet megkeserítő problémákkal is foglalkoznak: jogi tanácsadást nyújtanak a munkahelyi homofóbiával, kiközösítéssel és diszkriminációval szembesülőknél, és lelkisegély szolgáltatást biztosítanak azoknak a fiataloknak, akikkel szexuális vagy nemi identitásuk miatt családjuk megszakította a kapcsolatot.

Liberális – globalista keret

Elsőként egy aktuális eseményhez kapcsolódóan szeretnénk néhány kérdést feltenni. Kérjük, olvassa el előbb az esemény ismertetőjét!

Idén is megrendezésre kerül a Budapest Pride rendezvénysorozat, melynek csúcspontja a leszbikus, meleg, biszexuális, transznemű és queer (LMBTQ) társadalom legfontosabb eseménye, a július 8-i, idén végre kordonok nélküli Pride felvonulás Budapesten. Miközben Magyarországon a felvonulás résztvevőit továbbra is szélsőséges csoportok fenyegetik meg, és a magyar kormánypártok politikusai közül senki sem kíván részt venni a felvonuláson, Írországban és Szerbiában nyíltan meleg illetve leszbikus miniszterelnököket üdvözölhetnek az állampolgárok Leo Varadkar illetve Ana Brnabic személyében. A felvonulással az LMBTQ közösség az 1969-es Stonewall-i lázongásra emlékszik: ekkor egy New York-i melegbár közönsége megaláztatva a rendőri zaklatást ellenállásba kezdett és tüntetéseket szervezett. A több ezer résztvevő mellett világcégek és nagykövetségek is kiállnak az LMBTQ emberek jogaiért a Pride-on. A Nyitottak vagyunk kezdeményezéssel a Prezi, a Google, az Espell, az IBM és a Microsoft is képviselteti magát a felvonuláson, ahol több mint száz magyarországi vállalkozás és szervezet is jelen lesz.

Konzervatív – nacionalista keret

Elsőként egy aktuális eseményhez kapcsolódóan szeretnénk néhány kérdést feltenni. Kérjük, olvassa el előbb az esemény ismertetőjét!

Ismét megrendezésre kerül a Budapest Pride rendezvénysorozat, melynek fő eseménye a leszbikus, meleg, biszexuális, transznemű és queer identitású egyének július 8-i, idén kordonok nélküli belvárosi vonulása. A menet résztvevőit több, a felvonulást ellenző csoport is megfenyegette, a Budapesti Rendőr-főkapitányság előzetesen felkészült a homoszexuálisok felvonulásának biztosítására. Orbán Viktor a Kossuth Rádió 180 perc című műsorában az ügy kapcsán azt mondta: ahogy a felvonulóknak, úgy az ellentüntetőknek is joguk van a szabad véleménynyilvánításhoz. Bár a nyugati országokban gyakran elfojtják a felvonulással szembenállók hangját, Magyarországon mindenkinek joga van elmondani a véleményét. A miniszterelnök nem kíván részt venni a menetben, mint mondta, ezt meghagyja azoknak a politikusoknak, akik a támogató szavazatok reményében bármire hajlandók. A menet rendezői nemrég bejelentették, hogy nem adják fel a küzdelmet, és a Soros György támogatta Társaság a Szabadságjogokért civil szervezet segítségével továbbra is azon fognak dolgozni, hogy a magyar Alaptörvényből kikerüljön a házasság intézményére vonatkozó, szerintük kirekesztő passzus.

HORZSA GERGELY¹

A FEJLESZTÉSI KÖRNYEZET SZEREPE A BELSŐ VÁNDORLÁS ALAKULÁSÁBAN

Szakirodalmi áttekintés

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2018.3.25

ABSZTRAKT

A tanulmány célja, hogy elméleti alapul szolgálhasson olyan későbbi hazai társadalomtudományi kutatásokhoz, amelyek a különbözőképpen értelmezett fejlesztések országhatáron belüli elvándorlásokra gyakorolt hatását vizsgálják. Ezen belül célja rávilágítani, hogy a nemzetközi társadalomtudományi szakirodalom alapján a fejlesztések és (el)vándorlások negatív kapcsolata a hazai szakpolitika által feltételezettnél sokkal kevésbé magától értetődő. A témakör tárgyalásához szükséges elméleti keretrendszert a belső vándorlás témaköre jelenti. A fenti cél megvalósulásához a dolgozat első felében bemutatásra kerülnek a belső vándorlás kutatásával kapcsolatos fontosabb elméletek és empirikus kutatási irányvonalak, ezt követően a tanulmány módszertani-diszciplináris bontásban foglalja össze egyes nemzetközi kutatások eredményeit a helyi fejlesztések elvándorlásra gyakorolt hatására vonatkozóan. A tanulmány megállapítja, hogy a helyi gazdasági-társadalmi fejlesztési programoknak az adott terület „népességmegtartó képességére” gyakorolt hatása a rendelkezésre álló nemzetközi szakirodalom alapján nem, vagy nem minden esetben olyan irányú, amilyennek azt a politikai döntéshozás általában feltételezi.

Kulcsszavak: belső vándorlás, vidékfejlesztés, elméleti összefoglaló

THE ROLE OF DEVELOPMENTS IN INTERNAL MIGRATION PATTERNS

Literature review

ABSTRACT

This review paper aims to serve as a theoretical basis for further Hungarian researches in the field of development- migration interactions, or, to be more precise, effects of various development programmes on rural emigration. Within the theoretical context of internal migration, the paper shed light on the fact that the negative relationship between development and rural emigration is far less evident than it is assumed by political concerns. To address this issue, in the first part of the paper, core theoretical concepts as well as empirical research topics are presented, which is followed by summarising results of international researches within the topic of development-migration interactions in a methodological-disciplinary division. As a result, the paper concludes that effects of socio-economic development programmes on „population preserving capacity” of a given rural area, based on theories and previous investigations are not or not always in align with what is often supposed by policies.

Keywords: internal migration, rural development, theoretical review

¹ Szociológus, doktorjelölt, Budapesti Corvinus Egyetem

A FEJLESZTÉSI KÖRNYEZET SZEREPE A BELSŐ VÁNDORLÁS ALAKULÁSÁBAN

PROBLÉMAFELVETÉS

Az Európai Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Alap (EMVA) 2014–2020-as költségvetési ciklusra tervezett büdzsáját tekintve az Európai Unió közel 100 milliárd euró összeget költ vidékfejlesztésre, amely a tagállami hozzájárulásokkal kiegészítve 161 milliárd euró, ez az összeg áll rendelkezésre fejlesztési céllal az EU-s vidéki térségek számára. Noha a tagállamok – így Magyarország – fejlesztési kiadásaira más alapokból származó források is rendelkezésre állnak (regionális, szociális, kohéziós alapok), s Magyarország esetén az összes EU-s forrásnak mintegy 14%-át teszi ki csupán a költségvetési ciklusra előirányzott EMVA-költségvetés (összesen 3,4 milliárd eurót), ez a forrástípus az, amely kifejezetten a mezőgazdaság és a vidéki életkörülmények javítását célozza, a kohéziós és szociális alapokhoz képest kevésbé lévén tekintettel a tagállamok közötti gazdasági különbségekre.²

Az EMVA-források felhasználásához valamennyi tagállamban regionális vagy országos szintű vidékfejlesztési stratégiák készültek, amelyek céljaikban alkalmazkodtak a közös európai uniós célkitűzésekhez. E célkitűzések hat uniós prioritáshoz illeszkednek, amelyeket az alábbiak szerint lehet összefoglalni: 1) mezőgazdasági innovációk ösztönzése, 2) európai mezőgazdaság versenyképességének javítása, 3) élelmiszer-ellátási lánc megszervezése, 4) mezőgazdasághoz kapcsolódó ökoszisztémák helyreállítása, 5) környezeti fenntarthatóság elősegítése, 6) társadalmi befogadás ösztönzése. Látható, hogy a hat prioritás közül három gazdasági (mezőgazdasági és erdőgazdálkodási), kettő ökológiai (fenntarthatósági), egy pedig szociális jellegű.

A költségvetési ciklusra összeállított magyarországi stratégia, a „magyar vidék alkotmányának” nevezett, 2012-ben elfogadott *Magyar Vidék Stratégia* (VM 2012: 57) e prioritások fölé rendel egy általános és egyedi célkitűzést, amely viszont teljes egészében társadalmi irányultságú, és a következőképp hangzik: „*vidéki térségeink népességeltartó és népességmegtartó képességének javítása*”. Hasonló társadalmi cél explicit módon nem szerepel a vonatkozó EU-s stratégiákban, a népességmegtartó képesség fogalma pedig minden bizonnyal magyar találmány, és az 1980-ban elfogadott, hatodik ötéves tervben szerepel először, mint a „*népesség elvándorlásának, falvakból történő elköltözésének megelőzését*” (Tikász 2007: 51) jelentő cél.

Azt, hogy a magyarországi szakpolitika egyik legfőbb célja a vidéki népesség helyben tartása, a hatályban lévő vidékstratégia mellett alátámasztják Ángyán József írásai is, aki egyébként épp a Magyar Vidékstratégia „*nép-pártiságának*” [sic] zárójelbe helyezését, és egyes, nagygazdaságokat preferáló kormányzati döntések meghozatalát követően mondott le államtitkári pozíciójáról, majd lépett ki a kormánypártból. A magyarországi agrárpolitika egyik legfőbb közéleti kritikusa azóta több alkalommal készített tanulmányokat, „jelentéseket” a magyar agrárium helyzetéről (Ángyán 2012, 2013a, 2013b, 2014). E tanulmányokban változtatásokat sürget,

² Adatforrás: <https://ec.europa.eu/agriculture/events/2016/rural-development/fact-sheet.pdf>

amelyek szükségszerűségét így indokolja: „Ez a (...) belső és külső új-gyarmatosítási folyamat a vidéki térségek kiürítéséhez, a helyi közösségek felbomlásához, a nagyvárosok környéki nyomornegyedek kialakulásához (...) vezet. A (...) kibontakozó társadalmi és környezeti katasztrófa a várost is gyorsan elérve teljes összeomlással fenyeget” (Ángyán 2014: 517–518).

Az elszegényedett falusi népesség városokban való megjelenésének „rémképét” táplálja annak a felismerése, hogy Magyarországon – európai összehasonlításban – a népesség nagy aránya lakik vidéken – a vidékfogalom többféle módon történő megfogalmazása esetén is. A népesség közel negyede él olyan községekben, amelyek nem tartoznak nagyvárosi agglomerációs övezetbe, az Európai Unió országai között pedig az egyik legnagyobb a túlnyomóan rurális régiókban lakók aránya (a lakosság közel fele) (UN ESA 2014). A vidéki, illetve városi térségben élők közötti társadalmi különbségek EU-s összehasonlításban a városiak javára magasak. A nagyvárosban élők, hasonlóan a legtöbb régiós országhoz, sokkal kevésbé kitettek a szegénység kockázatának, mint a vidéken élők, míg Nyugat-Európában és Skandináviában épp fordított a helyzet, annak ellenére, hogy a szegénység kockázata itt összességében is alacsonyabb. A potenciális „társadalmi katasztrófa” elkerüléséért a kisgazdaságok arányát növelni igyekvő szakpolitikai elképzelések ugyanakkor vélhetően túlbecsülik a mezőgazdaság lehetséges szerepét ebből a szempontból, hiszen a foglalkoztatottak számát tekintve a hazai vidéki térségeknek nem a mezőgazdaság a domináns gazdasági ágazata (Csizmadia–Kovács 2002). A Központi Statisztikai Hivatal 2017-es adatai alapján a magyarországi foglalkoztatottaknak mindössze szűk 5%-át teszik ki a mezőgazdaság, erdőgazdaság, halászat nemzetgazdasági ágazatban foglalkoztatottak, és az élelmiszeriparban is csupán bő 3 százalékuk dolgozik, miközben a magyar népesség harmada községben lakik.

A vidéki népesség magas arányát késleltetett iparosítással szokás magyarázni, amely során a gazdasági modernizáció üteme az urbanizáció ütemét messze meghaladta (Konrád–Szelényi 1971). A rendszerváltozás során zajló gazdasági átrendeződés következtében a vidéken rekedt népesség és a városi lakosság közötti gazdasági-társadalmi szakadék mélyülni kezdett, illetve a községek közötti különbségek is nőttek, jobbra – a kibontakozó szuburbanizációs folyamatok következtében – a fő- és nagyvárosi agglomerációban és egyes, attrakciókkal rendelkező térségekben lévő falvak javára (Kovács 2012). S noha a rendszerváltozást követően a belső vándorlási folyamatok túlnyomóan a szuburbanizáció kapcsán váltak látványossá, radikális lakosságszám-változásban tetten nem érhető lakosságcserre zajlott a hátrányos helyzetű községekben is, melynek során az innen menekülő népesség helyére csökkenő státusú városi népesség áramlott, tovább növelve a vidék–város különbségeket, és egyes magyar vidéki térségeket a társadalmi problémák által fókuszáltnak érintett helyévé téve (Virág 2010).

A magyar szakpolitikai elképzelések egyeduralkodóak abból a szempontból, hogy jól körülhatárolható társadalmi cél köré építkeznek, amely cél tulajdonképpen a magyar társadalom nagy tömegét kitévő, és leszakadó vidéki népesség helyben tartására irányul, és ehhez eszközül a vidéki települések gazdasági, infrastrukturális, kulturális felzárkóztatását alkalmazza. A fejlesztések pozitív hatása a helyben maradásra azonban e dokumentumokban minden alkalommal csupán feltételezettek és nem megalapozottak.

Jelen tanulmány e hiány pótlására tesz kísérletet nemzetközi társadalomtudományi vizsgálatok megállapításainak számba vételével. Ezzel célja, hogy elméleti alapjául szolgáljon olyan későbbi hazai társadalomtudományi kutatásoknak, amelyek a különbözőképp értelmezett fejlesztések országhatáron belüli elvándorlásokra

gyakorolt hatását vizsgálják. A cél megvalósulásához a belső vándorlás témaköre jelenti azt az elméleti keretet, amelyen belül a fejlesztések hatását tárgyalom. Épp ezért a tanulmány első fele ennek, a hazai társadalomtudományos szakirodalomban egyébként szegényes feldolgozottságú témakörnek a rövid bemutatására tesz kísérletet, hogy aztán e témakörön belül vizsgálhassa a fejlesztések megjelenését. Mindez nem jelenti, hogy a szűkebb látókörben lévő témával – nevezetesen a fejlesztés-vándorlás összefüggésekkel – foglalkozó teljes szakirodalom bemutatásra kerül. A cél sokkal inkább az, hogy e szűkebb témakör egyes módszertani-diszciplináris archetípusinak és újabb eredményeinek jellemző megközelítésmódjára nyerjünk betekintést.

A fejlesztések és vándorlások összefüggésének vizsgálatához a tanulmány tehát 1) áttekinti a belső vándorlással foglalkozó szakirodalom fő megállapításait, majd 2) a vonatkozó jelenkori demográfiai tendenciák ismertetése után 3) diszciplináris bontásban tárgyalja a legfontosabb kutatások fő megállapításait. A tanulmány társadalmi relevanciájú célja rávilágítani, hogy a nemzetközi társadalomtudományi szakirodalom alapján a fejlesztések és (el)vándorlások negatív kapcsolata a hazai szakpolitika által feltételezettél sokkal kevésbé magától értetődő.

A BELSŐ VÁNDORLÁS KUTATÁSA

Kérdésünk megalapozott megközelítéséhez fontos a fejlesztéssel kapcsolatos elméletek megjelenését releváns kontextusba helyezni, amelyre itt a migráció, ezen belül az országhatáron belüli migráció vizsgálata fog szolgálni. Ezzel egyszersmind arra is lehetőséget kapunk, hogy a belső vándorlás fejlesztésekkel összefüggő elemeit megkülönböztessük a migráció általánosabb jellegzetességeitől és tendenciáitól. A tanulmány jelen része ennek érdekében korábbi teoretikus és empirikus eredmények összesítésével igyekszik konceptualizálni a belső vándorlással összefüggő társadalmi jelenségeket, és egy rövid áttekintést nyújt az általános nemzethatáron belüli migrációs tendenciák korábbi vizsgálatáról. Ezekkel összefüggésben kiemeli a migrációs szakirodalom néhány meghatározó elméletét, melyeken keresztül elemezhetővé válnak a vonatkozó ok-okozati összefüggések. Annak érdekében, hogy elhelyezhessük a fejlesztések szerepét a népességmozgás jelenkori tendenciái körében, a tanulmány jelen része a vándorlási adatokkal foglalkozó egyes nemzetközi elemzések eredményeiről is áttekintést nyújt, így a magyarországi demográfiai folyamatokat nemzetközi kontextusba helyezve bemutatja a települések közötti migrációs folyamatok legfontosabb állomásait.

2.1. A belső vándorlás fogalma

Az interregionális, vagy más néven belső vagy belföldi vándorlás fogalma (az angol nyelvű szakirodalomban *internal*, *inter-regional* vagy *intra-national mobility* vagy *migration*) alatt általánosságban egyének olyan állandó lakóhely-változtatását érthetjük, amely nem jár országhatár átlépésével (KSH 2012). A definíció szerint így a vándorlás távolsága felülről korlátozott, a kutatások többsége ugyanakkor alsó korlátokat is meghatároz, amely kerület- vagy település- (Morrison 1993, Lucas 2004, Dövényi 2009), esetleg regionális határ átlépéséhez (Hatton–Tani 2005, Partridge et al. 2012), vagy – főleg nemzetközi összehasonlítások kapcsán – valamilyen minimális, földrajzi értelemben vett vándorlási távolság megtételéhez (Bell–Charles-Edwards 2013, Bell et al. 2015) köti a belső vándorlás fogalmát, az ez alatti távolságok megtételét lakóhely-változtatáskor helyben maradásként értelmezi.

A vándorlásra jellemző annak időbeli hossza, így rövid és hosszú távú mozgásokról beszélhetünk. Előbbi alatt az ideiglenes lakcím-váltással járó vándorlást (KSH 2012) és az üzleti vagy rekreációs célú utazásokat és az ingázást (Brown et al. 2015) szokás érteni. Jelen tanulmány az utóbbi, állandó lakhelyváltoztatással járó mozgásokra koncentrál. A szakirodalom a mobilitás kifejezést is gyakran használja a migráció szinonimájaként, mobilitás helyett Kulcsár (2006) alapján a tanulmányban a migráció, vándorlás kifejezéseket használom, és a belső vándorlást mint a személyek térbeli mobilitásának egyik fajtáját értelmezem, nem szűkítve azonban a fogalmat a munkavállalási célú mozgásokra. Az interregionális vándorlás kifejezés használatától a régió fogalmának zavaróan sokféle lehetséges értelmezése miatt tartózkodom.

Az urbanizáció jelensége nem megérthető ugyan a vidék–város migrációs folyamatok nélkül, olyannyira, hogy az urbanizáció egyes szakaszait a népességáramlás irányával jellemzik (Németh 2011), az urbanizáció átfo-gó problémakörének tárgyalásával mégsem foglalkozom. A belső vándorlást mint az urbanizáció jelenségének egy alkotóelemét (Lucas 1997) az urbanizáció más aspektusaitól függetlenül vizsgálom.

Történeti megközelítés

A migráció kutatásának története a társadalomtudományi diszciplína kibontakozásáig, a XIX. század köze-péig nyúlik vissza, a nemzetközi és belső vándorlás kutatása azonban különböző társadalmi jelenségek által ins-píráltan kezdődött. A nemzetközi vándorlás kutatását a nagy gyarmatbirodalmak virágzása és főleg XX. század eleji megszűnése, továbbá az USA benépesülése következtében megindult kelet–nyugat, valamint dél–észak irányú népességmozgás inspirálta, a belföldi vándorlás jelensége ugyanakkor az iparosodás, a gazdaság területi koncentrációja, így a városiasodás gyorsuló üteme miatt vált érdekessé, a két terület ezekkel a folyamatok-kal foglalkozott. Hasonlóság köztük a földrajzi-területi szemlélet dominanciája: fókuszukban jóval gyakrabban területek közötti népességcsere áll az egyének közigazgatási határoktól független mozgása helyett – ennek is köszönhető a két kutatási terület elkülönülése (Bakewell 2008). Noha a nemzetközi vándorlás szakirodalma a belső vándorlás szakirodalmának elméleti bázisán alapult, és később is merítették egymás elméleteiből, a kü-lönböző fókusz következtében a két kutatási terület egymással párhuzamosan, egymástól részben függetlenül fejlődött (Otoi 2014).

Az elsőként számon tartott, belső vándorlással foglalkozó munka Ernst G. Ravenstein (1885) nevéhez köthető, aki az Egyesült Királyság 1871-es és 1881-es népszámlálásának születési helyre és lakóhelyre vonat-kozó adataiból készített leíró statisztikát. Eredményeit a (belső) vándorlás 7 „törvényében” fogalmazta meg, amellyel az urbanizáció folyamatának alaptendenciáit ragadta meg, felfedvén, hogy ezek a folyamatok nem véletlenszerűek, hanem makrogazdasági-társadalmi tendenciák által meghatározottak. Megállapította, hogy bizonyos társadalmi csoportok (vidéken élők, nők) hajlamosabbak a vándorlásra, a vándorlás földrajzi távolsága általában rövid, és a nagyvárosok felé irányul (illetve minél nagyobb a város, annál nagyobb a vonzáskörzete), a kisebb települések pedig a még kisebbekből vonzanak bevándorlókat, így a vándorlás állomásokon, szakaszo-kon keresztül halad a nagyvárosok felé. A szerző egy különösen fontos megállapítása szerint minden vándorlás-nak ellenirányú vándorlási párja van: minden 100 Londonba költözőhöz 50, a fővárost elhagyó ember tartozik (Ravenstein 1885). Ezek körében „viszonylag jelentős az ipari területekre irányuló ellenáramlás, [...] [ami] ismét

mege erősíti, hogy a vándorlók mozgásait főként üzleti megfontolások vezérik” (Ravenstein 1885: 188, saját fordítás).

Ravenstein munkájának alapvetése a migráció „üzleti”, munkavállalási célú volta, amely az egyének költség-haszon kalkulációin látszik alapulni. Ezt az ötletet mintegy 90 évvel később a Harris–Todaro (1970) szerző-páros fejlesztette tovább. Modelljük szerint a vidéki települések és városok között munkamegosztás áll fenn, és „a vidék–város migráció egészen addig folytatódik, amíg a várt városi reáljövedelmek határhaszna meghaladja a tényleges mezőgazdasági termékét” (Harris–Todaro 1970: 127, saját fordítás). Az általuk alkotott közgazdasági modell újszerűségét a tökéletlen munkaerőpiaci körülmények (nem teljes foglalkoztatottság) figyelembevétele és az adja, hogy magyarázza a városi munkaerő-szükségletet meghaladó mértékű bevándorlást, így a városi munkanélküli réteg növekedését (Etzo 2008).

Lee (1966), noha eredményei a nemzetközi és belső vándorlásra is használhatók, főként belső vándorlás és ipari centrum–periféria fókuszú elméleti modelljében a vándorlással kapcsolatos döntéshozás mechanizmusát vázolja fel. A modellben az egyén számára az általa ismert származási, és többé-kevésbé ismert célterületi, vonzó és taszító hatások eredőjeként összeálló faktorok adnak alapot a vándorlásra. A vándorlást a különféle, származási és célterület közötti közbeeső akadályozó (fizikai, jogi, infrastrukturális) tényezők és az egyéni (demográfiai, társadalmi) helyzet befolyásolja. A pusztán közgazdasági költség–haszon elméletektől eltávolodva a szerző megállapítja, hogy az egyéni okok miatt a vándorlással kapcsolatos döntéshozás „sosem csak racionális, sőt, a racionális szempontok némelyeknél jócskán alulmúlják az irracionálisokat” (Lee 1966: 51, saját fordítás).

Kutatási irányvonalak

A belső vándorlással foglalkozó későbbi szakirodalmat összefoglaló munkájában Etzo (2008) három csoportra bontja: 1) mikro és makro modellekkel 2) a vándorlást meghatározó tényezőkkel és 3) következményekkel foglalkozókra. Ez a típusú kategorizáció nem előzmény nélküli: 25 évvel korábban Rhoda (1983) háromféle közgazdasági modellt (emberi erőforrás; várt jövedelmi; interszektoralis kapcsolati modelleket) említ, az empirikus kutatások kapcsán pedig a vándorlók motivációit, a vándorlók jellemzőit, valamint a küldő területek jellemzőit vizsgáló kutatásokat különböztet meg. Greenwood (1997) öt olyan kérdéskört nevez meg, amely a fejlett országok belső vándorlását kutatókat leggyakrabban foglalkoztatja. Ezek: 1) ki vándorol, 2) miért, 3) honnan és hova, 4) mikor, és 5) milyen következményekkel jár ez. Bell és szerzőtársai (2002) a belső vándorlás kvantitatív kutatásának négy területre vonatkozó mérőszámairól nyújtanak képet. Ezek között ugyancsak szerepel a vándorlás térbelisége (két tényező kapcsán is: egyrészt 1) az egyének által megtett távolság és 2) a területek összekapcsoltsága, illetve 3) annak gazdasági-társadalmi hatásai vonatkozásában. További makrotényezőként a 4) vándorlás intenzitására (a népesség mekkora arányát érinti) vonatkozó lehetséges mérőszámokat mutatják be a szerzők. Fenti szerzők munkái alapján a (belső vagy nemzetközi) migrációval foglalkozó szakirodalom két fő érdeklődési területre: a vándorlás okait, valamint következményeit vizsgáló kutatásokra oszthatók, amelyek vizsgálata alig esik egybe (De Haas 2010).

A vándorlás okaival foglalkozó kutatások a társadalomföldrajz, a közgazdaságtan, valamint a szociológia tudományágaiból származnak, három fő kérdéskörük pedig a migráció területegységek közötti makrotendenciái,

az egyéni döntést befolyásoló vonzó és taszító tényezők, valamint a migrációt lehetővé tevő társadalmi változók. Főleg földrajztudományi és közgazdaságtani tanulmányokat ihletnek meg a vándorlás makrotendenciái, a földrajzi területek közötti lakosságcsere folyamatai. A különböző gazdasági helyzetű területek közötti népességáramlás tanulmányozása a népességszám előrejelzésekor is fontossá válik, hiszen annak a migráció a természetes szaporodás mellett másik alkotóeleme (Greenwood 1997). Szociológiai és közgazdaságtani kutatások foglalkoznak a vándorlás egyéni motivációival, a migrációra ható „push” és „pull” faktorokkal, amelyek együttes hatása következtében a vándorlás valamilyen szempontból csábító lehetőségként merülhet fel (Harris–Todaro 1970). A szociológiai kutatások a jövedelmi-munkaerőpiaci változók mellett figyelembe veszik a migráció folyamatát elősegítő vagy azt akadályozó társas-kulturális viszonyokat (család, helyi közösség, identitás, migrációs hálózatok, intézményesülés) is (Massey et al. 1993). Ugyancsak főleg szociológiai és közgazdasági kutatások foglalkoznak a migrációra hajlamossá tevő vagy azt akadályozó társadalmi-demográfiai változókkal. A migráció szelekciós hatása azt jelenti, hogy ideális külső körülmények mellett is csupán a népesség egy nem-véletlenszerűen kiválasztható töredéke dönt a vándorlás mellett, amely sok esetben ilyen társadalmi háttérváltozókkal magyarázható (Manner 2003).

A migráció következményeit értelmezhetjük a vándorlók személyére vagy csoportjára és a küldő, illetve fogadó térségekre. A személyes következményeket a szakirodalom a motivációkkal párhuzamosan tárgyalja (Greenwood 1997). A migráció térségekre értelmezett következményeivel foglalkozó kutatásokat főleg gazdasági és demográfiai kérdések, illetve a kulturális különbségekből fakadó potenciális társadalmi konfliktusok foglalkoztatják. De Haas (2010) a (nemzetközi és belső) vándorlás hatásaival foglalkozó irodalmat nézeteik alapján két osztályba sorolja, amelyek időben ciklikusan váltják egymást. Az 1950-es évek neoklasszikus elméleteire optimista szemlélet volt jellemző, amelyek szerint a küldő területek részesülnek a vándorlók által megszerzett tudásból származó és visszajuttatott tudástőkéből. Az 1970-es évek kutatásai középpontjában az „agyelszívás” és az integrációs nehézségek pesszimista gondolata állt, amely a vándorlás gazdasági fejlődésre gyakorolt hatásának megkérdőjelezéséig tartott. Az 1990-es években a migráció új gazdaságtanában megfogalmazva születtek meg a vándorlást komplex, „pluralista” megközelítésmódban vizsgáló kutatások, amelyek a döntéshozást komplex társadalmi helyzetbe ágyazottan látták. Ezek a kutatások transznacionális szemléletűek: a vándorlók helyzetét már nem földrajzilag determinált állapotként kezelték (vagy itt, vagy ott tartózkodnak), és nem csak a visszavándorlástól, hanem a létrehozott, területeken átívelő, bonyolult, tőkéket visszaáramoltató társadalmi kapcsolatok rendszerétől is pozitív hatásokat reméltek. A 2000-es évektől kezdődően az ezek alapján az elméletek alapján megsokszorozódó kutatásokat a vándorlás hatásait tekintve pozitív szemlélet jellemzi (De Haas 2010). Ezt az „új” paradigmát idejétmúlnak nevezve Gamlen (2014) összefoglalást nyújt egy „még újabb”, pesszimista paradigma képviselőnek gondolatairól. Noha szerinte az optimista-pesszimista dichotómia leegyszerűsítése a valóságnak, úgy véli, a 2000-es évek optimista, neoliberális szemléletét politikai-gazdasági érdekek határozták meg. A kritikai irányhoz tartozó legújabb kutatások szerint a kivándoroltak által összegyűjtött javak visszaáramoltatását infrastrukturális tényezők akadályozzák, a nyugati országokba érkező alacsonyan képzett és fizetett, de végeredményben jó üzletet kötő bevándorlók második generációját érintő társadalmi problémák pedig jelentős méreteket öltenek (Gamlen 2014).

E szemléletek megértése, noha a kategorizációjuk részben a nemzetközi vándorlással kapcsolatos szakirodalomban merül fel, azért különösen fontos a téma szempontjából, mert mint elv alkalmazható, és meg is jelenik a belső vándorlással kapcsolatban is, és jelentősen befolyásolja a fejlesztéspolitikai megfontolásokat.

Demográfiai tendenciák

A vándorlással foglalkozó tudományos kutatásokat – mint ahogyan azt Ravenstein (1885) tanulmánya is mutatja – az urbanizációs folyamatok, a vidéki térségek agrártevékenységekkel foglalkozó dolgozóinak városba költözése inspirálta. Makroszinten tekintve az urbanizációnak négy, a fejlett országokban egymást követő, a fejlődő országokban sok esetben egymásba csúszó – fázisát különbözteti meg a szakirodalom, amelyet a migrációs folyamatok következtében megvalósuló népességszám-változásokkal ragad meg (területi koncentráció, szuburbanizáció, dezurbanizáció és reurbanizáció) (Szelényi 2008, Németh 2011). Az urbanizáció első és második szakasza különféle folyamatok eredményeként, helyi sajátosságokkal, eltérő körülmények között és sebességgel, de az ezredfordulóra az egész Földön végbement, vagy legalábbis „körbeért” (Enyedi 2011). A szuburbanizáció Enyedi (2011) megfogalmazásában „viszonylagos dekoncentrációt”, az urbanizáció „mélységi terjedését” jelenti a településszerkezetben. Ez a szerző szerint a – még – nem mindenütt megjelent dezurbanizációban csúcsosodik ki, amelyet a „globalizált világ urbanizációja”, a globális világ metropoliszainak növekedése követ. Ennek „*egyres elemei egyidejűleg az egész világon megjelentek, míg a korábbi szakaszok elterjedése keletkezési központjukból a Föld többi részére évtizedekig tartott*” (Enyedi 2011: 17).

Ezek a munkák nem előzmény nélküliek: kifejezetten a belső vándorlási mintázatokra alkalmazott hasonló fejlődési modellt Zelinsky (1971). Az öt lépcső szinte pontosan megfeleltethető az urbanizációs ciklusoknak, hiszen a 1) kiinduló állapotot (alacsony vidék–város vándorlás, magas vidéki népességszám), az 2) industrializáció hatására kibontakozó területi népességkoncentráció (magas volumenű vidék–város vándorlás), a 3) koncentráció lezárulásának szakasza (magas város–város vándorlás), a 4) fejlett társadalmakban tapasztalható ellenurbanizációs szakasz (viszonylag magas város–vidék vándorlás), s végül a szerző szerint várható 5) „*superfejlett*” szakasz követi (utóbbi esetén szinte csak város–város vándorlás létezik, a népesség alapvetően város lakó).

Noha a belső vándorlás volumenében jelentősen meghaladja a nemzetközi vándorlásét, hiszen (Ravenstein 1885) alapján a vándorlók száma fordítottan arányos a két terület között mért távolsággal, a belső vándorlásra sokkal kevesebb figyelmet szentel a tudomány és a döntéshozás (Otoiu 2014). A kisebb szakmai aktivitás különösen igaz a fejlett országok esetére, ahol az urbanizáció folyamata legalább 50 éve lezárult. A kijelentés azonban fokozatosan igazzá válik a fejlődő országokra is, ahol a városi népesség a XXI. század második évtizedében már meghaladja a vidéken élő népesség számát (Kínában 2010-ben volt 50–50% a városi és vidéki népesség aránya, Indiában ez 30 év múlva várható). A világ népessége szintén a XXI. század elején lett inkább város-, mint falulakó, a demográfiai előrejelzések szerint pedig 2050-re az emberiség 70%-a lakik majd városokban (UN ESA 2014).

A 2010-es években zajló *Internal Migration Around the Globe* (IMAGE) kutatási projekt eredményeit felhasználva a projekt vezetői, Bell és szerzőtársai (2015) megállapítják, hogy nemzetközi összehasonlításban a belső vándorlás intenzitása 1–15% között ingadozik a teljes népességben belül, vagyis egy év leforgása alatt

a teljes népesség ekkora hányada változtat állandó lakóhelyet (függetlenül attól, hogy jár-e ez településhatár átlépésével). Az intenzitást a nemzetközi összehasonlíthatóság érdekében különféle nemzeti adatforrásokból országokra becsült „aggregált nyers migrációs intenzitás” (ACMI) arányszámokkal mérték, amely így azt mutatja, 100 lakosra hány állandó lakóhely-változtatás esik egy (illetve bizonyos országok esetén öt) év alatt. Magyarország a 7% közeli eredményével a közepesen mobil népességű országok közé tartozik, akárcsak Ausztria, Németország vagy Japán. Ezzel hazánk megelőzi a Közép-Kelet- és Dél-európai országokat (1–6%), és elmarad a skandináv országoktól és az USA-tól (12–15%). A szerzők megállapítják, hogy olyan változók, mint az ország mérete, városiasodottsága, gazdasági (GDP) és humán tőkéje (HDI) pozitívan korrelál a belső vándorlás intenzitásával. (Bell et al. 2015)

A településtípusok közötti népességmozgás magyarországi tendenciáinak egyik fő jellegzetessége az urbanizáció részleges volta: a vidéki népesség városba áramlásának aránya elmaradt Nyugat-Európáétól, az erőltetett iparosítás és a szocialista városépítések kapcsán tovább folytatódott (Szelényi 2008), de nem vált teljessé, a városias térségben élők aránya Európán belül csak Szlovákiánál, Romániánál és Bulgáriánál magasabb (EC 2014). Dövényi (2009) a településtípusok közötti vándorlás 1960-at követő időszakát három fázisra: interregionális (falvakból Budapestre költözés), intra-regionális (falvakból közeli városokba költözés) és város és környéke közötti vándorlásra bontja. Utóbbi szakasz a rendszerváltás környékétől tart, és a budapesti (illetve részben nagyvárosi) szuburbanizáció folyamatát fedi. Ez a szakasz a 2010-es évekre véget érni látszik, a különböző településtípusok migrációs egyenlege kiegyenlítődött (Dövényi 2009), a főváros migrációs egyenlege pedig enyhe pozitív növekedést mutat (Bálint–Gödri 2015).

Jelen tanulmányban a belső vándorlást motiváló faktorok körében keressük a sokféleképp értelmezhető fejlesztések helyét. Amennyiben a belső vándorlással foglalkozó szakirodalmat tárgya szerint két fő típusra (okok, következmények) osztjuk (De Haas 2010), akkor a második témakör kívül esik a jelenleg vizsgált területen. A belső vándorlással kapcsolatos nemzetközi eltéréseket és ezek magyarázatait vizsgálva azt is meg kell állapítani, hogy a belső vándorlások országokon belüli volumenét vizsgálva nem lehet figyelmen kívül hagyni az azt meghatározó globális makrotendenciákat.

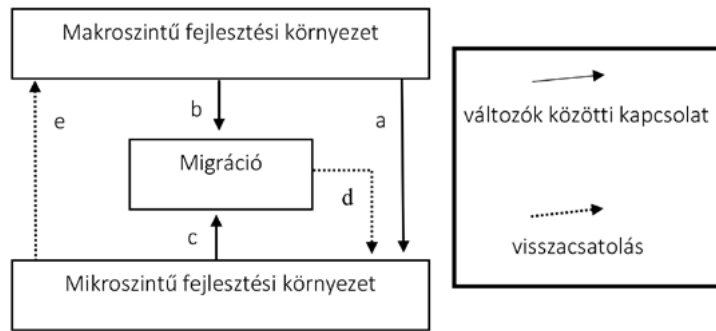
FEJLESZTÉS ÉS BELSŐ VÁNDORLÁS ÖSSZEFÜGGÉSEI

Összefoglalva a belső vándorlással foglalkozó nemzetközi szakirodalom legfontosabb állomásait, kérdéseit és a vándorlás jelen kori tendenciáit, lehetőség nyílik arra, hogy elhelyezzük a fejlesztések megjelenését és szerepét a belső vándorlással foglalkozó munkákban. A tanulmány jelen része azzal foglalkozik, hogyan jelennek meg ezek a kérdések a szakirodalomban, illetve, hogy milyen diszciplináris megközelítéssel, milyen eszközökkel és milyen jellemző eredményekkel vizsgálják a fejlesztés–vándorlás összefüggéseket.

A fejlesztések megjelenése a belső vándorlás szakirodalmában

A gazdaságfejlesztés, társadalomfejlesztés, vagy önmagában a fejlesztés fogalmait rendkívül sok formájában és rendkívül sokféleképp használják a különféle empirikus vizsgálatok során (néha explicit definíció nélkül), ezért fontos hangsúlyozni, hogy noha fejlesztésekről beszélünk, ez alatt több, egymástól nem feltétlenül elkü-

1. ábra. Fejlesztés és vándorlás kapcsolatának elméleti modellje (de Haas 2010, saját fordítás)

löníthető fogalmat is érthetünk (gazdaságfejlesztés, társadalomfejlesztés, helyi fejlesztés, regionális fejlesztés, vidékfejlesztés). A fejlesztések potenciális hatásaival foglalkozó tanulmányok sokszor nem is definiálják a fejlesztés fogalmát, ehelyett konkrét vizsgált politikákat neveznek meg. Közös nevezőre hozva e fejlesztés-megközelítéseket, a fejlesztések alatt Rhoda (1983) alapján valamilyen felső, redisztributív nemzeti vagy nemzetközi intervenciót érthetünk, amelyek explicit célja a gazdasági termelékenység és/vagy az életminőség növelése. E definícióval kikerülhetjük, hogy a fejlesztés eszköze vagy konkrét tárgya (vonatkozzon az akár egy meghatározott társadalmi alrendszerre vagy földrajzi területre) leszűkítse fókuszunkat, és képessé válunk arra, hogy diszciplináris-módszertani iskolákat különböztethessünk meg a fejlesztés–vándorlás összefüggések vizsgálata szerint.

A migráció hatásaihoz való optimista-pesszimista hozzáállás, illetve ennek ingamozgás-szerű (Gamlen 2014) időbeli váltakozása szoros összefüggésben áll azzal, hogy miként vélekedik a szakirodalom a fejlesztéspolitika lehetőségeiről (De Haas 2010). A migráció gazdasági-társadalmi hatásának narratívája a gazdasági-társadalmi változások migrációra gyakorolt hatásával párhuzamosan változik. A két változó kapcsolatát az 1. ábra szemlélteti, amely éppúgy vonatkozhat belső, mint nemzetközi vándorlásra.

Az ábra első pillantásra talán nem teljesen híven fejezi ki De Haas (2010) azon megállapítását, hogy a migráció a fejlesztési környezettől nem független „eredményváltozó”, hanem a két változó egymásnak integráns részei, mintegy részhalmazai, endogén változók. A változók közötti visszacsatolási hatásokat szemlélve erre a körkörös kapcsolatra fény derül, s bár a folyamat minden egyes eleme saját magára is hat a visszacsatolási körön keresztül, a folyamat elemeire bontható. A makroszintű (nemzeti, nemzetközi) fejlesztési környezet megkülönböztethető a helyi, regionális fejlesztési környezettől, továbbá az egyén közvetlen gazdasági-társadalmi környezetétől. A nemzeti, nemzetközi környezet hatással van a lokális gazdasági-társadalmi környezetre (a), de önmagában is meghatározza a migráció lehetőségeit (b). A mikroszintű környezet hatással van az egyének migrációs terveire és lehetőségeire (c), a helyi társadalom gazdasági-társadalmi helyzete pedig visszahat a mikro-környezetre (d). A (e) kapcsolat végül a helyi fejlesztési környezet változásának a makrokörnyezetre gyakorolt – kiterjedtsége miatt erősen korlátozott – hatását szemlélteti (De Haas 2010).

A közhangulat bevándorlás-ellenessé válása az 1970-es és 2000-es években, továbbá a válaszul adott restriktív migrációs politikák kudarca az úgynevezett „okos megoldások” alkalmazásának lehetőségét vetette fel a fejlett országok vezetőiben. Ezek olyan politikákat takarnak, mint a visszavándorlás ösztönzése, a szoros együttműködés kiépítése a küldő országokkal, kölcsönösen előnyösnek mondott kereskedelmi egyezmények

kötése, valamint segélyek és fejlesztési támogatások juttatása a fejlődő országok számára (De Haas 2007). Országhatáron belül maradván ugyanaz az elképzelés ölt testet a vidékfejlesztési és különféle területalapú fejlesztési támogatásokban: a magyar kormány Nemzeti Vidékstratégiájában megfogalmazott legfontosabb, átfogó célkitűzése – ahogyan arra korábban is rámutattam – a „*vidéki térségeink népességtartó és népességmegtartó képességének javítása*” (VM 2012: 57).

Valamennyi ilyen típusú politikai „megoldás” kimondatlan alapfeltevése, hogy 1) a migráció „rossz dolog” (gazdasági-társadalmi értelemben hátrányos egyik vagy mindkét fél, vagyis a kibocsátó és/vagy küldő területek számára), illetve, hogy 2) a fejlesztésekkel csökkenthető az elvándorlás (De Haas 2007), vagyis – az ábra alapján – mind a b), mind a c) jelű hatás negatív előjelű.

A következőkben a tága értelmezett társadalomtudományok (társadalomföldrajz, közgazdaságtan, szociológia) diszciplináris-módszertani bontásában foglalom össze a fejlesztés és vándorlás kapcsolatával foglalkozó kutatások perspektíváit, jellemző módszereit és eredményeit, amelyek közül korántsem az összes bizonyít hasonló összefüggést. Összesen négy kategóriába tartozó tanulmányokat mutatok be (ebből kettő makro-, kettő mikroperspektívájúként írható le), amelyek a különböző diszciplínák és a rájuk jellemző módszertani eszközök alapján különülnek egymástól.

Módszertani-diszciplináris „iskolák”

1) Közgazdaságtani modellek. A két változó összefüggésével foglalkozó közgazdasági modellek többsége számára Harris és Todaro (1970) klasszikus elképzelése szolgál alapul, amely szerint a vidéki-városi bérek egyensúlyi helyzetbe kerülésével egyenlítődik ki a város–vidék migráció is. Ezt az elméletet számos szerző fejlesztette tovább, további változók bevonásával (például az elvándorolni szándékozók humántőke-akkumulációs tervével) magyarázva a fennmaradó városi–vidéki bérkülönbségeket (Lucas 2004), vagy regionális elkülönítésben alkalmazva modellt. Arcaean és szerzőtársainak (2012) modellje szerint az infrastrukturális fejlesztések csökkentik az elvándorlást, a vándorlás csökkenése azonban különféle hatásokkal jár „gazdag” és „szegény” régiókban, utóbbi helyeken okozva kedvezőbb gazdasági következményeket. A közgazdasági modellek megközelítésmódja szerint a vidék–város migráció különböző gazdasági eredményekkel járhat tehát, de közös előfeltevésük, hogy a küldő és a célterületek közötti gazdasági, munkaerőpiaci különbségek csökkentése minden körülmények között a migráció intenzitásának csökkenésével jár.

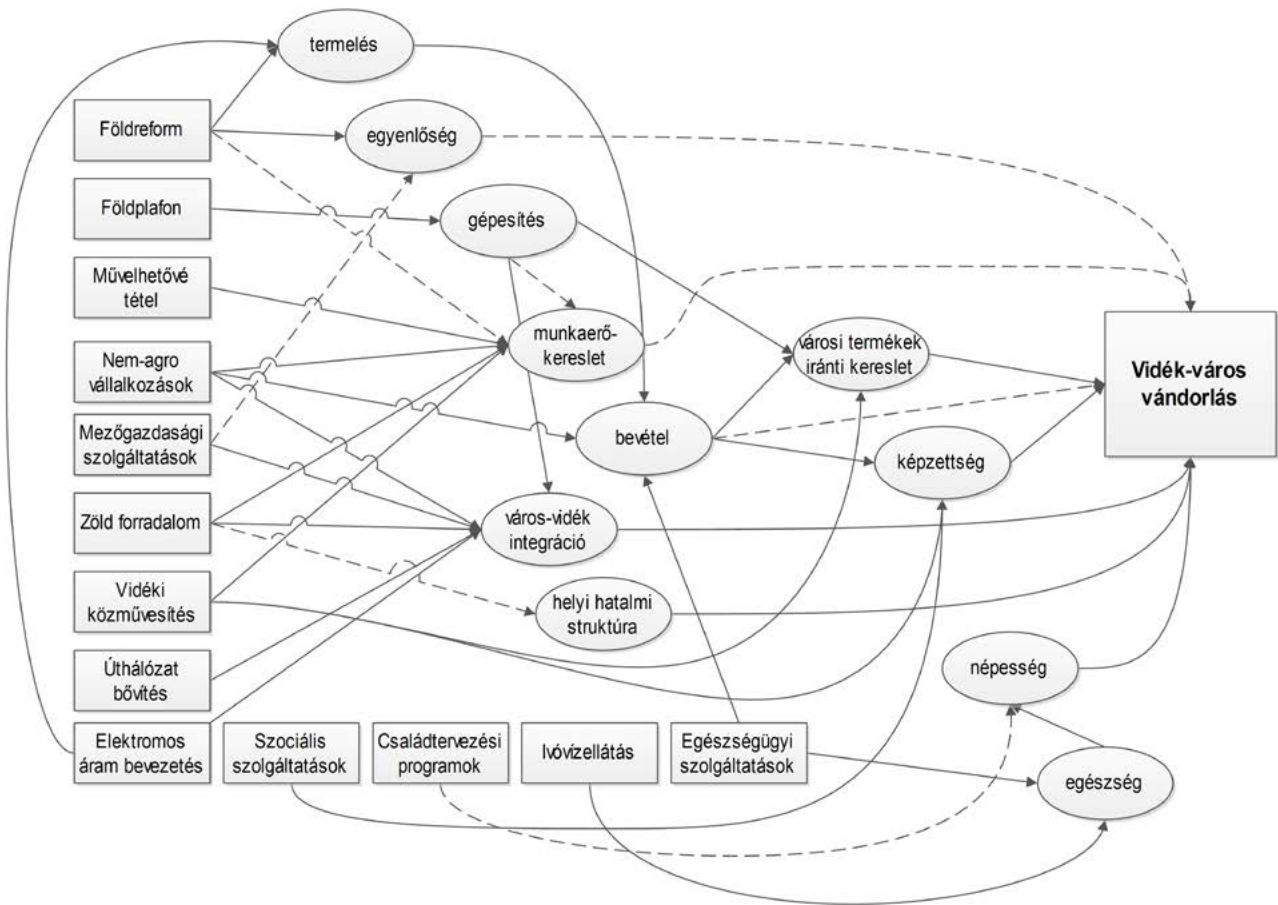
2) *Demográfiai statisztikákon alapuló makroelemzések.* E kategóriába tartozó belső vándorlás-kutatás archetípusa Ravenstein (1885) népszámlálási adatokon alapuló munkája, a későbbi vizsgálatok gyakran szintén népszámlálási, még gyakrabban lakónyilvántartás-adatokon alapulnak. Az egyik legátfogóbb nemzetközi vizsgálat a kérdéskörben 2011–2015 között zajlott (IMAGE projekt), amely alapjául a lakóhely-változtatások számának országos adatai szolgáltak 1 és/vagy 3 éves ciklus során. A kutatást vezető Bell és munkatársai (2015) egyszerű korrelációs számítások alapján megállapították a belső vándorlás intenzitását makroszinten magyarázó változókat: általánosságban azt találták, hogy minél fejlettebb egy ország gazdasága (GDP, mezőgazdaság hozzáadott értéke), társadalma (HDI), infrastruktúrája (úthálózat), továbbá minél nagyobb a népességnövekedés üteme és a fiatalok aránya, annál nagyobb a belső vándorlás intenzitása. Egy korábbi kutatás során Minh (2002)

megállapította, hogy az országon belüli vándorlások intenzitását nem magyarázza a vidéki szegénység mértéke. E makrostatisztikák természetesen nem mutatnak rá országokon belüli regionális különbségekre és településszerkezeti kapcsolatokra, a fentiek alapján a terület egészének fejlettsége és az vándorlások száma közötti viszony kapcsán a szerzők ellentmondásos, köztes változók bevonása nélkül többféleképpen is magyarázható eredményekre jutottak.

3) *Survey-k.* A kérdőíves szociológiai adatfelvételek lehetőséget adnak a probléma mikroszintű elemzésére, kiemelten arra, hogy egyéni szinten tárjuk fel a migrációs terveket (elvándorlással kapcsolatos döntéshozást) befolyásoló változókat. A nemzetközi vándorlással foglalkozó szakirodalom kiemelten Európa vonatkozásában igen gazdag survey adatfelvételekben, de a belső vándorlással foglalkozó szakirodalom kapcsán ez már nem állítható. Az egy-egy régióra vagy országra reprezentatív adatfelvételek mellett a Gallup nemzetközi kérdőíveiben is felmérte a migrációs terveket, az ez alapján készült elemzések azonban jobbra nemzetközi migrációs terveket vizsgáltak (jobbára Latin-Amerika–USA, illetve Kelet-Európa–Nyugat-Európa, illetve újabban arab országok–EU viszonyában). Dustmann és Okatenko (2014) ezeket az adatokat felhasználva elemezte a vagyoni helyzet és a belső vándorlási tervek összefüggéseit. A survey típusú adatfelvételnek köszönhetően megragadhatóvá váltak a mikroszintű jövedelmi különbségek is, alátámasztva azokat az elméleteket, amelyek szerint a közepes jövedelműek hajlamosabbak leginkább elhagyni lakóhelyüket. A magyarázat szerint a szegényebbek nem tehetik meg, hogy elköltözzenek, a vagyonosabbak pedig nem szorulnak rá. A szerzők szerint olyan tényezők, mint a helyi közbiztonság, illetve a közszolgáltatások minősége fontos tényezői az elvándorlási hajlandóságnak, azzal negatív kapcsolatban állnak (jobb szolgáltatások – kevesebb elvándorlás). Más, adott esetben saját lokális adatfelvételen alapuló, kérdőíves kutatások ilyen összefüggést nem találtak (Tikász 2007), vagy bizonyos típusú szolgáltatások (információ) kapcsán ellentétes eredményre jutottak (Vilhelmson–Thulin 2013).

4) *Kvalitatív munkák.* Annak, hogy sok politikai beavatkozásnak a várthoz képest ellentétes hatása lehet a vándorlásokra, oka a fejlesztési lehetőségek mellett azoknak a vándorlással kapcsolatos vágyakra, tervekre gyakorolt hatása is (De Haas 2007). A kvantitatív kutatásoktól eltérően a kvalitatív dokumentumelemzésen (biográfiaelemzésen) és interjú adatfelvételeken alapuló kutatások az elvándorlással kapcsolatos döntéshozást komplex kulturális környezetbe ágyazottan képesek vizsgálni. A mélyelemzések feltárják a vándorlás gazdasági lehetőségeken túlmutató kulturális jelentőségét, tétjét a cselekvő szempontjából (Halfacree 2004). Megközelítésmódjuk szerint a (szülő)faluhagyása szimbolikus cselekvés, a városba vándorlás a gazdasági-társadalmi hasznosságának mérlegelésén túlmutató tett, a cselekvő által magáról megfogalmazott „morális állítás”, amelyet a „vidék” és „város”, az „itt” és az „ott” társadalmi jelentése határoz meg (Ni Laoire 2000). Amíg a vidék a múlt, a megrekedés, a változatlanság, a tradíciók, addig a város a jövő, az előrébb lépés, a kaland és a modernség kulturális jelképe, a vándorlással kapcsolatos döntéshozás így az utóbbi értékek melletti kiállásként értelmezhető (Crivello 2015). A vidék–város vándorlással foglalkozó kvalitatív kutatások jórészt bár hátrányos helyzetű vidékies térségekre fókuszáltak, így a gazdasági mutatókkal mérhető térbeli különbségek a kutatások kapcsán megjelennek, ezek változásának a vándorlás kulturális jelentésére gyakorolt hatásaira csak hipotéziseink lehetnek. Amennyiben azt feltételezzük, hogy a helyi gazdaság helyzetének pozitív irányú változása nincs hatással a vidék–város dichotómiára, és így az elvándorlás tettének jelentésére, úgy minden más körülmény változatlansága esetén az elvándorlások számának változatlanságát, ellenkező esetben ezek csökkenését várhatjuk rövid vagy hosszú távon.

2. ábra. Vidék–város vándorlásra ható változók. Richard Rhoda (1983) alapján saját rekonstrukció.
Folytonos nyíl: pozitív kapcsolat; szaggatott nyíl: negatív kapcsolat

Fejlesztés–vándorlás összefüggések összefoglalva

Richard Rhoda (1983) tanulmányában korábbi kutatások eredményeiből következtetve vizsgálta a helyi fejlesztési programok elvándorlásra gyakorolt lehetséges hatását – legfőképp fejlődő országok tapasztalatai alapján. Bár megállapítása szerint a kutatások alacsony száma és területi szétszórtsága miatt ezek az eredmények ellentmondásosak, a két változó egyértelmű negatív kapcsolatát (több fejlesztés – kevesebb elvándorló) legalábbis megkérdőjelezhetjük. Vannak ugyanis olyan típusú fejlesztések (megművelt mezőgazdasági területek bővítése és egyenlőbb elosztása,³ születésszám-szabályozás, közművesítés), amelyek feltételezhetően csökkentik, vannak mások (infrastruktúra-fejlesztés, mezőgazdaság piacosítása, vállalkozásfejlesztés, kulturális tökeberuházások), amelyek feltételezhetően növelik az elvándorlások számát és arányát, míg vannak, amelyek a tapasztalatok alapján feltételezhetően nincsenek hatással arra (földreformok, „zöld forradalom” – munkaintenzív foglalkoztatási formák terjedése). A szerző állításait, a vidék–város vándorlásra ható változók összefüggésrendszerét rekonstruálva mutatja a 2. ábra, az összefüggések a tanulmány keletkezésének történelmi korszakára vonatkoznak.

3 Rhoda (1983) így alátámasztja az egyenlőbb birtokszerkezetért küzdők (Ángyán 2014) elképzeléseit arról, hogy ez hozzájárul a vidék „népességmegtartó képességéhez”, ez ugyanakkor az összefüggésrendszernek csupán egy apró változója.

A fejlesztések és vándorlás kapcsolatával intranacionális perspektívában foglalkoznak közgazdaságtudományi, társadalomföldrajzi, szociológiai és antropológiai szakterületekről érkező demográfiai és survey típusú kvantitatív, valamint interjúkon, dokumentumelemzéseken alapuló kvalitatív kutatások is, amelyek azonban egyfelől szűkös, másfelől egymástól zártnak tekinthető irodalmat, irodalmakat alkotnak, és egymásnak sokszor ellentmondó eredményekre is jutnak. A közgazdasági, illetve kvalitatív szociológiai adatfelvételek inkább alátámasztani, a demográfiai és survey típusú adatfelvételek inkább cáfolni látszanak a helyi fejlesztések elvándorlásra gyakorolt negatív hatásának létét, de egyértelmű megállapításokat a két változó kapcsolatáról empirikus adatok alapján egyetlen tanulmány sem tesz. A sokszor esettanulmányi jellegű dolgozatok ráadásul nagyon helyspecifikusak, konkrét kutatási tárgyak elég ritkán mutat azonosságot vagy akár hasonlóságot.

Multidiszciplináris megközelítésben a fejlesztés–vándorlás összefüggésrendszere azért is látszik sokféleképp értelmezhetőnek, mert a diszciplína és módszer kijelöli a vizsgálati perspektívát és az elemezhető változókat, amelyek így természetesen a valóság kis szeletét mutatják. Mégis, bármelyik ilyen „szeletet” nézzük is, összességében valamennyi említett területről érkező kutatás legalábbis megkérdőjelezi a fejlesztések elvándorlásra gyakorolt, általánosan feltételezett negatív hatását, sok esetben kifejezetten ellentétes előjelűvé változtatva azt.

ÖSSZEGZÉS, FELVETÉSEK ÉS LEHETŐSÉGEK

A hazai vidékfejlesztés-politika fő célkitűzése a vidéki településekről történő elvándorlás megakadályozása. A vonatkozó stratégiák arra az implicit feltételezésre épülnek, hogy fejlesztések megvalósításával csökkenthető az adott területről elvándorlók száma. A magyarországi vidék gazdasági-társadalmi helyzetét tekintve sokszínű, a vándorlási tendenciák sem általánosan érvényesek a különböző község-típusokra (Bálint–Gödri 2015, Csité–Kovács 2002). Jelen tanulmány korábbi kutatások eredményeinek összegzésével arra a következtetésre jutott, hogy noha a témakörrel több társadalomtudományi diszciplína többféle eszközzel közelítve foglalkozott, azok összességében megkérdőjelezik a fejlesztések és elvándorlások szakpolitikai stratégiák által feltételezett egyértelmű negatív kapcsolatát. Így azt is mondhatjuk, hogy a jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján, amennyiben a hazai politikai döntéshozás célja valóban a települések „népességmegtartó képességének” javítása – mint ahogyan azt Magyarország Nemzeti Vidékstratégiája (VM 2012) központi céljaként tűzi ki –, úgy nem feltétlenül a helyi fejlesztések eszközehez kell nyúlnia, adott esetben éppen ezek elmaradásával lehet „pozitív” változást elérni.

Ahhoz azonban, hogy ez a kijelentés megalapozott lehessen – figyelembe véve a fejlesztés típusát és a regionális különbségeket is –, további, a fejlesztések által generált gazdasági-társadalmi-kulturális hatások elvándorlással kapcsolatos döntéshozás folyamatában való megjelenésével, illetve a fejlesztéseknek az elvándorlások volumenének befolyásoló hatásával foglalkozó kutatásokra van szükség. Jelen tanulmány ilyen munkákhoz kívánt egy lehetséges elméleti alapot, elméleti kiindulópontot szolgáltatni. Magyarországon az Európai Unió csatlakozást követően több forrásból, volumenét tekintve rendkívüli támogatást kaptak a vidéki térségek, s ráadásul a fejlesztések forrása, mértéke, tematikus célja és földrajzi célterülete jól dokumentált, a magyar környezet ezért kitűnő „laboratórium” lehet a kérdéskör vizsgálatának.

Fontos kérdés ugyanakkor, hogy a változatos eszközökkel és eredményekkel a fejlesztés–vándorlás kérdéskörrel foglalkozó vizsgálatok miként értelmezhetők a hazai kontextusban. A hivatkozott tanulmányokban láthattuk, hogy a belső vándorlás fő tendenciái – különösen, ami az urbanizációs és mobilitási ciklusokat illeti (Zelinsky 1971, Enyedi 2011) – hasonlóak a világ valamennyi országban. Azt is láthattuk, hogy a fejlesztések egyes elemei hazai vonatkozásban az ország fejlettségi szintje miatt nem relevánsak vagy anakronisztikusak (Rhoda 1983). További gondot okoz, hogy a fejlesztések fogalma nehezen meghatározható, különösen, ha multidiszciplináris eszközökkel vizsgáljuk a kérdéskört. Amennyiben egyedi fejlesztési irányvonalakat veszünk szemügyre, a szakirodalmi megállapítások számos ponton illeszthetők a magyar viszonylatokhoz, akár mezőgazdasági, szolgáltató szektorral kapcsolatos, infrastrukturális-információs, kulturális, közösségfejlesztő tevékenységekről van szó. A szűkebb kérdéskörrel foglalkozó néhány hazai tanulmány (Tikász 2007, Fertő–Varga 2015) alapján kijelenthető, hogy a hazai kontextus, noha számos megkülönböztethető jellegzetességgel bír, valamennyi módszertani-diszciplináris „iskola” szempontjából releváns eredményekkel járhat a kérdéskör vizsgálatával foglalkozók számára.

A megvalósult politikai programok, ezen belül az Európai Unió támogatások eredményességének értékelése, illetve ezek érvényessége sokszor hagy kívánnivalót maga után, amely részben annak köszönhető, hogy az ilyen értékelések sokszor a programok közvetlen outputjainak, semmint eredményeinek vizsgálatára korlátozódnak (Fertő–Varga 2015). Amellett, hogy feltárhatják a gazdaság-társadalomfejlesztések és elvándorlások komplex kapcsolatrendszerét, jelen tanulmány által szorgalmazott fejlesztés-vándorlás-kutatások hozzájárulhatnak annak értékeléséhez, hogy a politikai döntések eredményei azok szándékolt céljainak megfeleltethetők-e. Amennyiben nem, úgy ezek alapján a politikai döntéshozás is lehetőséget kap a céljaihoz megfelelőbb eszközöket válogatni, vagy – adott esetben – új, vállalhatóbb célokat kitűzni. A hazai fejlesztéspolitikának, s különösképp a vidékfejlesztés-politikának a defektusait napestig lehetne sorolni, s ezek közül látszólag talán épp a tárgyalt az, amelyik a legkevésbé szívbemarkoló (nevezetesen, hogy az életminőség javítása nem feltétlenül jár együtt népességszám-növekedéssel). A témakörrel foglalkozó kutatások arra is felhívhatják a figyelmet ugyanakkor – amellett, hogy bizonyos redisztributív megoldások mennyire hatástalanok – hogy sokszor már céljaink sem épp a megfelelőek.

HIVATKOZÁSOK

- Ángyán, J. (2012) Jelentések a földről. III. Esettanulmányok az állami földbérleti pályázati rendszer értékeléséhez. http://kielegyenafold.hu/userfiles/file/angyan_j_3.pdf
- Ángyán, J. (2013a) IV. jelentés a földről. Föld- és birtokpolitika alulnézetből. http://kielegyenafold.hu/userfiles/file/IV_jelentes_a_foldrol_20121215_NG_20130422.pdf
- Ángyán, J. (2013b) V. jelentés a földről. Föld- és birtokpolitika alulnézetből. http://www.kielegyenafold.hu/userfiles/file/V_jelentes_a_foldrol.docx
- Ángyán, J. (2014) VI. jelentés a földről. Föld- és birtokpolitika alulnézetből. http://www.kielegyenafold.hu/documents/2014/VI_jelentes_a_foldrol.pdf
- Arclean, C. – Glomm, G. – Schiopu, I. (2012) Growth effects of spatial redistribution policies. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 36(7), 988–1008. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jedc.2012.01.004>
- Bakewell, O. (2008) 'Keeping Them in Their Place': The Ambivalent Relationship between Development and Migration in Africa. *Third World Quarterly*, 29(7), 1341–1358.
- Bálint L. – Gödri I. (2015) Belföldi vándorlás. In Monostori J. – Őri P. – Spéder Z. (szerk.) *Demográfiai portré 2015*. Budapest: KSH Népeségstudományi Kutatóintézet.
- Bell, M. – Blake, M. – Boyle, P. – Duke-Williams, O. – Rees, P. – Stillwell, J. – Hugo, G. (2002) Cross-national comparison of internal migration: issues and measures. *Journal of the Royal Statistical Society: Series A (Statistics in Society)*, 165(3), 435–464. <http://dx.doi.org/10.1111/1467-985X.00247>
- Bell, M. – Charles-Edwards, E. (2013) *Cross-national comparisons of internal migration: An update of global patterns and trends*. New York: United Nations.
- Bell, M. – Charles-Edwards, E. – Ueffing, P. – Stillwell, J. – Kupiszewski, M. – Kupiszewska, D. (2015) Internal Migration and Development: Comparing Migration Intensities Around the World. *Population and Development Review*, 41(1), 33–58. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1728-4457.2015.00025.x>
- Brown, D. L. – Champion, T. – Coombes, M. – Wymer, C. (2015) The Migration-commuting nexus in rural England. A longitudinal analysis. *Journal of Rural Studies*, 41, 118–128. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jrurstud.2015.06.005>
- Crivello, G. (2015) 'There's no future here' The time and place of children's migration aspirations in Peru. *Geoforum*, 62(0), 38–46. <http://dx.doi.org/10.1016/j.geoforum.2015.03.016>
- Csire A. – Kovács I. (2002) Vidéki történet. In I. Kovács (szerk.), *Hatalom és társadalmi változás: A poszt szocializmus vége*. 219–308. Budapest: Napvilág.
- De Haas, H. (2007) Turning the Tide? Why Development Will Not Stop Migration. *Development and Change*, 38(5), 819–841. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-7660.2007.00435.x>
- De Haas, H. (2010) Migration and Development: A Theoretical Perspective 1. *International Migration Review*, 44(1), 227–264. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1747-7379.2009.00804.x>
- Dövényi Z. (2009) A belső vándormozgalom Magyarországon: folyamatok és struktúrák. *Statistikai Szemle*, 87(7-8), 748–762.
- Dustmann, C. – Okatenko, A. (2014) Out-migration, wealth constraints, and the quality of local amenities. *Journal of Development Economics*, 110(0), 52–63. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jdeveco.2014.05.008>
- EC, E. C. (2014) Rural Development in the European Union- Statistical and economic information 2007-2013. Elérhető: http://ec.europa.eu/agriculture/statistics/rural-development/2013/index_en.htm [Letöltve: 2018-08-30]
- Enyedi Gy. (2011) A városnövekedés szakaszai – újragondolva. *Tér és Társadalom*, 25(1), 5–19.
- Etzo, I. (2008) Internal migration: a review of the literature. *MRPA Paper*. Elérhető: http://mpa.ub.uni-muenchen.de/8783/1/MPRA_paper_8783.pdf [Letöltve: 2018-08-30]
- Fertő I. – Varga Á. (2015) Az európai uniós támogatások hatása a kistérségek helyzetére. *Tér és Társadalom*, 29(1), 116–131.
- Gamlen, A. (2014) The new migration-and-development pessimism. *Progress in Human Geography*, 38(4), 581–597. <http://dx.doi.org/10.1177/0309132513512544>
- Greenwood, M. J. (1997) Chapter 12, Internal migration in developed countries. In *Handbook of Population and Family Economics* (Vol. Volume 1, Part B) 647–720. Elsevier.
- Halfacree, K. (2004) A utopian imagination in migration's terra incognita? Acknowledging the non-economic worlds of migration decision-making. *Population Space and Place*, 10, 239–254.
- Harris, J. R. – Todaro, M. P. (1970) Migration, Unemployment and Development: A Two-Sector Analysis. *The American Economic Review*, 60(1), 126–142.

GYORGYOVICHNÉ KOLTAY ELVIRA¹

TÁRSADALMI TŐKE A LAKÓPARKOK KÖZÖSSÉGEIBEN

Kutatási tapasztalatok a budapesti agglomeráció lakóparki civil/nonprofit szervezeteinek vizsgálatából

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2018.3.42

ABSZTRAKT

A lakóparkokkal foglalkozó szociológiai nézőpontú írások többsége erősen kritikus szemmel figyeli a lakóparkok terjedését. Társadalmi kapcsolatokra gyakorolt negatív hatásai központi témaként szerepelnek, az elit elzárkózásának, a polarizálódó társadalom megnyilvánulásának és a szegregáció megtestesítőinek tartják őket. A lakóparki/szomszédsági szervezetek és a társadalmi tőke kapcsolatának kutatásai ellentmondásos képet vázolnak fel: a nem produktív, nem előnyös társadalmi tőke indikátoraként szerepel a lakóparkok jelenléte a szuburbán térségekben, ugyanakkor a lakóközösségek civil szerveződései pozitív hatással is lehetnek tagjaik társadalmi életére és a lakókörnyezet életminőségére.

Jelen írásomban a budapesti agglomeráció lakóparki civil szervezeteit veszem szemügyre ebből a szempontból. Coleman és Esser társadalmi tőke felfogására alapozott kutatásom eredményei azt mutatják, hogy a hazai lakóparkok lakói közötti kapcsolatok általában véve minimálisak, ugyanakkor azokban a lakóparkokban, ahol civil/nonprofit szervezetek működnek, a társadalmi tőke szintje magasabb. Egyes lakópark típusokban pedig a civil szervezet létrejötte is elválaszthatatlan a lakóközösségben létrejövő társadalmi tőkétől. A több típusba sorolt hazai lakóparkok közül elsősorban a valódi zárt lakóparkok azok, amelyekre leginkább illenek a külföldi tapasztalatok.

Kulcsszavak: lakópark, társadalmi tőke, civil szervezetek, agglomeráció

¹ Doktorjelölt, Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia Doktori Iskola

SOCIAL CAPITAL IN THE COMMUNITIES OF GATED COMMUNITIES

Research experiences from the non-profit organizations of gated communities in the urban agglomeration of Budapest

ABSTRACT

Most of the sociological aspect literature on residential parks is very critical of the spread of gated communities. Their negative effects on social relations are a central topic, as it is believed that they help the closure of the elite, the polarization of society and embody segregation. Research into the relationship between gated communities/neighbourhood organizations and social capital reveals a contradictory situation: The presence of gated communities in suburban areas is an indicator of non-productive and non-beneficial social capital, while at the same time community organizations can have a positive impact on the social life of their members and on the quality of life of those living in the residential environment. In this paper I examine the civil organizations of the gated communities of the agglomeration in Budapest, from these points of view. Based on Coleman's and Esser's conception of social capital, I analyze the impacts on social capital of the civil/non-profit organizations and the residential communities of gated communities. My results show that the relationships between residents of gated communities are generally minimal, while at the same time, in gated communities where a civil/non-profit organization operates, a higher level of social capital is manifested. In many cases, the foundation of the NGOs depends on the social capital of the community. Among the different types of gated communities in Hungary, closed gated communities fit most readily into the international typology.

Keywords: gated community, social capital, civil society, agglomeration

TÁRSADALMI TŐKE A LAKÓPARKOK KÖZÖSSÉGEIBEN

Kutatási tapasztalatok a budapesti agglomeráció lakóparki civil/nonprofit szervezeteinek vizsgálatából²

Az 1980-as évektől külföldön egyre inkább terjedő, amerikai mintát követő lakóparki életforma hazánkban az 1990-es években jelent meg. Terjedésének mértéke és lakószámának alakulása igen érzékenynek bizonyult a mindenkori gazdasági és társadalmi környezetre. A lakástámogatásoknak és az akkori divatoknak köszönhetően a 2000-es évek elején számuk robbanásszerűen növekedett, melyet szinte teljesen megtört az évtized végén jelentkező, az ingatlanpiacra különösen is ható gazdasági válság (Bajmóczy 2014, Schuchmann 2015: 332). Különösen a szuburbanizációs lakóparkok voltak azok, melyek épülése szinte teljesen megállt, sőt lakóik fővárosba való visszaköltözése is megindult. Az utóbbi évek kedvezőbb ingatlanpiaci helyzete és a lakástámogatási rendszer változása azonban ismét új trendeket hoztak (KSH 2016: 9). Így a lakópark-építések felélénkülése, az életforma újbóli divatja ismét aktualitássá teszi kutatásukat. Immár két évtizedes múltjuk és a fejlődésükre jellemző ellentmondásos folyamatok indokoltá teszik a longitudinális, több szempontú kutatásokat.

Jelen írásomban a lakóparkokra, illetve kiemelten a lakóparkokban működő civil/nonprofit³ szervezetekre jellemző társadalmi tőkét elemzem. Megállapításaimat a budapesti agglomeráció lakóparki civil/nonprofit szervezeteiről 2009-ben, majd 2016–2017-ben, részben longitudinálisan végzett empirikus adatgyűjtésemre alapozom. Habár az említett kutatás fókuszában nem a lakóparkok társadalmi tőkéje állt, az ezzel kapcsolatos eredményeket mégis érdemes önállóan is bemutatni. Három fő kutatási kérdést fogalmaztam meg:

1. A lakópark a társadalmi tőke koncentrációjának potenciális színhelye-e?
2. Példa lehet-e a lakópark a negatív, összekötő („*bonding*”) típusú társadalmi tőkére?
3. Tekinthetők a lakóparki civil/nonprofit szervezetek a társadalmi tőke „termékeinek” és „újratermelőinek”?

A társadalmi tőke elméletek közül elsősorban Coleman (1994) funkcionális szempontú értelmezéséből és az Esser (2008) által megkülönböztetett, kapcsolati és hálózati tőke típusokból indulok ki.

Társadalmi tőke értelmezésében Coleman megmarad az egyének, illetve kisebb csoportokra vonatkozó társadalmi tőkefogalom szintjén, ugyanakkor kiemeli annak közjószág jellegét. A társadalmi tőke, mivel a társadalmi struktúrában rejlik, nem csak azokra hat, akik létrehozzák, hanem az adott struktúra minden tagjára. Ez a

² Köszönettel tartozom a Központi Statisztikai Hivatal munkatársainak, akik rendelkezésemre bocsátották a budapesti agglomeráció lakóparkjaira, illetve az általam vizsgált lakóparkokra vonatkozó népszámlási adatokat.

³ A civil/nonprofit elnevezés alapvetően a hazai nonprofit szektor duális jellege miatt terjedt el (Bartal 2005: 304). Tanulmányomban ez a szóhasználat utal arra, hogy a lakóparki szervezetekben is felfedezhető egyfajta kettősség, hiszen egy részük alulról szerveződő „civil” szervezet. Ugyanakkor a lakóparkok fenntartását végző nonprofit kft.-ket jellemzően az üzemeltetés céljára hozza létre a lakóparkot létrehozó befektető, az alulról szerveződő, önkéntes jelleg esetükben kevésbé domináns, ellenben a „nonprofit” kifejezés jól leírja működésmódjukat.

jellegzetessége kollektív cselekvési és potyautas-problémákat is felvet. Éppen ezért lehetséges, hogy bár a társadalmi tőke a kapcsolatokba történő tudatos egyéni befektetésből is létrejöhet, közjószág jellegéből adódóan sok esetben más célokra irányuló tevékenységek mellékterméke (Coleman 1994: 115). Esser értelmezésében a kapcsolati tőke az, amelyben az egyéni nézőpont dominál, személyes erőforrás és szándékos személyes beruházástól függ. Három altípusa a pozicionális, a bizalom- és a kötelezettségtőke. A hálózati tőke ezzel szemben nem az egyének birtoka, hanem a köztük lévő viszonyokban létezik, és nem is közvetlenül az egyéni beruházásoktól függ. Közjószág, mivel előnyeiből nem zárhatók ki azok, akik nem járultak hozzá, a hálózat vagy csoport minden tagja részesedik belőle. Altípusai a hálózatkontroll, a hálózatbizalom és a hálózatmorál (Kisfalusi 2013: 89–95).

Coleman általánosságban megfogalmazott állítását Esser a hálózati tőkére szűkíti, és csak ezt a társadalmi tőketípust tartja más cselekvések melléktermékének. Így tehát *„mikroszinten a kapcsolati tőkébe történő egyéni beruházások és döntések eredményeképpen makroszinten kialakulnak a hálózati tőke különböző típusai. A hálózati tőke kialakulása azután visszahat az egyéni cselekvőkre, elősegítve a kapcsolati tőke hatékonyabb működését.”* (Kisfalusi 2013: 96)⁴

Amikor a lakóparkok és civil szervezeteik társadalmi tőkéjét vizsgálom Esser nyomán, tulajdonképpen a lakók közösségének hálózati tőkéjét vizsgálom. Annak ellenére, hogy a való életben nem különíthető el egymástól annyira a kapcsolati és a hálózati tőke, elemzésem fókusza a lakók között létrejövő hálózat és ennek tulajdonságai lesznek. A hálózati tőke az, amely különböző típusú lehet aszerint, hogy milyen hatással van a kapcsolatokra és a cselekvésre (Lin 2008). Putnam (2000) nyomán, aki összekötő (vagy kizáró), illetve áthidaló (vagy befogadó) társadalmi tőkéről beszél, Woolcock és szerzőtársai három társadalmi tőketípust különböztetnek meg. Az összetartó társadalmi tőke (*bonding social capital*) általában személyközi kapcsolatokra és homogén csoportokra jellemző, az egyének közötti sűrű és erős kötésekkel. Az összekötő társadalmi tőke (*bridging social capital*) csoporthatárokon átnyúló kapcsolatokat jelent, mely segíti a különböző társadalmi csoportok közti integrációt. Ennek vertikális változatát összekapcsoló társadalmi tőke (*linking social capital*) elnevezéssel különítik el a másik két típustól. (Woolcock–Narayan 2000, Woolcock 1998, Szreter–Woolcock 2004). Habár ezek a típusok és a hozzájuk kapcsolt jellemzők általában a társadalmi tőkére vonatkoznak, Lin (2008) gondolatmenete alapján, aki ezeket a hálózat tulajdonságának tartja, én a hálózati tőkére vonatkoztatom. Ezek közül a tőketípusok közül elsősorban az összetartó (*bonding*) típus az, amelyet negatív hatásának szoktak tartani az egész társadalomra, de bizonyos esetekben az egyénre nézve is. Ennek oka, hogy a befelé sűrű és erős kötések hiába segítik a csoport összetartást és sikerességet, korlátozhatják az egyéni szabadságot, és elszigetelhetik egymástól a különböző társadalmi csoportokat. Az azonban, hogy egy társadalmi közeg mennyire nyitott vagy zárt, hálózati tőkéjét negatív vagy pozitív hatásának bélyegezzük, általában nem írható le csupán egyetlen társadalmi tőketípussal. Megyesi (2015) kutatása megmutatta, hogy a különböző tőketípusok jelenlétének aránya a meghatározó abban, hogy a társadalmi tőke, így azon belül a hálózati tőke pozitív vagy negatív hatásokkal jár.

Ebben az írásban tehát a társadalmi tőketípusok közül elsősorban a hálózati tőke szerepe kerül előtérbe a vizsgált civil szervezetek életében. Különböző típusainak jelenléte – a lakópark társadalmi tőkéjével kapcsolatos kritikai hangok ismeretében – különösen is fontos elemzési szempont.

⁴ Esser munkájának részletes ismertetése és a kritikai észrevételek bővebben Kisfalusi Dorottya 2013-ban megjelent cikkében olvashatóak.

A LAKÓPARKOK ÉS A TÁRSADALMI TŐKE KAPCSOLATA

A nemzetközi szakirodalomban a lakópark (többnyire „*gated community*” elnevezéssel) olyan zárt lakóövezetet jelent, ahol korlátozzák, illetve ellenőrzik a lakóterületre való belépést (pl. sorompóval, térfigyelő kamerákkal, biztonsági őrrrel). A lakók közös javait és a közösen használt szolgáltatásokat a lakók szerződéses megbízása alapján egy közösségi öngazgatási feladatokat ellátó szervezet gondozza és biztosítja (Cséfalvay 2008: 13). A zárt lakóparkok a klubok (Buchanan 1965) valamennyi ismérével rendelkeznek:

- *Helyi közjavakat* (pl. utakat, játszóteret) *hoznak létre és működtetnek*.
- *A közjavak finanszírozása és használata a tagok között megosztott*, amit a közös költség biztosít.
- *Képesek kizárni a potyautasokat*. A biztonság és a közös javak védelme mellett ezt szolgálja a zártság.
- *A helyi közjavak terén versenyeznek a települési önkormányzatokkal*. A javakat hatékonyabban, gazdaságosabban, és sok esetben magasabb színvonalon állítják elő.
- *Taglétszámuk korlátozott*.
- *Önkéntes alapon szerveződnek*: a leendő lakók maguk döntenek el, hogy hol akarnak ingatlant vásárolni.
- *Társadalmi összetételük meglehetősen homogén*, amely következik az előző pontból. Adott lakóparkot árai és kínált szolgáltatásai okán, közel azonos anyagi helyzetű és preferenciájú vásárlók választják.

A klubszerű működés és így a helyi közjavak hatékony előállítása tehát a közgazdaságtani magyarázata lakóparkok létrejöttének. Az ilyen értelemben vett lakóparkokkal kapcsolatos szociológiai nézőpontú írások ugyanakkor meglehetősen kritikusak (pl. Glasze 2005, Low 2003, Atkinson–Blandy 2005). Jellemzően (felső)középosztályhoz tartozó társadalmi csoportok lakhelyeként az elit elzárkózásának (Dhavale–Sanchez–Lang 2005), a polarizálódó társadalom megnyilvánulásának és a szegregáció megtestesítőinek tartják őket (McKenzie 2003). Vizsgálatok azt mutatják, hogy a lakóparkban élőknek kevés kapcsolata van a környező település lakosságával, gépkocsihasználatra alapozott életmódjuk révén alig érintkeznek a sajátjukon kívüli társadalmi csoportokkal (Hegedüs 2007). Egyes szerzők szerint még az új lakók számára esetleg vonzó lakóparkon belüli közösségi élet sem valósul meg, a lakók közti kapcsolatok minimálisak (Sanchez–Lang–Dhavale 2005). A hivatkozott kutatásokban szereplő lakóparkok jó módban élő lakóinak nincs szükségük igazán egymásra, kapcsolataik nem fűzik őket a szomszédsághoz, közös ügyeik intézését a közösségi szervezet végzi, érintkezésük csak ennek ügyeiben szükséges.

Kifejezetten a társadalmi tőke és a lakóparkok kapcsolatával foglalkozó kutatásokra is jellemző a kritikai hang. Debertin és Goetz (2013: 9) írásában a nem produktív, nem előnyös társadalmi tőke indikátoraként szerepel a lakóparkok jelenléte a szuburbán térségekben. Wilson (1997: 747) a külvárosi társadalom negatív társadalmi tőkéjéről beszél a zárt lakóközösségek esetén. Lang és Danielson (1997) azonban már árnyalják ezt a képet, és úgy látják, hogy ennél azért összetettebbek a társadalmi kapcsolatok a lakóparkokban. Úgy vélik, lehet, hogy a kívül élőkől elszigeteltek, de befelé összetartó hatása van ezeknek a zárt közösségeknek, és a szomszédok könnyebben összefognak javaik és életterük közös védelmére, fejlesztésére.

Az USA szomszédsági szervezeteit és a társadalmi tőke kapcsolatát vizsgáló kutatás (Ruef–Kwon 2016) eredményei azt mutatták, hogy ha a szomszédsági szervezetek egyszerűen csak a lakókörnyezet értékének nö-

velésére jönnek létre, akkor nem lesznek hatékonyak a szomszédságok közötti áthidaló társadalmi tőke növelésére, sőt erősítik a bizalmatlanságot. Ebben az esetben olyan vásárlók számára lesznek vonzóak, akik az ingatlanbefektetésük megtérülését várják tőlük, valamint azt, hogy a szomszédsági szervezetben való részvétel révén nő a passzív társadalmi tőkéjük. Ha azonban nem csak a javak fenntartása és növelése a cél, akkor ezek a szervezetek növelik a lakók bizalmát a környezetük felé. Különösen a bérlők esetében korrelált a szervezeti tagság a szomszédságba vetett bizalommal, az együttműködési készséggel, de még a csoporton kívüli és a kisebbségek felé érzett magasabb bizalommal is. Ruef és Kwon kutatásuk konklúziójában megállapítják, hogy az USA-ban a szomszédsági szervezetek számának és tagságának elmúlt évtizedekben tapasztalt hatalmas növekedése éppen ellentétes a Putnam (2000) által leírt folyamattal, mely más társas tevékenységek drámai csökkenését mutatja. Ennek a trendnek a következményei az USA-ban szerintük kétértelműek. Egyrészt ezek a szervezetek a korábbi történelmi mintát folytatva erősíthetik a társadalmi polarizációt és a szegregációt. Ugyanakkor a szomszédsági szerepvállalás és a közösségépítés eszközeiként számbeli növekedésük akár ellensúlyozhatja is a társadalmi tőke más önkéntes szervezetek esetében tapasztalható erózióját. Így tehát a társadalmi tőkére gyakorolt hatásuk a közösség lakóinak érdekeitől és az egyesületek állami szabályozásától függ. (Ruef–Kwon 2016: 182–183)

A lakóparkokhoz kapcsolódó külföldi társadalmi tőke-vizsgálatok három fő megállapítása, hogy a lakóparkok társadalmi tőkéje alacsony, és ha fel is fedezhető a társadalmi tőke valamilyen fajtája ezekben a közösségekben, akkor annak negatív hatásai dominálnak. Végezetül pedig a lakóparki közösségek körében a javak fenntartásához kapcsolódó érdekek az összetartó („*bonding*”) jellegű kapcsolatok dominanciájának kedveznek.

Kérdés, hogy mindezen nemzetközi tapasztalatok fényében – a bevezetésben említett három kutatási kérdés mentén áttekintve –, mit mondhatunk a hazai lakóparkokról és civil/nonprofit szervezetekről.

MÓDSZEREK

Mivel hazánkban a lakópark fogalomnak nincs egységesen elfogadott kritériumrendszere, mást ért alatta a Központi Statisztikai Hivatal (KSH), a hétköznapi szóhasználat és a szakirodalom,⁵ a vizsgálati kör meghatározásához a Cséfalvay (2008) által leírt, fentebb ismertetett nemzetközi lakópark-definícióból indultam ki.

Aszerint, hogy mennyire felelnek meg ennek a meghatározásnak, öt típusba soroltam a hazai, lakóparknak nevezett beruházásokat (Koltay 2010):

- A *teljesen zárt lakóparkok* csoportjába soroltam a nemzetközi kritériumrendszernek teljes mértékben megfelelő, fallal vagy kerítéssel is körülvett lakóparkokat, melyek közös területei magántulajdonban vannak, és a közös javak és szolgáltatások viszonylag széles körével rendelkeznek.
- Az *inkább zárt lakóparkok* csoportja köztes kategória. Azokat a lakóparkokat soroltam ide, melyek a zárt lakóparkoktól csak egy-egy definíciós kritériumban térnek el. Pl. zárt lakópark, de közös területei önkormányzati tulajdonban vannak, vagy magántulajdon és elvileg nem mehet be idegen, határát mégsem őrzik és nincs lekerítve.

⁵ A KSH 2003 óta szerepelteti külön kategóriaként a lakóparkokat és „egy helyrajzi számon nyilvántartott telken elhelyezkedő, egységes építészeti arculattal kialakított, többlakásos lakóépületekből álló épületegyüttest” (KSH 2007)

A hétköznapi szóhasználatban és az ingatlanhirdetésekből általában az újonnan, telepszerűen épített ingatlancsoportokat nevezik lakóparknak, egyéb kritérium ritkán merül fel.

- A *közepesen zárt lakóparkok* csoportjába azon beruházások kerültek, melyek területileg elkülönülnek a településtől, ahová tartoznak, és általában valamilyen módon, jellemzően térfigyelő kamerával, kontrollálják is a belépőket. A közös szolgáltatások minimálisak, de a lakók rendelkeznek közös tulajdonnal.
- Az *inkább nyílt lakóparkok* kategóriája szintén köztes kategória. Ezek az ingatlancsoportok a nyílt lakóparkok csoportjához állnak a legközelebb, ugyanakkor elhelyezkedésükből adódóan nem a település szerves részei, ez pedig kihatással van az ott élők életmódjára és a település életébe való bekapcsolódásukra. Közös javaik és szolgáltatásaik minimálisak.
- A *teljesen nyílt lakóparkok* valójában csak nevükben lakóparkok, szerves részei az adott településnek, és attól egyáltalán nem különülnek el. A belépést nem kontrollálják, és jellemzően saját belső szolgáltatásokkal sem rendelkeznek. Amennyiben lenne a lakóparkokra vonatkozó jogi szabályozás, feltételezhetően nem is lehetne lakóparknak nevezni őket.

A budapesti agglomeráció településeire (Budapestet nem számítva) szűkített munkámban, elsősorban a lakóparki civil szervezetek működését és lakóparkban betöltött szerepét kutattam. E vizsgálati területen önkormányzati adatok és saját adatgyűjtésem alapján 149 olyan ingatlanberuházást találtam (2016. évi adat), amelyet az érintett önkormányzat vagy a befektető és az ott élők lakóparknak hívnak. Azt tapasztaltam, hogy ezekben a lakóparkokban a lakók szerveződésének három, külső szemlélő számára is érzékelhető fokozata figyelhető meg:

- Az első esetben nincs külső jele a társadalmi kapcsolatoknak, amelyek valószínűleg nem terjednek túl a szokásos szomszédsági kapcsolatokon.
- A második esetben már megindul egyfajta hálózatosodás, tágabb informális közösségi kapcsolat, melynek jele lehet a lakóparkhoz kötődő online felület, korábban jellemzően levelezőlisták, fórumok, mostanában főként zárt Facebook-csoportok.
- A harmadik – kutatásom célcsoportját jelentő – esetben formális szervezet is kötődik az adott lakóparki közösséghez (nem kizárva egyidejűleg az informális társadalmi fórumokat.)

A fenti vizsgálati csoportban a 149 lakóparkból összesen 38-hoz kötődően találtam működő Facebook-csoportot és 18 lakóparkban civil/nonprofit szervezet (is), más-más arányban a lakóparkok különböző típusaiban. A kvalitatív és kvantitatív adatfelvételbe ez az utóbbi, civil/nonprofit szervezettel is rendelkező csoport jutott, melyek közül végül 17 lakópark került a mintába, ahol összesen 19 szervezet működött.

Az adatfelvétel kvalitatív fázisban strukturált interjúkat készítettem a vizsgálatba került lakóparki szervezetek vezetőivel, illetve az érintett önkormányzatok képviselőivel. Mivel az önkormányzatok közül három (Fót, Kistarcsa és Nagytarcsa) megtagadta a válaszadást, a 17 szervezeti mellett 11 önkormányzati interjú készült el. Ezen kívül két esetben (Magdolna-völgy és Fenyő lakóparkok), ahol a lakóparki szervezet jelenlegi helyzete indokolta, a lakóközösség életében aktív szerepet vállaló egy-egy lakóparki lakossal is készült interjú. Így végül a kvalitatív kutatási fázis eredményei összesen 30 strukturált interjú alapjának.⁶

⁶ 2009-ben csak az akkor vizsgálatba került szervezetek vezetőivel készítettem interjút, összesen 16-ot (Koltay 2010).

Az adatfelvétel kvantitatív fázisában a lakók körében végeztem kérdőíves adatfelvételt.⁷ Az online kérdőív 2016 tavaszától 2017 tavaszáig volt elérhető a kérdezettek számára, amelyre – mivel a lakóparkok lakói rendkívül nehezen elérhető célcsoportnak és kritikusan gyenge válaszadói hajlandóságúnak bizonyultak – több módon is felhívtam a célcsoport figyelmét (belső levelező listák, online csoportok, illetve bizonyos esetekben postai levél is). Ennek eredményeképpen összesen 162 értékelhető kitöltés érkezett.⁸ Habár teljes lekérdezésre törekedtem, mégsem volt mindenkinek egyforma esélye a mintába kerülésre, így a kapott eredmények nem tekinthetők reprezentatívnak, inkább kiegészítései, illetve korlátozott mértékben, de kontrolljai az interjúkon elhangzottaknak. A kvalitatív és kvantitatív adatfelvétel során kapott adatokat kiegészítettem KSH 2011. évi népszámlálásának vonatkozó adataival.⁹

Az elemzés megkezdése előtt a kapott adatok és információk birtokában soroltam be a vizsgált lakóparkokat a korábbi részekben említett lakópark tipológiába, mely az elemzés egyik alapszempontját képezte. Közülük mindössze 4 felelt meg a zárt lakóparkra vonatkozó kritériumrendszernek (Fót: Fótliget, Mogyoród: Szent Jakab Parkfalu, Piliscsaba: Magdolna-völgy és Dunabogdány: Bogonhádi Major), két lakóparkot soroltam az inkább zárt (Budajenő: Hilltop I–II. és Délegyháza: Robinson Park), öt lakóparkot a közepesen zárt (Dunavarsány: Naprózsza Lakópark, Piliscsaba: Csabagyöngye és Garancstető, Páty: Páty Zsámbéki-kanyar lakópark, valamint Üröm: Péterhegyi-Rókahegyi Lakópark), hármat az inkább nyílt (Dunakeszi: Fenyő Lakópark és Alagliget, Nagytarcsa: Füzesliget) és szintén három lakóparkot (Biatorbágy: Zöld Sziget Lakópark, Kistarcsa: Torony Lakópark és Dunaharaszti. Nádor Lakópark) a teljesen nyitott lakóparkok közé.¹⁰

EREDMÉNYEK

Az első fontos megállapítás a vizsgált hazai lakóparkokra vonatkozóan a lakóik speciális társadalmi helyzetéből fakad. Esetükben is igaznak bizonyult a lakóparkokra vonatkozó azon kitétel, miszerint ez a lakóforma jellemzően a magas társadalmi státuszú csoportok lakóhelye, mely jellemzően magas anyagi, kulturális és magas társadalmi tőkét is eredményez. Magas anyagi tőkére utal a lakóparkok nivója, az ingatlanok értéke (a zárt lakóparkoktól a nyíltak felé haladva csökkennek az ingatlan-árak) és a terepszemlén tapasztaltak (pl. a lakóparkokba behajtó gépkocsik árfekvése, a fogyasztási szokásokra utaló egyéb jelek), valamint az is, hogy a közhasznú státusszal rendelkező lakóparki szervezeteknek kimagasló az egy felajánlóra jutó SZJA 1%-os bevételek (Koltay 2010). Anyagi, de egyben kulturális tőkéjük magas szintjét jelzik az iskolai végzettségre és a foglalkozásra vonatkozó adatok, melyek 12 vizsgált lakópark esetében álltak rendelkezésre. A 2011. évi népszámlás adatai alapján a 12 lakópark 15 évnél idősebb lakosságának 38,4%-a rendelkezik felsőfokú végzettséggel, 30,0%-a érettségi-vel, 9,8%-a szakmai középfokú végzettséggel és 13,4%-a 8 általános, vagy annál kevesebb iskolai végzettséggel.

⁷ 2009-ben az akkori vizsgálati körből összesen 72 kérdőívre kaptam választ kaptam, mely akkor kb. 13%-os válaszadói arányt jelentett (Koltay 2010).

⁸ A 2011. évi népszámlálás háztartásokra vonatkozó adatai alapján, melyet a KSH bocsátott rendelkezésemre, ez a kitöltési arány megközelítőleg 6,5%-os válaszadói hajlandóságot jelent a vizsgált csoportban.

⁹ Sajnos az adatvédelmi szabályok, illetve a nyílt lakóparkok nehéz lehatárolhatósága miatt a kikért adatbázis csak részben tartalmazta a vizsgálatba került lakóparkokra vonatkozó népszámlálási adatokat. A különböző kutatási fázisokból nyert információkat még kiegészítettem egyéni adatgyűjtéssel is, melynek módszerei a terepszemle, vonatkozó sajtó, internetes hirdetése és fórumok áttekintése volt.

¹⁰ Az adatfelvétellel kapcsolatos további, részletes adatokat tartalmaz a mellékletben található táblázat.

Ugyanakkor a közepesen zárt, inkább zárt és zárt lakóparkok között több esetben is 50%-ot meghaladó a diplomával rendelkező, vezető beosztásban dolgozó, szellemi foglalkozásúak aránya.¹¹ A magas társadalmi státusz magasabb társadalmi tőkével jár együtt (Hajdu–Megyesi 2017: 161). Ezért az interjúk és korábbi kutatásaim alapján azt feltételezem, hogy a vizsgált lakóparkok lakói magas társadalmi tőkével is rendelkező egyének.¹²

Bourdieu (1998) nyomán tudjuk, hogy az egyén társadalmi tőkéjének nagysága egyrészt függ kapcsolatainak kiterjedtségétől, másrészt azoknak a személyeknek az erőforrásaitól, akikkel kapcsolatban áll. Ugyanez igaz az általam vizsgált civil/nonprofit szervezetekre, amelyeknek tőkéje függ egyrészt az általuk birtokolt hálózati tőke nagyságától, ugyanakkor a hálózatot alkotó személyek erőforrásaitól is. A lakókra vonatkozó, ismertetett adatok alapján feltételezem, hogy a lakóparkokban a különböző tőkefajták koncentráltan vannak jelen, így a potenciálisan rendelkezésre álló társadalmi tőke mértéke is igen magas. Ugyanakkor csak akkor válik valóban erőforrássá, ha az egyének kapcsolatba lépnek egymással, és a szervezetek mozgósítani tudják a rendelkezésre álló társadalmi tőkét. Ahogy az alábbi idézetek is mutatják, ha erős a hálózati tőke, az jelentős erőforrást biztosíthat közös ügyeik intézéséhez, szervezetük működtetéséhez:

„... odamentem emberekhez, akiről tudtam, hogy hozzáértők. HR-es voltam. Legyen könyvelő, jogász, férfi, aktivista, szervező, összeraktam egy csapatot stb. Akkor indult az egyik srác a helyi választásokon, és akkor őt kértük meg elnöknek, mert akkor ő viszi-hozza a híreket az önkormányzattól.” (egyesület 1, alapító)

„Vannak olyan emberek, akikre mindig lehet számítani, pl. jogász, könyvelő, apéh ellenőr stb.” (egyesület 2, elnökségi tag)

”... egy tv-nél salesként dolgozó lakó 170 ezer Ft értékben gyűjtött össze adományokat a tombolához...” (egyesület 2, elnökségi tag)

A lakók közti hálózati tőkére és annak milyenségére a lakóparkokban tapasztalt közösségi kapcsolatokról, illetve a szervezeteknek a környező társadalomban elfoglalt helyről következtettem. A különböző lakópark típusokban a közösségi kapcsolatok és a lakók szerveződésének más-más mintázatait figyeltem meg, melyek összefüggenek a szervezetek által betöltött, vagy a tőlük elvárt feladatokkal, funkciókkal, sőt magának a szervezetnek a létével is. Vizsgálatom során három plusz egy ilyen funkciót különítettem el. Ezek az öngazgatás és területfejlesztés, az érdekvédelem, a közösségépítés, valamint a tágabb társadalmi közegbe, általában az adott település életébe való integráció segítése. Ezek közül a közösségépítési feladatok szolgálják közvetlenül a lakóparkon belüli társadalmi tőke erősödését, az integrációval kapcsolatos tevékenységek pedig a tágabb társadalmi közeg felé kialakuló kapcsolatokat. A különböző lakóparki szervezetek működésében ezek a funkciók más-más arányban vannak jelen:

Zárt lakóparkok esetében a közös javak (pl. utak, világítás, parkok, játszóterek) fenntartása és a szolgáltatások (pl. gondnok, biztonsági őr) biztosítása, mely az öngazgatási funkcióhoz kapcsolódik, feltételez valamilyen szervezeti működést, így a zárt lakóparkokban mindenképpen működik valamilyen fenntartó szervezet. A budapesti agglomerációban található négy zárt lakópark közül ezeket az öngazgatási feladatokat két esetben

11 Az adatok a KSH által rendelkezésre bocsátott adatokon alapulnak.

12 Ennek igazolásához azonban további kvantitatív adatok lennének szükségesek.

nonprofit kft., egy esetben egy cég, a negyedik, legkevesebb lakóegységgel rendelkező lakópark esetében pedig a lakók egyesülete végzi. Ezek a szervezetek az amerikai példákhoz hasonlóan elsősorban a javak védelmében és fejlesztésére jöttek létre, a lakók közötti kapcsolatok erősödését csak közvetve, maximum a közös ügyekben való részvétel erejéig fejlesztik. Interjúalanyaim általános tapasztalata a közösségi kapcsolatok hiánya és a lakók közös ügyek iránti motiválatlansága.

„Ez azért egy elég elzárt, elszigetelt lakópark és az itt élők éppen ezért választották ezt a helyet, nem annyira közösségi emberek, nincs igényük ilyesmire. Szinte mindenki Budapesten dolgozik, kevés időt töltenek együtt.” (egyesület 3, elnök)

„... sok mindent lehetne is csinálni, de nincs hozzá közösségi erő.” (egyesület 3, elnök)

Ennek ellenére mind a négy zárt lakóparkban működik a lakók (egy aktívabb csoportja) által alapított és működtetett egyesület is. Ezek létrehozásának motivációja jellemzően valamilyen közös érdeksérelemhez, fenntartási problémához kötődik, ugyanakkor tevékenységükben megjelenik a közösségépítés szándéka, illetve esetenként eltérő mértékben, de a település életébe való a bekapcsolódás, a helyi önkormányzattal való kapcsolattartás is.

„Időről időre vannak ilyen ügyek, ami miatt össze kell fogni, ha joghátrány miatt fenyeget bennünket, akkor összehoz minket. Dacára annak, hogy alvó településrész, azért van igény arra, hogy egymást ismerjük. Ezért vannak közösségi rendezvények: majális vagy juniális, volt korábban karácsonyi rendezvény.” (egyesület 4, elnök)

A helyi önkormányzatokkal való kapcsolatokban azonban több esetben megjelennek akár súlyos konfliktusok is, de mindenképpen egyfajta távolságtartás a jellemző.

„Az önkormányzat úgy gondolkodik, hogy ha mi majd támogatjuk a falut, akkor majd ők is minket.” (egyesület 3, elnök)

„A falu azzal érvel egyébként, ami szintén érthető, hogy a faluban is sok minden nincs itt sem, meg ott sem, majd ha az meglesz, akkor foglalkozik velünk. Önállóan kell vinni a dolgainkat.” (egyesület 3, elnök)

„A közösségi élet szervezése önkormányzati feladat, de maga az érdekközösség is különszakította [a lakóparkot]. Mert pl. az áramot stb. sem mi fizetjük a lakóparkban, ők meg nem akarják közúttá tenni az útjaikat. Ez kényes probléma.” (önkormányzati interjú)

„Önkormányzati szinten jó ez így, nincs velük gond, de emberi és politikai oldalról lenne jó közelebb kerülni hozzájuk.” (önkormányzati interjú)

„Korábban velük is érdekfeszültség, de a mostani testülettel nagyon jó a kapcsolat. Van egy intenzív élő kapcsolat, így nagyon jól tudunk együttműködni.” (egyesület 4, elnök)

Az inkább zárt lakóparkokban bizonyos feladatokat az önkormányzat is elvégez, közös javaik gondozása mégis hivatalos jogi személy meglétét teszi szükségessé. Az ebbe a kategóriába sorolt két lakóövezetben egyesületek működnek. Elsődleges feladatuk a terület gondozása, fejlesztése és fenntartása, ezt egészíti ki a közösségi programok szervezése, és adott esetben a lakóparki közösség érdekeinek képvisellete. Mindkét lakóparkra jellemző bizonyos szintű közösségiség, illetve a szervezetek révén a település életébe is némileg bekapcsolódnak, de az interjúk alapján szoros kapcsolatokról sem a lakóparkon belül, sem kívül nem beszélhetünk.

A közepesen zárt és az inkább nyílt, valamint a nyílt lakóparkok esetében a fenntartást az önkormányzat végzi, közös területeik közterületek, akárcsak a település többi része, éppen ezért külön öngazgatási, fenntartást végző szervezetre nincs szükség. Ez lehet az oka annak, hogy a budapesti agglomerációban talált, ezekbe a kategóriákba tartozó, lakóparknak nevezett legtöbb ingatlancsoport esetében bejegyzett civil szervezetet nem találtam. Amennyiben közös ügyeik megkívánják, az itt élők inkább online fórumon érintkeznek egymással, bár még ez sem mindenhol jellemző. Azokban a lakóparkokban, ahol mégis működik civil szervezet, a szervezet-alapítás többféle motivációját találtam. Első és legerősebb motivációs tényezőnek valamilyen közös érdeksérellem bizonyult (pl. befektető eltűnése miatt kialakult tisztázatlan jogi helyzetek, közelbe tervezett nagyszabású beruházás elleni fellépés, rossz kivitelezői munka). Ezek olyan közös problémák, melyek a lakosságot gyors és hatékony összefogásra ösztönözték.

„... az önkormányzatnak voltak olyan fejlesztési és beépítési elképzelései, amiket szerettünk volna megakadályozni. Valami ellen alakult.” (egyesület 5, elnök)

„... beszakadtak az utak (...), a vállalkozó tulajdonában voltak (...), nem volt, aki megcsinálja” (egyesület 2, elnökségi tag)

Céljaik eléréséhez a leghatékonyabb módnak civil szervezet, legtöbb esetben egyesület alapítását találták.

„Van egy forma, aminek a keretében felléphetünk, mert ha bármi volt, akkor mint egyesület nagyobb hangunk van, mint egyesével.” (egyesület 4, elnökségi tag)

Egy másik lehetséges és tipikus mozgatórugó – amely egyszerre is jelen lehet az előzővel – valamilyen közös lakóparki fejlesztés létrehozása (pl. játszótér, park).

„Itt nem volt járda a faluba’, itt nem lehetett semmit csinálni. Közös volt a cél, hogy legyen egy játszótér, hogy legyen mit ott csinálni. Már az iskolásokat is ide hozzák játszani a faluból. Azóta elértük azt is, hogy legyen híd a patak felett a falu felé és lett bicikliút és közvilágítás a lakóparkig, falutábla idáig, így tudnak a gyerekek iskolába járni egyedül. Csinált az önkormányzat buszmegállót, fedettet, ami eddig nem volt. Hirdetőtábláink is vannak. Szépen fejlődik a lakópark.” (egyesület 6, elnök)

Találtam olyan lakóparki szervezetet is, amely eredendően a lakók közösségi életének szervezésére jött létre. Ez utóbbi azonban a legritkább eset. Azt tapasztaltam, hogy a közösségépítés és az integrációs funkciók, melyek a többi funkcióhoz képest közvetlenebbül kapcsolódnak a lakóközösség társadalmi tőkéjének mértékéhez, a szervezetek alapításakor még nincsenek annyira markánsan jelen, vagy csak mellékes tevékenységnek számítanak. Az idő előrehaladtával és jobb esetben az alapítási cél elérésével egyre inkább előtérbe kerülnek.

„... sikerült, hogy nem csak szomszédok legyünk, hanem figyelünk egymásra.” (egyesület 7, elnök)

A közösségépítést olyan tevékenységek szolgálják, mint a honlap és a levelezőrendszer működtetése, vagy különböző közösségi programok szervezése (pl. közös szemétszedés, Mikulás és gyereknap rendezvények).

Integrációs funkció alatt azokat a tevékenységeket értem, melyek összekötik a lakópark lakóit és az anya-települést egymással. Ilyenek az önkormányzattal és más helyi civil szervezetekkel való kapcsolattartás, részvétel a települési programokon, civil akciókban, esetleg a település lakossága számára is nyitott programok

szervezése. Ez utóbbi integrációs funkció – bár vannak egyedi esetek – a lakópark zártságának függvényében változik. Minél nyitottabb egy lakópark, annál inkább nyit a lakossági szervezet tevékenysége is az adott település egésze felé. Míg a *zárt* és az *inkább zárt* lakóparkok esetében ez nem kifejezetten jellemző, inkább csak a szükséges jó kapcsolat megtartására irányul (ha van jó kapcsolat), addig a *közepesen zárt* lakóparkok már deklaráltan gondot fordítanak arra, hogy jó kapcsolatot ápoljanak a települési önkormányzattal, és részt vegyenek a település életében. Ugyanakkor a lakópark elkülönülése, a saját lakóparki identitás megtartása ugyanilyen jelentőségű, belső közösségük sokkal erősebb, mint a zárt lakóparkoké.

„Alapjáraton, én úgy gondolom, a célcsoportunk az mi vagyunk. (...) [Az egyik programon] voltak mások is, és a közösség érezte, hogy ez sok.” (egyesület 2, elnökségi tag)

Az *inkább nyílt* és a *nyílt* lakóparkok szervezetei ezzel szemben tevékenységüket az egész településre kifejtik, közösségi programjaik a település minden lakosának szólnak, inkább csak fejlesztéseik koncentrálnak a lakópark területére.

„Segít az önkormányzat abban, hogy átveszik fenntartásra, amit csinálunk, de mondjuk mi is részt veszünk minden évben a felújításokban, javításokban. Minden rendezvény (gyereknapi, Liget fesztivál), mindegyiknek az a célja, hogy az emberek barátkozzanak. Ezeknek a rendezvényeknek a célja a közösségépítés, az adománygyűjtés, de támogatunk a bevételből másokat is, például a polgárőrséget a falun belül. Ezek nyitott rendezvények, jönnek a faluból, de környező településekről is.” (egyesület 6, elnök)

Természetesen a kapcsolatok minősége az adott önkormányzatok hozzáállásán is múlik:

„... nem érdekli az önkormányzatot a lakóparkok helyzete (...) pont emiatt akart (...) leválni. De ők speciális helyzetben voltak, mert az akkori polgármester állandóan őket szívatta.” (lakóparki lakó)

„Vegyesek a kapcsolatok, mostanában nyitottabbak, ha kezdeményezünk valamit, jobban segítenek, kérnek véleményt.” (egyesület 2, elnökségi tag)

„Nagyon együttműködik az önkormányzat, támogatnak minket.” (egyesület 6, elnök)

1. táblázat. A különböző lakópark-típusokban működő, vizsgált lakóparki szervezetek jellemzői

Lakópark típus	Vizsgált szervezetek száma	Alapítás fő motivációja	Jellemző szervezettípus	Jelenlegi domináns funkció	Települési kapcsolatok
Zárt	4	önigazgatás	nonprofit kft. + egyesület	önigazgatás	gyenge
Inkább zárt	2	önigazgatás	egyesület	önigazgatás	gyenge
Közepesen zárt	5	érdeksérelem	egyesület	területfejlesztés + közösségépítés	együttműködő, de távolságtartó
Inkább nyílt	3	érdeksérelem + közösségépítés	egyesület	közösségépítés + területfejlesztés	élénk
Nyílt	3	közösségépítés + területfejlesztés	egyesület	közösségépítés	élénk

KÖVETKEZTETÉSEK

Mindezen eredmények azt mutatják, hogy a lakóparkok a társadalmi tőke koncentrációjának potenciális helyszínei. A lakók közötti erős hálózati tőke így jelentős erőforrást biztosíthat közös ügyeik intézéséhez, szervezetük működtetéséhez. Ezt jól mutatja számos, a kvalitatív adatfelvétel során hallott példa: míg általában a civil szervezetek küzdenek azzal, hogy megfelelő szakmai háttérük legyen, fizetnek könyvelőt, informatikust, jogászt, addig a legtöbb lakóparki szervezetben a lakók között akadnak ilyen szakemberek, akik önkéntes munkában vállalják ezeket a feladatokat. Viszonylag könnyen találunk szponzorokat is. Ha ezt csupán saját javukra fordítják, akkor az összetartó („bonding”) típusú társadalmi tőke dominál, de ha az összekötő („bridging”) típusú társadalmi tőke is magas, ugyanígy erőforrást jelenthetnek a tágabb társadalmi közeg számára is, ahogy azt több település esetén tapasztaltam. Ez azonban függ a társadalmi környezet viselkedésétől is. A lakóparki szervezetek léte azonban mindenképpen lehetőség a legtöbb esetben szegregáltan élő lakóparki lakók települési kapcsolatainak, vagyis az összekötő („bridging”) típusú társadalmi tőke fejlesztésére. Habár különböző mértékben, de minden általam vizsgált civil szervezet kapcsolódási lehetőséget jelentett a lakópark és az anya-település között. A lakók megszólítása, települési ügyekbe való bevonása általuk sokkal egyszerűbbnek látszott, mint azokban a lakóparkokban, ahol a lakók nem rendelkeztek közösségi szervezettel. Ez az önkormányzatok képviselőivel készült interjúkban visszatérően elhangzott.

„... az egyesület az érdeklődést mutat, velük van jó kapcsolat” (polgármester 1)

„... ezekben a szervezetekben nagyon nagy tenni akarás van, amit tudunk a közösségeink fejlesztésére használni.” (polgármester 2)

Ugyanakkor kritikus vélemény is elhangzott:

„[A lakóparkban] élők rendezik ott a saját életüket, abba az önkormányzatnak nem sok beleszólása van. Annyi, hogy ha valami szabályozás van, akkor ők véleményezhetik a dolgokat. És sokszor nem a teljes közösség érdekeit jelenítik meg, hanem egy-egy szószólóét.” (önkormányzat 3)

Mindez azt mutatja, hogy a lakóparkok nem feltétlenül a negatív, „összekötő” társadalmi tőke mintapéldái. Ahogy láttuk, a kép nálunk ennél sokkal árnyaltabb, és attól függ, hogy a közösségen kívüli kapcsolatok milyen jellegűek.

A hálózati tőke létrejötte, illetve erőssége, intézményesültsége sem magától értetődő, hiszen ahogy láttuk, a budapesti agglomeráció lakóparkjai között viszonylag kevés esetben találkozhatunk a közösségi összefogás jeleivel, és szűk azon lakóparkok csoportja, ahol bejegyzett társadalmi szervezet működik. Az eredmények azt is megmutatták, hogy ezen utóbbi esetekben is lényeges különbségek figyelhetők meg a lakóparkok között, mely különbségek az egyéni jellemzőkön túl szorosan kapcsolódnak az adott lakópark típusához. Habár mind az öt lakóparki típus képviselői arról számoltak be, hogy alapvetően nehéz a lakók aktivizálása, leginkább csak személyes érintettség mentén szervezhető a lakosság, mégis a társadalmi tőke szerepe a közepesen zárt, inkább nyílt és teljesen nyílt lakóparkok esetében eltér a zárt és inkább zárt lakóparkokban tapasztaltaktól. Összetartó („bonding”) és összekötő („bridging”) típusú társadalmi tőkéjük egyaránt sokkal erősebb, mint a zárt lakóparkoknak. Ennek oka, hogy létük is magához a lakóparkban létrejövő hálózati tőkéhez köthető. Míg a zárt lakóparkok esetében a kezdettől fogva meglévő közös javak indokolják a szervezet alapítást, addig ezekben a típusú

lakóparkokban nincs eleve szükség ilyen szerveződésekre. Ahol mégis létrejön a civil szervezet, ott mindenhol volt valami kiváltó ok, ami közös cselekvést tett szükségessé. Az ismétlődő kooperációs helyzetek erősítették a lakók közti kapcsolatokat, ami megeremtette az alapot az így létrejövő hálózati tőke intézményesüléséhez, vagyis a szervezetalapításhoz. Miután a kezdeti, többnyire érdekvédelmi vagy lakóparkfejlesztési céljaikat elérték, a szervezetek vagy elhaltak (korábbi vizsgálatomban erre is akadt példa), vagy az idő előrehaladtával egyre inkább a közösségépítési feladataik váltak dominánssá. Így Coleman nyomán tulajdonképpen „kisajátítható” társadalmi szervezetekként viselkednek, melyek a közösségépítő funkció révén fenntartják és növelik a lakókörösségben a korábbi közös ügy révén létrejött hálózati kapcsolatokat.

Lin (2001a: 193) azt mondja, hogy *„a társadalomba beágyazott erőforrások akkor válnak társadalmi tőkév, amikor valaki kapcsolatainak egy láncát aktivizálja, mobilizálja egy meghatározott cél elérése érdekében, például állásszerzés céljából”*. Ugyanígy, amikor a lakóparki civil szervezetek felhasználják a lakók közti hálózati tőkét, akkor válik az számukra valódi társadalmi tőkév, mely lehetővé teszi újabb javak és közös cselekvések megvalósítását, jelentősen növelve az adott lakópark életminőségét. Habár az egyes lakók eltérő mértékben vesznek részt ebben, az így létrejövő javak mégis klubjavaknak tekinthetők, hiszen olyan helyi közjóságok, melyek a klub, jelen esetben a lakópark minden lakója számára elérhetővé válnak. Például a rendszeres közös szemétszedés, virágosítás, fejlesztés (játszótér, foci pálya, padok stb.), egymásra figyelés eredménye tisztább, szebb, felszereltebb és biztonságosabb lakókörnyezet.

ÖSSZEGZÉS

Az írásom elején feltett három kérdésre a következő válaszok adhatók.

A fentebb ismertetett adatok, valamint kvalitatív és kvantitatív adatgyűjtésem alapján úgy gondolom, hogy a lakóparkok a társadalmi tőke koncentrációjának potenciális helyszínei. Az itt élők a Bourdieu által leírt különböző tőketípusok közül magas anyagi és kulturális tőkével rendelkeznek, melyet kutatásom szerint feltételezhetően magas társadalmi tőke egészít ki. Ez utóbbi állítást azonban célzottabb kvantitatív adatgyűjtés tudná alátámasztani.

Általánosságban a budapesti agglomeráció lakóparkjaira vonatkozóan kutatásom eredményei azt mutatják, hogy a budapesti agglomeráció lakóparknak nevezett ingatlancsoportjaiban a szomszédsági kapcsolatok többnyire minimálisak, illetve nem térnek el egy átlagos (városi) szomszédság esetén tapasztaltaktól. Az itt élők egyéni társadalmi tőkéje csak lazán kapcsolódik a lakóhelyükhöz, melynek okai közt szerepelhet a (felső) középosztályhoz tartozó lakók életmódja: az elfoglaltság, az ingázó életmód, valamint a Coleman által említett jómód, mely csökkenti a szomszédok egymásraltalságát. Interjú beszámolók szerint is a lakók többsége szinte csak aludni jár haza. Kapcsolataik leginkább a gyermekeik révén alakulnak ki, hiszen jellemzően az otthon lévő kisgyermekes anyáknak van legtöbb kapcsolata a szomszédságban, és a tágabb település lakóit is leginkább az óvodában, iskolában van lehetőség megismerni. Lakóparkon kívüli kapcsolataikat, az adott település életébe való bekapcsolódásukat mindezek mellett csökkenti a lakóparki építkezések jellege, mely a településre érkező új lakócsoporthok egy tömbben való elhelyezkedését okozza. Zárt lakóparkok esetében a közös javakhoz fűződő érdekek tovább erősíthetik az összetartó („bonding”) típusú hálózati tőke kialakulását.

Ugyanakkor azokban a közepesen zárt, inkább nyílt és nyílt lakóparkokban, ahol civil szervezetek működnek (illetve bizonyos mértékig a zárt lakóparkok egyesületeiben is), némileg más a helyzet. Ezeket a szervezeteket eleve a társadalmi tőke jelenléte, a hálózatosodás hozta létre, mely a közös ügy során „ismétlődő kooperációs helyzetek” (Fukuyama 2000: 13–14) eredményeképpen alakult ki. Az összetartó („*bonding*”) jellegű hálózati tőkét közösségépítő funkciójuk erősíti, ugyanakkor a zárt–nyílt lakópark-skálán a nyíltság mértékének növekedésével nő az összekötő („*bridging*”) típusú kapcsolatok jelenléte is. Ez utóbbi, a tágabb társadalmi környezettel összekötő kapcsolatok kialakításában ezek a szervezetek szintén úttörő szerepet vállalnak. Természetesen az erre vonatkozó eredményeim még korántsem teljes körűek, de rávilágítanak arra, hogy a lakóparkokról kialakult, hazai szakirodalomban is tapasztalható, sokszor egysíkú képet érdemes árnyalni, illetve társadalmi tőke kapcsán célzottabban is kutatni.

A társadalmi tőke és a lakóparki civil szervezetek kapcsolatára vonatkozó harmadik kutatási kérdéssel kapcsolatban a társadalmi tőke és a klubjavak elmélete adta elméleti keretben értelmezve a következő „folyamat” írható le. A lakóparkokban adott egy nagyjából homogén társadalmi közeg, amelyet a lakóhely kapcsán nagyjából homogén egyéni és közösségi érdekek jellemeznek, mégpedig a helyi közjavak létrehozása és védelme, melyeket mint klubjavakat állítanak elő. Ennek kapcsán az ott élők ismétlődő kooperációs helyzetekbe kerülnek, melyek intenzitását fokozza, ha hirtelen szembesülnek valamilyen nagyobb közös problémával, érdek-sérelemmel. Ha van egy kiváltó tényező, akkor szervezetet alapítanak, mely Bourdieu nyomán tekinthető társadalmi tőkéjük intézményesítésének. Ha elmúlt a „veszély”, megoldódott a kiváltó probléma, akkor is érdemes fenntartaniuk ezt az intézményt, mint egyfajta „kisajátítható társadalmi szervezetet” (Coleman 1998), hiszen a tapasztalat azt mutatja, hogy az továbbra is hasznos a közösség számára. Ha jól mozgósítható az így létrejött társadalmi tőke, vagyis jól működik a szervezet, akkor a létrehozott klubjavak köre közös erővel hatékonyabban bővíthető, fejleszthető és megvédhető. Ez pedig az átkonvertálhatóság útján már az egyének gazdasági tőkéjét is növeli, mivel szinten tartja, vagy akár emeli az lakók ingatlanjainak értékét is. A szervezet ekkor már nem csak materiális klubjavak előállítására alkalmas, hanem bizonyos értelemben klubjósággá teszi magát a társadalmi tőkét is, a közösségépítő funkció felvállalásával újra is termeli azt.¹³

13 A társadalmi tőke klubjósággként való értelmezése megjelenik külföldi és hazai írásokban is. Hilber (2015) tanulmányában a lakásárak alakulása és a tulajdonosi viselkedéssel kapcsolatban értelmezi klubjósággként a társadalmi tőkét, mint olyan helyi közjóságot, melyre a tulajdonosok a bérlőkhöz képest sokkal több időt és energiát áldoznak. Galbraith, Rodrigues és Stiles (2007) pedig az etnikai alapú közösségek vizsgálatában a klubelmélet alkalmazásával próbálja megragadni azokat az előnyöket, amely a csoporthoz tartozással jár. Szerintük a társadalmi tőke a legfontosabb olyan klubjóság, melyet ezek az etnikai közösségek tagjaik számára nyújtani tudnak.

A hazai szerzők közül Bodor Ákos (2013) a területi tőkével kapcsolatban említi a társadalmi tőke klubjósággként való értelmezését. Savanya Péter szerint pedig a klubok esetében a hálózatok tagsága zárt, így jól körülhatárolható, hogy ki férhet hozzá a hálózat által biztosított erőforráshoz (Savanya 2013: 146), mely ilyen módon a közösség klubjósága (Savanya 2013: 144).

MELLÉKLET: AZ ADATFELVÉTELEK ÖSSZEFOGLALÓ TÁBLÁZATA

Település	Lakópark	Típus	Övezet	Becsült ház- tartás-szám – 2011	Szervezet neve	2009-es adatfelvé- tel adatai	Kvalitatív adatfelvétel 2016–2017	Kvantitatív adatfelvétel 2016–2017
Biatorbágy	Zöld Sziget lakópark	teljesen nyílt	észak-nyugati agglomerációs övezet	n.a.	Amoenitas Biatorbágyi Zöld-Sziget Lakópark Szé- pítő, Fejlesztő, Környezet- védő Egyesület	nem vett rész	interjú a szervezet vezetőjével és a település polgármeste- rével	nem vettek rész, mert a szervezet meg- szűnően van
Budajenő	Hilltop lakó- park	inkább zárt	észak-nyugati agglomerációs övezet	69	Dombrető Lakóegyesület	interjú a szervezet vezetőjével	interjú a szervezet vezetőjével és a település jegyzőjével	8 válaszadó
Délegyháza	Robinson park	inkább zárt	déli agglomerá- ciós övezet	65	Robinson Környezet- és Természetvédelmi Egye- sület	nem vett rész	interjú a szervezet vezetőjé- vel, a lakópark alapítóival és a település jegyzőjével	nem vettek rész
Dunabog- dány	Bogonhádi lakópark	telje- sen zárt	észak-nyugati agglomerációs övezet	7	Bogonhát Természetvé- delmi Egyesület	nem vett rész	interjú a szervezet vezetőjével és a település jegyzőjével	2 válaszadó
Dunaha- raszti	Nádor lakó- park	teljesen nyílt	déli agglomerá- ciós övezet	n.a.	Dunaharaszti Nádor Lakóövezetért Közhasznu Egyesület	nem vett rész	interjú a szervezet vezetőjével és a település jegyzőjével	nem válaszoltak
Dunakeszi	Fenyő lakó- park	inkább nyílt	észak-keleti agglomerációs övezet	110	Fenyő Lakópark Egyesület	nem vett rész	interjú a szervezet vezetőségi tagjával és önkormányzati képviselőjével, valamint az önkormányzati programiroda vezetőjével	10 válaszadó
Dunakeszi	Alagliget	inkább nyílt	észak-keleti agglomerációs övezet	956	Alag Lakóparkért Egye- sület	nem vett rész	interjú a szervezet vezetőjével és az önkormányzat képvise- lőjével	3 válaszadó
Dunavar- sány	Naprózsa lakópark	köze- pes		42	Dunavarsányi Naprózsa Lakópark Alapítvány az Életminőség javításáért	nem vett rész	interjú a szervezet vezetőjével és az önkormányzat képvise- lőjével	9 kitöltés
Fót	Fótliget	telje- sen zárt	észak-keleti agglomerációs övezet	182	Pro Fótliget Település- fejlesztési Közhasznu Ala- pítvány; Fótliget-Lakópark Ingatlankezelő Közhasznu Nonprofit Kft.	interjú az üzemelte- tővel	interjú az üzemeltetővel	nincs kitöltés

Település	Lakópark	Típus	Övezet	Becsült ház- tartás-szám – 2011	Szervezet neve	2009-es adatfelvé- tel adatai	Kvalitatív adatfelvétel 2016–2017	Kvantitatív adatfelvétel 2016–2017
Kistarcsa	Torony lakó- park	telje- sen nyílt	észak-keleti agglomerációs övezet	n.a.	Torony Lakópark Egye- sület	nem vett rész	interjú a szervezet vezetőjével	nem vettek rész, mert a szervezet meg- szűnően van
Mogyoród	Szent Jakab Parkfalu	telje- sen zárt	észak-keleti agglomerációs övezet	186	Jakab Lakópark Egyesület	interjú az üzemelte- tővel	interjú a szervezet vezetőjé- vel és a helyi önkormányzat képviselőjével	13 kitöltő
Nagytarcsa	Füzesliget lakópark	inkább nyílt	észak-keleti agglomerációs övezet	147	Füzesliget Lakópark Fejlesztésért Közhazsnú Egyesület	interjú a szervezet vezetőjével	interjú a szervezet vezetőjével	3 kitöltő
Páty	Páty-Zsám- béli Kanyar lakópark	köze- pes	észak-nyugati agglomerációs övezet	359	Páty Zsám-béli-kanyar Lakóparkért Egyesület	interjú a szervezet vezetőjével	interjú szervezet vezetőjével és a település főépítészével	29 kitöltő
Piliscsaba	Csabagyön- gye Lakópark	köze- pes	észak-nyugati agglomerációs övezet	26	Csabagyöngyei Egyesület	interjú a szervezet vezetőjével	interjú a szervezet vezetőjével és a település polgármeste- rével	6 kitöltő
Piliscsaba	Garancstető- Garancsliget lakópark	köze- pes	észak-nyugati agglomerációs övezet	76	Piliscsaba – Garancstető Érdekvédelmi Közhazsnú Egyesület	interjú a szervezet vezetőjével tagjával	interjú a szervezet vezetőjé- ségi tagjával és a település polgár- mesterével	26 kitöltő
Piliscsaba	Magdolna- völgy	telje- sen zárt	észak-nyugati agglomerációs övezet	154	Magdolna-völgy Egye- sület	interjú a szervezet vezetőjével	interjú a szervezet vezetőjé- vel, egy lakóparki lakóval és a település polgármesterével	39 kitöltő
Üröm	Péterhegyi- Rókahegy lakópark	köze- pes	észak-nyugati agglomerációs övezet	359	Ürömről Ürömi Telepü- lésfejlesztési és Érdekvé- delmi Egyesület	interjú a szervezet vezetőjével	interjú a szervezet vezetőjével és az önkormányzat képvise- lőjével	14 válaszadó

HIVATKOZÁSOK

- Angelusz R. (2010) Tőke vagy erőforrás? Adalékok a társadalmi tőke elméletéhez. *Szociológiai Szemle*, 20(3): 147–166.
- Atkinson, Robert – Blandy, Sarah (2005) Introduction: International Perspectives on The New Enclavism and the Rise of Gated Communities. *Housing Studies*, 20/2, 177–186. <https://doi.org/10.1080/0267303042000331718>
- Bajmóczy P. (2014) A szuburbanizáció két évtizede Magyarországon. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*, 2, 6–17.
- Bartal, A. M. (2005) *Nonprofit elméletek, modellek, trendek*. Budapest: Századvég Kiadó.
- Bodor Á. (2013) A társadalmi tőke szerepe a területi tőke kutatásában. In Rechnitzer J. – Somlyódy Péter E. – Kovács G. (szerk.) *A hely szelleme – a területi fejlesztések lokális dimenziói: A Fiatal Regionalisták VIII. Konferenciáján elhangzott előadások*. Győr: Széchenyi István Egyetem Regionális és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, 2013, 39–46.
- Buchanan, J. M. (1965) An Economic theory of clubs. *Economia*, 32/125, 1–14. <https://doi.org/10.2307/2552442>
- Bourdieu, P. (1998) Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke, In Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk., 1998) *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Aula Kiadó.
- Coleman, J. S. 1994 Társadalmi tőke. In Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk.) *A gazdasági élet szociológiája*. Budapest: AULA Kiadó.
- Coleman, J. S. (1998) A társadalmi tőke az emberi tőke termelésében. In Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk.) *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest, 1998, AULA Kiadó.
- Cséfalvai Z. (2008) *Kapuk, falak, sorompók. A lakóparkok világa*. Budapest: Gondolat–Marina Part.
- Csizmadia Z. (2004) Társadalmi kapcsolatok – struktúra – rétegződés: a szerkezet és az egyenlőtlenség kérdése a társadalmi tőkeelméletekben. In Némédi D. – Szabari V. (szerk.) *Kötő-Jelek*. Budapest: ELTE Szociológiai Doktori Iskola, 119–145.
- Csizmadia Z. (2008) Kapcsolathálózatok és társadalmi 'tőkéik'. A társadalmi viszonyok felértékelődése a szociológia legújabb szakaszában. In Némédi D. (szerk.) *Modern szociológiai paradigmák*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Debertin, D. L. – Goetz, S. J. (2013) *Social Capital Formation in Rural, Urban and Suburban Communities*. University of Kentucky, Staff Paper 474.
- Esser, H. (2008) The two Meanings of Social Capital. In Castiglione, D. – Van Deth, J. W. – Wolleb, G. (eds.) *The Handbook of Social Capital*. Oxford: Oxford University Press, 22–49.
- Fukuyama, F. (2000) *A nagy szétbomlás. Az emberi természet és a társadalmi rend újjírtévezése*. Budapest: Európa Könyvkiadó
- Galbraith, C. S. – Rodriguez, C. L. – Stiles, C. H. (2007) Social capital as a club good: the case of ethnic communities and entrepreneurship. *Journal of Enterprising Communities: People and Places in the Global Economy*, 1/1, 38–53. <https://doi.org/10.1108/17506200710736258>
- Glasze, G. (2005) Some Reflections on the Economic and Political Organisation of Private Neighbourhoods. *Housing Studies*, 20/2, 221–233. <https://doi.org/10.1080/0267303042000331745>
- Granovetter, M. (1973) The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, 78,6, 1360–1380. <https://doi.org/10.1086/225469>
- Granovetter, M. (1975) Getting a Job: A Study of Contacts and Careers. *Contemporary Sociology*, 4, 3, 264. <https://doi.org/10.2307/2063210>
- Granovetter, M. (1988) A gyenge kötések ereje. A hálózatelemzés felülvizsgálata. In Angelusz R. – Tardos R. (szerk.) *Válogatás a kapcsolathálózati elemzés irodalmából. Szociológiai Figyelő*.
- Galbraith, C. S. – Rodriguez, C. L. – Stiles, C. H. (2007) Social capital as a club good: the case of ethnic communities and entrepreneurship. *Journal of Enterprising Communities: People and Places in the Global Economy*, Vol. 1 Issue 1, 38–53. <https://doi.org/10.1108/17506200710736258>
- Hajdu G. – Megyesi B. (2017) Társadalmi tőke és társadalmi integráció. In Kovács Imre (szerk.) *Társadalmi integráció, Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológia Intézet, Budapest – Belvedere Meridionale Kiadó, 155–181.
- Hanifan, L. J. (1916) The Rural School Community Center. *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 67. <https://doi.org/10.1177/000271621606700118>
- Hanifan, L. J. (1920) *The Community Center*. Boston: Silver Burdett
- Hegedűs G. (2007) A lakóparkokban élők és környezetük szociálgeográfiai kapcsolatai. In Orosz Z. – Fazekas I. (szerk.) *Települési környezet*. A 2007. november 8–10-én a Debreceni Egyetem Tájvédelmi és Környezetföldrajzi Tanszéke szervezésében megrendezett Települési Környezet Konferencia előadásai, 299 p.
- Hilber, C. A. L. (2015) The Economic Implications of House Price Capitalization: A Synthesis. *Real Estate Economics*, 45, 2, 301–339. <https://doi.org/10.1111/1540-6229.12129>

- Hobbes, G. (2000) *What is social capital? A brief literature overview*. www.caledonia.org.uk/hobbs.pdf (2017. 12. 01.)
https://doi.org/10.1002/0470020784.ch1
- Jacobs, J. (1961) *The Death and Life of Great American Cities*. New York: Random.
- Kisfalusi D. (2013) Kapcsolati és hálózati tőke. Vázlat a társadalmi tőke kettős természetéről. *Szociológiai Szemle*, 23(3): 84–101.
- Koltay E. (2010) Lakóparki civil/nonprofit szervezetek a budapesti agglomerációban. Szakdolgozat. PPKE BTK Szociológia Intézet, Piliscsaba.
- Kozel, V. – Parker, B. (1998) *Poverty in Rural India: The Contribution of Qualitative Research in Poverty Analysis*. Washington, The World Bank.
- KSH (2007) *Lakásstatisztikai Évkönyv. Melléklet: Módszertan*. KSH, Budapest.
- KSH (2013) 2011. évi Népszámlálás. Területi adatok, Pest megye. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_03_14_2011.pdf (letöltés: 2017. 10.16.)
- KSH (2016) *Statisztikai Tükör, Népmozgalom 2016* (megjelent: 2017. április 21.).
- Lang, R. E. – Danielson, K. A. (1997) Gated Communities in America: Walling out the world? *Housing Policy Debate*, 8(4): 867–899.
https://doi.org/10.1080/10511482.1997.9521281
- Laury, G. (1977) A Dynamic Theory of Racial Income Differences. In Wallace, P. A. – LeMund, A. (eds.) *Women, Minorities, and Employment Discrimination*. Massachusetts: Lexington Books, 1977: Chapter 8.
- Lin, N. (2008) A network Theory of Social Capital. In Castiglione, D. – Van Deth, J. W. – Wolleb G. (ed.) *The Handbook of Social Capital*. Oxford University Press.
- Lin, N. – Ensel, W. – Vaughn, J. C. (1981) Social Resources and Strength of Ties: Structural Factors in Occupational Status Attainment. *American Sociological Review*, 46(4): 393–405. <https://doi.org/10.2307/2095260>
- Lin, N. (2001a) Building a Network Theory of Social Capital. In Lin, N. – Cook, K. – Burt, R. S. (eds.) *Social Capital: Theory and Research*. New York: Aldine de Gruyter, 3–29.
- Lin, N. (2001b) *Social Capital: A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lin, N. – Cook, K. – Burt, R. S. (eds.) (2001) *Social Capital: Theory and Research*. New York: Aldine de Gruyter.
- Low, S. M. (2003) *Behind the Gates: Life, Security, and the Pursuit of Happiness in Fortress America*. New York: Routledge.
https://doi.org/10.4324/9780203491256
- Manski, C. F. (2000) Economic Analysis of Social Interactions. *Journal of Economic Perspectives*, 14(3), 115–136.
https://doi.org/10.1257/jep.14.3.115
- McKenzie, E. (2003) Common interest housing in the communities of tomorrow, Security versus Status? *Housing Policy Debate*, 14 (1/2), 203–234. <https://doi.org/10.1080/10511482.2003.9521473>
- Megyesi B. (2015) A társadalmi tőke negatív hatásai. *Századvég*, 78.
- Orbán A. – Szántó Z. (2005) Társadalmi tőke. *Erdélyi Társadalom*, 2005/2, 55–70.
- Perpék É. (2011) Önkéntesség és közösségfejlesztés. Ph.D. értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia Doktori program.
https://doi.org/10.14267/phd.2013011
- Portes, A. (1998) Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. *Annual Review of Sociology*, 24(1): 1–24.
https://doi.org/10.1146/annurev.soc.24.1.1
- Portes, A. (2010) *Economic Sociology: A Systematic Inquiry*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
https://doi.org/10.5860/choice.48-1783
- Putnam, R. D. (1993) *Making Democracy Work: Civil Tradition in Modern Italy*. Princeton, Princeton University Press.
https://doi.org/10.2307/2151707
- Putnam, R. D. (2000) *Bowling Alone. The Collapse and revival of American community*. New York: Simon and Schuster.
https://doi.org/10.5860/choice.38-2454
- Putnam, R. D. (ed.) (2002) *Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Societies*. New York: Oxford University Press.
- Ruef, M. – Kwon, S. (2016) Neighborhood Associations and Social Capital. *Social Forces*, 95(1), 159–189. Oxford University Press
https://doi.org/10.1093/sf/sow053
- Savanya P. (2013) A társadalmi tőke jelentősége a gazdaságban, szerepe az innovációk társadalmi megformálásában. In Bajmóczy Z. – Elekes Z. (szerk.) *Innováció: a vállalati stratégiától a társadalmi stratégiáig*. JATEPress, Szeged, 140–159.

- Sanchez, T. W. – Lang, R. E. – Dhavale, D. M. (2005) Security versus Status? A First Look at the Census's Gated Community Data. *Journal of Planning Education and Research* Association of Collegiate Schools of Planning, 24: 281–291.
- Schuchmann J. (2015) Költözési szándék és lakóhelyi szuburbanizáció a budapesti agglomerációban. In: Hervainé Sz. Gy. (szerk.) *A 21. századi államiság kérdőjelei*. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 319–334.
- Sik E. (2006) Tőke-e a kapcsolati tőke, s ha igen, mennyiben nem? *Szociológiai Szemle*, 16(2): 72–95.
- Sik E. (2012) A kapcsolati tőke szociológiája. Budapest: ELTE TÁTK
- Sobel, J. (2002) Can We Trust Social Capital? *Journal of Economic Literature*, XL: 139–154. <https://doi.org/10.1257/jel.40.1.139>
- Szreter, S. – Woolcock, M. (2004) Health by association? Social capital, social theory, and the political economy of public health. *International Journal of Epidemiology*, 33, 650–667. <https://doi.org/10.1093/ije/dyh013>
- Wilson, P. A. (1997) Building Social Capital: A Learning Agenda for the Twenty-first Century. *Urban Studies*, 34(5–6): 745–760. <https://doi.org/10.1080/0042098975808>
- Woolcock, M. (1998) Social capital and economic development: Toward a theoretical synthesis and policy framework. *Theory and Society*, 27, 151–208. <http://dx.doi.org/10.1023/A:1006884930135>
- Woolcock, M. – Narayan, D. (2000) Social Capital: Implications for Development Theory, Research, and Policy. *The World Bank Research Observer*, 15/2, 225–249. <https://doi.org/10.1093/wbro/15.2.225>

SZABÓ JÚLIA¹

KULTURÁLIS SZEGMENTÁCIÓ AZ ERDÉLYI MAGYAR FIATALOK KÖRÉBEN²

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2018.3.62

ABSZTRAKT

Írásunkban az erdélyi magyar fiatalok fogyasztási szokásait vizsgáljuk. Vizsgálati adataink tükrében a társadalmi és kulturális rétegződés három fő tézisére hivatkozunk: az (1) individualista, a (2) homológia- és a (3) „*omnivore-univore*” tézisekre. Az individualista nézet (1) szerint (Beck 1999) az osztályidentitások fokozódó mértékben elenyésznek, megindul az élethelyzetek és életutak diverzifikálódása és individualizálódása. A strukturalista megközelítés (2) szerint (Bourdieu 1978a, 1978b) a társadalmi osztályhelyzet domináns módon befolyásolja a fiatalok életstílusát. A strukturalista nézettel ellentmondva, Chan és Goldthorpe (2006) úgy vélik (3), hogy a kulturális differenciálódás sokkal szorosabb kapcsolatban áll a státussal, mint az osztályhelyzettel. Az *omnivore-univore* elmélet a kulturális rétegződést nem az „elit- versus tömegkultúra” szembeállításával magyarázza, hanem a mindenevő, illetve az egyoldalú fogyasztók kettősségével.

Célunk megvizsgálni, hogy a hivatkozott tézisek közül melyikkel írható le az erdélyi magyar ifjúság kulturális szegmentációja.

Kulcsszavak: fiatalok, kulturális fogyasztás, „*omnivore-univore*”

CULTURAL STRATIFICATION IN HUNGARIAN YOUTH’S LIFE IN TRANSYLVANIA

ABSTRACT

In this paper we investigate the leisure time preferences of Hungarian youth in Transylvania, and identify the patterns of social stratification of their cultural consumption. We discuss three widely discussed theories related to social stratification: (1) individualization, (2) homology and (3) the omnivore-univore theory. According to Beck (1999) (1), the validity of the notion of social class is vanishing with the diversification of individual life-paths. The homology argument (2) claims that the stratification of cultural consumption is based on social class and individuals in higher social strata prefer and consume “high” or elite cultural items while individuals in lower social strata prefer and consume popular or mass culture (Bourdieu 1978a, 1978b). The “omnivore-univore” (3) argument, in contrast to the homology theory, sees cultural differentiation as a duality between cultural omnivores and cultural univores (Chan–Goldthorpe 2006).

In this study we look at the validity of the shift in status markers from “highbrow-lowbrow” to “omnivore-univore” by analyzing the cultural consumption of Hungarian youth in Transylvania.

1 Budapesti Corvinus Egyetem, doktorjelölt

2 Köszönettel tartozok Bartus Tamásnak és Csata Zsombornak a tanulmány elkészítésében nyújtott szakmai segítségéért, illetve a tanulmány anonim lektorainak a kéziratához fűzött értékes észrevételeikért.
A jelen munkát Magyarország *Collegium Talentum 2017* programja támogatta.

Keywords: youngsters, cultural consumption, „omnivore-univore”

SZABÓ JÚLIA

KULTURÁLIS SZEGMENTÁCIÓ AZ ERDÉLYI MAGYAR FIATALOK KÖRÉBEN

BEVEZETÉS

Az utóbbi évtizedekben számos elmélet született azzal kapcsolatban, hogy a társadalmak hagyományos osztályalapú tagolódását felváltotta a fogyasztásalapú tagolódás, azaz az egyének társadalmi helyét egyre inkább a fogyasztás jelöli ki (Clark–Lipset 1991, Pakulski–Waters 1996, Schulze 2000, Beck 1999, Hradil 1995, Csíste–Kovács–Kristóf 2006). A fogyasztásalapú megközelítés újdonságértéke természetesen attól függ, milyen mértékben tekinthető függetlennek a fogyasztás az osztályhelyzettől.

Három markáns elméletet fogunk felvázolni, melyek a fogyasztást a társadalmi rétegződés keretében értelmezik: a homológia elmélete, az individualizáció argumentuma és az „omnivore-univore” megközelítés, melyek egyetértenek abban, hogy a társadalmi egyenlőtlenség viszonyai állandók maradtak, viszont ennek alakulását különbözőképpen értelmezik.

A hagyományos osztályidentitás (vagy homológia) elmélet szerint a fogyasztás az osztályhelyzet függvénye: a felső rétegből származók a magas-, illetve elitkultúra, az alsó osztálybeliek pedig a tömegkultúra fogyasztói (Bourdieu 1978c, Zinnecker 1993). Az individualizációs megközelítés szerint ez a kapcsolat az idők folyamán meggyengült, a modern társadalomban a társadalmi egyenlőtlenségek individualizálódtak, és az osztálykategóriákat új társadalmi kategóriák váltották fel (Beck 1983, Hradil 1995, Schulze 2000). Úgy gondolják, hogy a mai élménytársadalomban kialakuló életstílusokat, csoportokat (miliőket) sokkal inkább az életkor, a személyes stílus és a képzettség határozza meg. A társadalom meghatározó strukturáló tényezőjének az életstílust tekintik (Clark–Lipset 1991).

Az „omnivore-univore” elmélet (Peterson–Simkus 1992, Peterson–Kern 1996, Chan–Goldthorpe 2005, 2006, 2007) szerint a hagyományos, osztályhelyzethez kötött fogyasztói szokásokat nem lehet az elitkultúra–tömegkultúra szembeállításával értelmezni. Fogyasztás és osztályhelyzet kapcsolata inkább a „mindenevő”, illetve az „egyoldalú” fogyasztók kettősségével magyarázható. Az elmélet egyik központi fogalma a „kulturális mindenevőség”, melynek felbukkanása feloszlatja az osztályalapú megkülönböztetést.

Jelen tanulmány az erdélyi magyar fiatalok körében vizsgálja a kulturális fogyasztásban mutatkozó társadalmi különbségeket. Az alábbi kérdésekre keressük a választ: (1) Milyen kulturális fogyasztásbeli jellegzetességek alapján különülnek el az erdélyi magyar fiatalok? Milyen fogyasztói stílusokat határozhatunk meg köztük? (2) Milyen tényezők befolyásolják a kulturális fogyasztási szokásaikat? Hogyan befolyásolja a kulturális fogyasztást az iskolázottság, a foglalkozás, illetve a különböző demográfiai jellemzők, mint a nem, az életkor és a lakóhely? (3) Mennyire érvényes körökben az a megközelítés, mely szerint a „kulturális mindenevőség” fel-

bukkanása felosztatja az osztályalapú megkülönböztetést a kulturális fogyasztás tekintetében?

A tanulmány első részében a kulturális fogyasztás és osztályhelyzet kapcsolatát vizsgáló három fő elméleti megközelítést – homológiák tézise, individualizáció elmélete, illetve az *omnivore-univore* modell – mutatjuk be. A tanulmány második részében az adatokat és a kutatási módszereket tárgyaljuk. Itt klaszterelemzés segítségével négy fogyasztói csoportot határozunk meg, és bemutatjuk a csoportok demográfiai jellemzőit. Ezt követően regressziós modellek segítségével vizsgáljuk, hogy az egyes kulturális csoportba való tartozást milyen tényezők befolyásolják. Az utolsó részben a következtetéseinket összegezzük.

ELMÉLETI HÁTTÉR

Homológiák tézise

A homológia tézise szerint a társadalmi rétegződés és a kulturális rétegződés szoros kapcsolatban állnak, a felső rétegből származók a magas-, illetve elitkultúra, az alsó osztálybeliek pedig a tömegkultúra fogyasztói. A homológiák feltételezése Bourdieu *La Distinction* című művében (1984) jelenik meg, két központi fogalma a mező és a habitus, amelyek kölcsönösen feltételezik egymást. Bourdieu (1978a, 1978b) egyik legfontosabb elemzési egysége a társadalmi osztály, mely révén kapcsolatot teremt az osztályhabitusok és az egyéni habitusok között. A habitust az osztályhelyzetből adódó létfeltételek alakítják, amelyek egyúttal meghatározzák az egyén viselkedését, és befolyásolják, hogy hogyan észleli a világot. Bourdieu (1978b, 1978c) értelmezésében a társadalmi reprodukció csoportok közötti konkurenciaharcban zajlik, s a küzdelem eszköze a gazdasági tőke mellett a kulturális és a társadalmi tőke is. A különböző tőkeformák bizonyos határok között egymással kölcsönösen kicserélhetők, a gazdasági tőke birtoklása például felhasználható a kulturális javak és privilégiumok megszerzéséhez. A kulturális tőke mértéke a tanulmányi beruházási stratégiákat is meghatározza, mégpedig a társadalmi rétegekre jellemző habitus által. Azt feltételezi, hogy az erőforrások (képességek, stílus, modor, ízlés) kizárólag a felső társadalmi osztályokból származó fiatalok számára állnak rendelkezésére. A kulturális tőke reprodukciós funkcióját hangsúlyozza, vagyis azt a képességét, hogy a felső osztályból származók számára ennek felhalmozása akadálytalanul megy végbe. A kulturális tőke elsajátítása, koroktól, társadalmaktól és társadalmi osztályoktól függően különböző mértékben, teljesen öntudatlanul mehet végbe, más szóval a különböző kifejezési módok (színháztól a televízióig) az egyéni véleményektől független hierarchia mentén helyezkednek el, amely meghatározza a kulturális legitimitást.

Bourdieu (1978c) kulturális legitimitáson azt érti, hogy az egyén egy olyan szabályrendszerben él, amely lehetővé teszi, hogy viselkedését kulturális vonatkozásban minősítsék. A kulturális rétegek közül a felső rétegek diktálják a szabályrendszert és minősítik a többséget. Az alsóbb rétegek ezt a kulturális minősítést többnyire elfogadják. Tehát ez azt jelenti, hogy a legitimitás szférájába tartozó preferenciák és ismeretek hierarchikusan oszlanak el, más szóval a fogyasztási modellek hierarchikus rendszert alkotnak.

Zinnecker (1993) a fiatalok közötti különbségek magyarázatára Bourdieu kibővített tőkeelméletét használja, mely szerint az ifjúság a szülői társadalmi osztályhelyzet szerint szegmentálódik. A hatdimenziós osztályspecifikus ifjúságelemzési modell értelmében, a társadalmi térben elfoglalt szociális helyzet alapján, az

ifjúság különböző habitusmódosításait vázolja fel. A felső réteg fiataljainak hatalmas játéktérük van, ugyanis ők szinte korlátlan mértékben hozzáférnek a gazdasági tőkéhez, az idővel való rendelkezésnek sincs külső korlátja, lehetőségük van számos társadalmi tőke megszerzésére, ami lehetővé teszi, hogy megtervezzék a társadalmi pozíció átvitelét. A felső rétegekre az ifjúkor meghosszabbítása, az idővel való pazarló bánásmód jellemző. A kispolgárok esetében, akik közepes tőkevolumennel rendelkeznek, az ifjúság fogalma a képzési karrier idejére korlátozódik, nincs olyan mértékű autonómiájuk, mint a felső rétegből származóknak, az ifjúkor optimalizálására és racionalizálására törekcsenek. Végül a csekély tőkevolumennel rendelkező, alsó osztályból származó fiatalok esetében az ifjúkor siettetésének a kényszere uralkodik, ami nem hagyja kibontakozni az ifjúságot (Zinnecker 1993).

Tehát a fenti megközelítések szerint a mező, a pozíciók közötti viszonyok összessége és a habitus, gondolkodási és cselekvési diszpozíciók rendszere homológiai viszonyban állnak egymással. Az egyéni habitusok közötti különbségek alapelve a társadalmi pályáívek egyediségéből származik.

Individualizáció elmélet

A fent felvázolt „homológia” elméletet sok kritika érte. Ezen kritikák egyike az individualizációs érv, ami szerint a késői modern társadalmakban megszűnik az osztály szerinti tagozódás. Napjainkban egyre kevésbé releváns az osztályalapú megközelítés, a megnövekedett szabadidő, a jobb életfeltételek hatására sokkal jellemzőbbek a fogyasztáson alapuló életstílus-csoportok. Ez a fajta megközelítés Nyugat-Németországban bontakozott ki az 1980-as évek második felében (Beck 1983, Hradil 1987, Schulze 2000).

Beck alapgondolata, hogy a modern társadalomban a társadalmi egyenlőtlenségek individualizálódtak, és az osztálykategóriákat új társadalmi kategóriák váltották fel. Egyetért azzal, hogy a társadalmi egyenlőtlenség elosztási viszonyai állandók maradtak, de úgy gondolja, hogy a „*rendi*» színezetű osztályhelyzet hagyománya elvész, és megindul az élethelyzetek és életutak diverzifikálódása és individualizálódása, amely a társadalmi osztályok és rétegek hierarchia-modelljét aláássa” (Beck 1983, 1999: 418).

Beck szerint a 21. században a globalizáció lett az egyik központi kérdés, ugyanis a globális méretű vállalkozások nemcsak a gazdaság alakításában játszanak szerepet, hanem a társadalom egészében változásokat eredményeztek. A globalizációval egyidőben ismeretlen hatókörű és erejű „*individualizálódási folyamat*” indult meg és tart ma is, amelynek során a viszonylag magas materiális életszínvonal és az oktatási esélyek növekedéséből, a mobilitási folyamatokból, az egyének a történelmi hagyomány megtörésével kikerültek hagyományos kötődéseikből, és kizárólag magukra, valamint saját egyéni életútjukra kell hagyatkozniuk (Beck 2005). Az individualizációt úgy látja, mint az osztályszerű társadalomszerveződés vetélytársát.

Stefan Hradil (1987, 1995) is egyetért azzal, hogy a társadalom stratifikációját nem annyira a jövedelmi viszonyok határozzák meg, hanem egyre inkább a „miliőspecifikus életstílusok”.

A hagyományos struktúramodell egy másik kritikusá Schulze (2000), aki élménytársadalomként jellemzi az új társadalomtípust, ami azt jelenti, hogy a rohamosan terjedő élménypiacca a fiatalok egyre inkább az élet megélése, átélése felé orientálódnak. A szűkösség társadalmában, ahol a „kifelé irányuló” cselekvés volt jellemző, a mai élménytársadalomban a „befelé irányuló” cselekvés válik jellemzővé, vagyis a személyes élmények

érzékelhetősége, ami nem csupán a szabadidőre korlátozódik, hanem a munka világában is jelen van.

Az élménytársadalom csoportjait „társadalmi milióknak” nevezi, amelyek az adott milióra jellemző létformák, belső kommunikáció, illetve sajátos információfeldolgozás alapján különülnek el egymástól. Schulze nagy jelentőséget tulajdonít az életkornak a milió szegmentálódásában. Úgy gondolja, hogy a mai élménytársadalomban kialakuló életstílusokat, csoportokat (miliókat) sokkal inkább az életkor, a személyes stílus és a képzettség határozza meg.

Clark és Lipset (1991) amerikai szociológusok is arról írnak, hogy megszűnt a társadalmak hierarchikus karaktere. Szerintük a társadalom rétegszerkezete fragmentálódott, mivel a nagyon széles életstílus kínálatból mindenki kiválaszthatja a magának megfelelőt. A társadalom meghatározó strukturáló tényezőjének az életstílust tekintik.

Pakulski és Waters (1996) leginkább azt a nézetet bírálják, mely szerint az ízlés kijelöli és fenntartja az osztályhatárokat, azt mondják, hogy az osztályok eltérő ízlése és preferenciái feloldódtak a tömegkultúrában. Azt a nézetet osztják, mely szerint a társadalmi különbségek forrásává a fogyasztás vált, és ezt nem az osztályízlés termeli ki, hanem a reklámok és a média.

A fent említett elméleti koncepciókat is számos kritika érte, a társadalomkutatók egy része úgy látja, hogy a mai társadalomban a vertikális és horizontális differenciálódás együttesen jelen van, ugyanis még mindig létezik egy olyan réteg, amely a fogyasztói miliók alatt helyezkedik el, akiknek szabadidős aktivitásuk igencsak szegényes (Róbert 2015).

Bukodi (2010) szerint mind az individualizációs, mind pedig a homológiai megközelítés csak részben tud magyarázatot adni a mai modern társadalom kulturális stratifikációjára. Bár úgy véli, hogy a státuszpozíció erősebb hatással érvényesül a kulturális fogyasztás rétegződésében, mint az osztálypozíció, mégsem lehet egyértelmű hatást megfogalmazni. A kulturális aktivitás növekszik ugyan az egyén státuszával, azonban a kulturális aktivitás differenciálásában nem mutat szignifikáns kapcsolatot. Továbbá azt feltételezi, hogy a posztoszocialista országokban a kulturális fogyasztás alakulását legerősebben az iskolai végzettség befolyásolja. Szignifikáns tényezőként emeli ki a család szerepét, különösen az apa státusát, ami a posztoszocialista országokban még a rendszerváltást követően is erős hatással van a kulturális rétegződésre.

Az életstílus kutatások a 80-as évek végén, illetve a 90-es évek elején Romániában is megjelentek. Dumitru Sandu (1996), Bogdan Voicu (2001), Mircea Comşa (2006) és Marian Vasile (2010) a román társadalom kulturális fogyasztását elemezve, szintén azt a következtetést vonták le, hogy az átmenet országaiban a horizontális tagozódás nem váltotta fel a vertikális tagozódást.

„Omnivore-univore” elmélete

Az „omnivore-univore” elmélet a két előző megközelítést összesítve tárgyalja, egyetért azzal, hogy a kulturális rétegződés továbbra is a szociális rétegződéssel magyarázható, viszont ezt nem az elit–tömeg kultúra szembeállításával teszi, hanem a mindenevő, illetve az egyoldalú fogyasztók kettősségének magyarázatával.

A kulturális mindenevőség fogalma Peterson–Kern (1996) és Peterson–Simkus (1992) szerzőpárosok ne-

véhez fűződik, ők a zenei ízlést vizsgálva azt állapítják meg, hogy egyfajta történelmi váltás vette kezdetét, azaz a „kultur-sznobizmus”, amire egyfajta exkluzivitás volt jellemző, átalakul egy jóval nyitottabb, mindenevő stílussá, ami azt jelenti, hogy a magaskultúra és a populáris kultúra közötti választóvonal átjárhatóbbá válik.

Chan és Goldthorpe (2005, 2006, 2007) tovább vizsgálják a kulturális fogyasztás és társadalmi rétegződés kapcsolatát, és úgy vélik, hogy a kulturális differenciálódás mint életstílus sokkal szorosabb kapcsolatban áll a státuszpozícióval, mint az osztályhelyezettel. A kulturális fogyasztást úgy értelmezik, mint egy módját az önkifejezésnek, az életstílusnak, ami szoros kapcsolatban áll a státushelyezettel. A szerzők szerint a társadalmi rétegződés és a kultúrafogyasztás közötti viszonyt a társadalmi státushelyzet és az iskolázottság befolyásolja leghangsúlyosabban, tehát a kulturális mindenevők általában a magas státusú egyének, magasan iskolázottak, inkább urbánus környezetben élők, és főleg nők (Chan 2013).

Mind az individualizáció, mind pedig a homológia elméletét megkérdőjelezzük, és elemzésünkben arról írunk, hogy a kulturális fogyasztás differenciálódása inkább az „*omnivore-univore*” tengely mentén értelmezhető, mintsem az elit és tömegkultúra tengelyén.

Warde, Wright és Modesto (2007) tovább elemezték a kulturális mindenevőség fogalmát, nevezetesen azt nézték meg, hogy milyen társadalmi jellemzők mentén írható le a „mindenevők” csoportja. Úgy vélik, hogy a „mindenevők” nem a domináns-felső osztály része, mindazonáltal relatív privilegizált helyzetű és magasan iskolázott személyek, akik bár nyitottak a kulturális fogyasztás több irányában is, bizonyos értelemben mégis elzárkóznak a tömegkultúrától.

Yoo Jin és Kyoung-Nan (2013) csatlakoznak az „*omnivore-univore*” paradigma érvényességének elemzéséhez. Kérdésük az, hogy a „kulturális mindenevőség” felbukkanása felosztatja-e az osztályalapú megkülönböztetést a kulturális fogyasztás tekintetében? Vagy a mindenevő stílus egy új státus marker (státus jelző), ami lecseréli a régi zártkörű (exkluzív) kulturális elitet egy intellektuális elitre? A szerzők szerint a kulturális mindenevőség mint stílus reflektál az egyén státusára, a mindenevők magabiztosabbnak mutatkoznak a saját ízlésükben, és egy szofisztikáltabb, kifinomultabb önképpel rendelkeznek. A szerzők szerint a kozmopolita és a mindenevő stílus szinonimaként használható abban az értelemben, hogy mindkét esetben fontosnak tartják az esztétikai keretek változatosságát. A kulturális mindenevők olyan kozmopolita beállítottságú egyének, akik az ízlés tekintetében felsőbbrendűbbnek érzik magukat, mint a kevésbé mindenevők (*less omnivorous*), úgy gondolják, hogy kifinomultabb az ízlésviláguk.

Az „*omnivore-univore*” paradigma érvényességét magyarországi adatokon is vizsgálták (Sági 2010, Bukodi 2010). Eredményeik szerint (Sági 2010) a magyar társadalom fogyasztói csoportjai között erőteljes mértékben jelen van a kulturális mindenevőség jelensége. Jelentős magyarázó tényezőként emelik ki a foglalkozást (Sági 2010), illetve az iskolai végzettséget (Bukodi 2010). Egyetértenek abban, hogy a modern társadalomban a kulturális fogyasztás egyre inkább „mindenevő” jelleget ölt magára, a jelenkori magyar társadalomban a kulturális mindenevők csoportja magas státusú egyénekből áll, magas iskolai végzettséggel, illetve előnyös családi háttérrel rendelkeznek. A román társadalom kulturális fogyasztását vizsgálva szintén megjelenik a kulturális „mindenevők” szegmense, ami a társadalom egyötöd részére jellemző, akik magas iskolai végzettséggel és átlagon felüli jövedelemmel rendelkeznek (Marian 2010).

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a homológia elve szerint, a felső rétegből származók a magas, illetve elit kultúra fogyasztói, az alsó osztálybeliek pedig a tömegkultúra fogyasztói, vagyis a fiatalok a szülők társadalmi osztályhelyzete szerint szegmentálódnak, és osztályhelyzetük szerint különböző habitusokat alakítanak ki.

Az individualizációs elmélet számúzi ezt a nézetet, és azt állítja, hogy kulturális minták függetlenednek az osztályhelyzettől, az életutak individualizálódnak, és a társadalom meghatározó strukturáló tényezőjének az életstílust tekinti. A kulturális szegmentálódás, kulturális ízlés és fogyasztás inkább a nem, az életkor és az etnikum szerint differenciálódik.

A kelet-közép-európai tanulmányok (Bukodi 2010, Marian 2010) a két elméleti megközelítés keveredéséről beszélnek.

Az „omnivore-univore” elmélet szerint a kultúrafogyasztási exkluzivitás eltűnik, és a kulturális rétegződést nem egy elit-tömeg kultúra szembeállításával teszi, hanem a mindenevő, illetve az egyoldalú fogyasztók kettősségének magyarázatával.

ADATOK ÉS MÓDSZEREK

Adatok

Az elemzés során a Mathias Corvinus Collegium (MCC), a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet (MTA TK KI) és az Információs Társadalomért Alapítvány INFOTA Kutatóintézetének együttműködésében végzett, 15–29 éves magyar anyanyelvű fiatalokra reprezentatív Kárpát-medencei ifjúságszociológiai kutatás (GeneZys 2015) adatait használtuk fel. A felmérés 2700 (1000 erdélyi, 700 felvidéki, 500 vajdasági és 500 kárpátaljai) külföldi magyar fiatal megkérdezésével készült reprezentatív Kárpát-medencei ifjúságszociológiai kutatás.³ A személyes lekérdezés a négy régióban egy időben és egységes módszertannal történt. A kutatás a határon túli magyar fiatalok értékvilágát, közéleti, politikai részvételét, munkaerő-piaci állapotát, vallásosságát, állampolgársággal és migrációval kapcsolatos kérdésekhez való viszonyulását, valamint az etnikai és nemzeti identitását vizsgálta. Jelen tanulmány kizárólag az erdélyi adatokra támaszkodik.⁴

Klaszterelemzés. Klaszterek leírása

A kulturális szegmentációt a különböző szabadidős tevékenységeken való részvétel gyakorisága alapján határoztuk meg. A fiatalok a kérdőívben 27 felsorolt esemény látogatásának gyakoriságát egy 10 pontos skálán kellett bejelölni, hogy milyen gyakran szokták a felsorolt tevékenységeket végezni (1 – soha, 10 – nagyon gyakran). Első lépésben a K-means klaszteranalízis segítségével határoztuk meg a tipikus kulturális fogyasztói szegmenseket, és ezt követően ezeket a csoportokat tettük a vizsgálat tárgyává.

3 A 2700 fő megkeresésével zajlott kérdőíves kutatás korra, nemre, településtípusra és régiókon belül területi megoszlás szerint reprezentatívnak tekinthető.

4 A kutatás eredményeiről részletesebben lásd: *Változó kisebbség. Kárpát-medencei magyar fiatalok. A GeneZys 2015 kutatás eredményei* (2017) (szerk. Papp Z. A.) Budapest: Mathias Corvinus Collegium – Tihanyi Alapítvány – MTA TK Kisebbségkutató Intézet.

A kulturális fogyasztás és a társadalmi rétegződés közötti kapcsolat vizsgálatához, illetve a megfogalmazott kutatási kérdésünk ellenőrzéséhez, hogy „mely tényezők befolyásolják a fiatalok kulturális fogyasztását?” először a Sági Matild (2010) tanulmányában használt módszert alkalmaztuk, vagyis K-means klaszterelemzéssel 4 csoportot hoztunk létre. Ezt követően a tízfokú skálán mért kulturális aktivitási formákat dummy változókká alakítottuk, (1–4-ig nem szokta az alábbi tevékenységeket végezni, illetve 5–10 igen), és egy kereszttábla segítségével mutatjuk be a csoportok jellemzőit az 1. táblázatban.

1. táblázat. Kulturális aktivitások gyakorisága – fogyasztási szegmensek szerint (%)

	Screenagerek	Magaskultúra orientáltak	Mindenevők	Passzívak	Együtt
71.1. kirándulni a természetbe	68	81.2	90.6	33.9	67.2
71.2. könyvtárba járni	5.1	45	45.5	3.4	22.7
71.3. zenélni/festeni/rajzolni	23.2	65.9	64	11.9	39
71.4. Facebookon/Twitteren lógni, posztolni	97.4	81.4	98.5	48.7	82.2
71.5. színházba járni	15.1	54.3	64.9	3.4	32
71.6. hangversenyre, operába járni	1.1	18.2	22.7	0.9	9.7
71.7. táncszobába járni	6.6	26.9	33	3	16.1
71.8. filmeket nézni otthon (PC/laptop/tablet)	94.5	87.1	95.5	46.4	80.7
71.9. írni (saját blogot vagy verset, prózát)	6.6	26.3	23.6	0.4	13.3
71.10. könyvet olvasni	24.3	75.1	82.7	11.1	45.3
71.11. sportolni, kocogni	61.6	67.8	87.1	17.9	57.4
71.12. tévét nézni	78.3	40.9	73.9	66.8	65.9
71.13. zenét hallgatni	98.2	94.2	99	80	92.8
71.14. újságot, híreket olvasni	39.7	66.3	82.2	22	50.5
71.15. híreket olvasni online	47.6	81.8	91.6	15.3	56.8
71.16. online játékot használni	46.3	20.1	43.8	8.9	30.3
71.17. barátokkal együtt lógni, beszélgetni	95.2	90	99	62.6	86.5
71.18. kocsmába/sörözőbe/borozóba járni	51.5	45.7	71.4	25.1	47.8
71.19. moziba járni	22.1	29.2	52.5	3.4	25.6
71.20. klubokba, partykra járni	47.2	26.8	86.2	7.2	41
71.21. szakkörön, képzéseken részt venni	11	35.1	48	3.8	22.8
71.22. szoláriumba járni	4	5.7	16.3	0.8	6.3
71.23. kozmetikushoz, fodrászhoz járni	31.2	28.7	71.3	9.8	34
71.24. uszodába vagy szaunába járni	13.6	24.5	45	1.3	19.8
71.25. fitness-szalomba, konditerembe járni	15.1	24	38.6	2.1	19
71.26. chatelni	88.9	54.1	96.6	19.1	64.7
71.27. plázába járni	43.5	27.9	78.7	8.5	38

Az első klaszter a „*screenagerek*” csoportja, a fiatalok közel 30%-a tartozik ide, akiknek aktivitásuk nagyon szorosan kapcsolódik az internet, illetve a képernyők világához. Nagyon nagy arányban aktív Facebook-felhasználók. Jellemző rájuk, hogy otthon néznek filmeket a számítógépen, zenét hallgatnak és chatelnek, illetve elég gyakori tevékenységként jelenik meg az online játékok használata is. Az úgynevezett magas kultúrát megjelenítő tevékenységek, mint a színház, opera, hangverseny, könyvtár látogatása, illetve könyv olvasás jóval kevésbé jellemző erre a csoportra, mint a következő két klaszterbe tartozó fiatalokra.

A második klasztert a „magaskultúra orientáltak” csoportja (22,7%) alkotja. A fiatalok ezen szegmensére jellemző a színházlátogatás, hangverseny, opera, táncházak látogatása. Továbbá az olyan kreatív tevékenységek, mint zenélés, festés, rajzolás, írás (saját blog vagy vers) ebben a klaszterben jelenik meg a leghangsúlyosabban. A könyvárba járás, illetve a könyv olvasás is hasonlóan magas gyakoriságot mutatnak.

A harmadik csoportot, ami arányaiban megegyezik az előző csoporttal, hisz mindkettőbe a fiatalok 23 illetve 22%-a tartozik, a „mindenevők” csoportjának neveztük el. A fiatalok ezen részére az jellemző, hogy a vizsgált aktivitások mindegyikében részt vesznek. Magas részvételt figyelhetünk meg mind a magas kulturális tevékenységekben, mind pedig a közösségi média használatában, és ugyanakkor a kocsmába, sörözőbe, plázába járás is jellemző rájuk.

A negyedik csoport a „passzívak” (25,6%) csoportja. Azok a fiatalok tartoznak ide, akiknek a fő tevékenységük elsősorban a zenehallgatás és tévézés, illetve barátokkal való együtt lógás. Kis arányban jellemző még rájuk a Facebook-használat, illetve a laptopon való filmnézés, azonban minden más vizsgált tevékenység messze alulmarad a többi klasztereken belül folytatott gyakoriságától.

Ezt követően azt néztük meg (2. táblázat), hogy a kulturális aktivitások mentén kialakuló klasztereknek milyen társadalmi demográfiai jellemzői vannak.

A táblázat alapján azt láthatjuk, hogy a *screenagerek* inkább férfiak, városi környezetből származnak, korcsoport szerint a 20–24 éves, és főleg érettségivel rendelkező fiatalok. A szülők családi hátterére vonatkozóan az apa iskolai végzettségét, illetve foglalkozását néztük meg, mely szerint az apák is főleg érettségivel rendelkeznek, foglalkozási pozíciójukat tekintve pedig főleg alkalmazottak.

A *magaskultúra orientáltak* csoportjára jellemző, hogy inkább lányok, és főleg városban élő 20–24 éves fiatalok. Iskolai végzettségük szerint érettségivel vagy egyetemi diplomával rendelkeznek. A szülői háttérrel az mondható el, hogy inkább egyetemi vagy magiszteri diplomával rendelkező szülők gyerekei tartoznak ebben a csoportba.

A *mindenevő* csoport tagjai inkább nők, városi származásúak, és a fiatalabb korcsoportból kerülnek ki, azaz 15–19 évesek. Az apa jelenlegi foglalkozását vizsgálva azt mondhatjuk, hogy főleg alkalmazottak, de ebbe a csoportba kerül a legtöbb vezető beosztású, illetve vállalkozó szülő gyereke is.

A negyedik klaszterbe a *passzívak*, azaz inkább azt mondhatnánk, hogy a különböző kulturális tevékenységeket nélkülöző fiatalok tartoznak, akik társadalmi demográfiai jellemzők alapján inkább férfiak, falusi környezetben élők, életkor szerint pedig idősebbek, 25–29 évesek. Iskolai végzettség szerint a legfeljebb 8 osztályt vagy szakiskolát végeztek vannak felülreprezentálva, ami hasonló eloszlást mutat az apa iskolai végzettsége esetében is. Foglalkozás szerint pedig inkább alkalmi munkából élők vagy inaktívak.

2. táblázat. Társadalmi-demográfiai csoportok kulturális klasztereken belüli aránya (%)

Társadalmi-demográfiai csoport	Screenagerek	Magaskultúra orientáltak	Minden-evők	Passzívak	Együtt	Cramer's V
<i>Nem</i>						0.212
Nő	35.8	55.0	63.9	44.9	48.7	
Férfi	64.2	45.0	36.1	55.1	51.3	
<i>Településtípus</i>						0.174
Falu	48.5	41.3	46.3	64.7	50.5	
Város	51.5	58.7	53.7	35.3	49.5	
<i>Korcsoport</i>						0.194
15–19 évesek	32.7	19.2	43.3	17.9	28.2	
20–24 évesek	37.9	40.9	35.5	30.6	36.2	
25–29 évesek	29.4	39.9	21.2	51.5	35.6	
<i>Iskolai végzettség</i>						0.222
Legfeljebb 8 osztály	27.2	14.4	27.6	44.1	28.7	
Szakiskola	13.6	3.8	5.9	20.3	11.4	
Érettségi (líceum, technikum)	39.3	35.6	38.9	23.8	34.4	
BA, MA, PhD	19.9	46.2	27.6	11.5	25.4	
<i>Apa iskolai végzettség</i>						0.266
Legfeljebb 8 osztály	7.0	5.4	4.3	37.4	13.3	
Szakiskola	39.7	28.3	33.5	33.8	34.3	
Érettségi (líceum, technikum)	42.8	38.0	40.5	25.3	37.0	
BA, MA, PhD	10.5	28.3	21.6	3.5	15.3	
<i>Foglalkozás</i>						0.277
Beosztott, alkalmazott (nem közszférában)	28.5	25.2	19.5	24.2	24.7	
Beosztott, alkalmazott közszférában	10.4	17.8	6.0	13.4	11.8	
Vezető beosztású	3.0	2.5	4.0	0.9	2.5	
Alkalmi munkából él meg	5.6	1.5	2.0	11.3	5.3	
Egyéni vállalkozó, társtulajdonos	2.6	4.0	1.0	3.0	2.7	
Tanuló, egyetemista	36.3	37.6	60.5	11.3	35.5	
Inaktív	9.6	9.9	6.5	34.6	15.4	
Egyéb	4.1	1.5	0.5	1.3	2.0	
<i>Apa jelenlegi foglalkozása</i>						0.238
Beosztott, alkalmazott (nem közszférában)	37.8	35.6	44.0	24.1	35.4	
Beosztott, alkalmazott közszférában	19.3	13.1	17.9	10.6	15.5	
Vezető beosztású	7.5	8.9	9.2	2.5	7.0	
Alkalmi munkából él meg	10.6	5.2	3.8	22.6	10.7	
Egyéni vállalkozó, társtulajdonos	7.9	13.6	15.2	2.5	9.5	
Nyugdíjas	9.1	14.7	5.4	15.1	11.0	
Inaktív	3.9	2.6	0.5	13.1	5.1	
Egyéb	3.9	6.3	3.8	9.5	5.8	

A fentiek alapján azt állíthatjuk, hogy a negyedik csoport tagjai tipikusan alacsony társadalmi státusúak, míg a második és harmadik csoport tagjai inkább magasabb társadalmi státusú csoportokból kerülnek ki.

Azt láthattuk, hogy a magyarázó változók közül az apa iskolai végzettsége (Cramer's V: 0.27; Sig<0.00), illetve foglalkozása (Cramer's V: 0.24; Sig<0.00) erős összefüggést mutat a klaszterekkel, de ugyanakkor a nem (Cramer's V: 0.21; Sig<0.00) és az életkor (Cramer's V: 0.19; Sig<0.00) is jelentős hatást gyakorol a csoport-hovatartozásra.

KULTURÁLIS SZEGMENTÁCIÓT BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK. REGRESSZIÓ ELEMZÉSEK

Logisztikus regresszióelemzés

A társadalmi demográfiai jellemzők bemutatását követően logisztikus regresszió módszerével vizsgáljuk meg, hogy milyen tényezők befolyásolják az egyes csoportokba való bekerülést.

Elemzésünk exploratív jellegű, és arra keressük a választ, hogy a felvázolt három elmélet közül melyik megközelítés ad magyarázatot az erdélyi magyar fiatalok kulturális fogyasztásának szegmentációjára.

A regressziós modellekben a kultúrahasználati változók (klaszterek) jelentik a függő változót, a klasszikus státuszváltozók (foglalkozás, iskolai végzettség) pedig a független változók. Az elemzésnek két kimenetele lehet: ha nincs kapcsolat a kettő között, akkor valóban igaz az, hogy a fogyasztás szerinti szegmentációnak nincs köze a klasszikus réteghelyezethez (a homológia tézis teljesen megdőlt). Vagy van, ami azt jelenti, hogy mégsem teljesen individualizáltak az egyenlőtlenségek, tehát a horizontális fogyasztói tagolódás nem váltotta fel a vertikálisat.

Először a logisztikus regresszió módszerével vizsgáltuk a magyarázó változók kulturális fogyasztásra gyakorolt hatását. Minden egyes csoportba való tartozás magyarázatára egy külön regressziós modellt futtattunk le.

A modellek függő változói: *Screenagerek*, *Magaskultúra orientáltak*, *Mindenevők*, *Passzívok* referenciaértékeit pedig az adott csoportba nem tartozó összes többi személy jelenti.

Az adatok, melyből dolgozunk, az erdélyi magyar 15–29 évesek fiatalok körében végzett reprezentatív felmérésből származnak. Tehát, figyelembe véve azt, hogy ezen fiatalok többsége még nem fejezte be iskolai életútját, továbbá még sokan nem léptek be a munkaerőpiacra, relevánsabbnak tartottuk a családi háttér tényezőkkel vizsgálni a kutatási kérdéseinket. Független változóknak ezért az apa iskolai végzettségét és foglalkozását választottuk, illetve a megkérdezett életkorát és nemét. A település nem mutatott szignifikáns kapcsolatot egyik klaszter esetében sem, ezért kihagytuk az elemzésből.

A logisztikus regressziós modellek értékeit a 3. táblázat foglalja össze, melynek együtthatói úgy értelmezhetők, hogy a referenciakategóriához képest, amelyet a táblázat alján tüntettünk fel, hányszor nagyobb az esélye egy fiatalnak arra, hogy inkább a függő változó által jellemzett csoportba tartozzon, mint abból kimaradjon.

**3. táblázat. Az egyes kulturális csoportokba való tartozást befolyásoló tényezők.
Logisztikus regressziós modellek együtthatóinak exponenciális értékei Exp (b)**

Magyarázó változók	Screenagerek	Magaskultúra orientáltak	Mindenevők	Passzívak
<i>Apa iskolai végzettség</i>				
Legfeljebb 8 osztály	0.819 n.sz	0.091**	0.303**	22.135**
Szakiskola	2.438**	0.290**	0.684 n.sz	4.099**
Érettségi (líceum, technikum)	2.438**	0.363**	0.793 n.sz	2.730*
<i>Apa jelenlegi foglalkozása</i>				
Beosztott, alkalmazott (nem közsférában)	0.999 n.sz	0.691 n.sz	3.067**	0.576*
Beosztott, alkalmazott közsférában	1.691 nsz.	0.493	2.074*	0.619 n.sz
Vezető beosztású, egyéni vállalkozó, társtulajdonos	0.936 n.sz.	0.833 n.sz	3.311**	0.369*
Alkalmi munkából él meg	1.069 n.sz	0.525n.sz	0.836 n.sz	1.648 n.sz
<i>Korcsoport</i>				
15–19 évesek	1.407 n.sz	0.475**	3.071**	0.416**
20–24 évesek	1.276 n.sz	0.900 n.sz	1.738*	0.511**
<i>Neme</i>				
Férfi	2.496**	0.725 n.sz	0.351**	1.217 n.sz
Konstans	0.113	1.654	0.157	0.139
Nagelkerke R Square	0.108	0.125	0.193	0.298

Referenciakategóriák: felsőfokú végzettség, nyugdíjas- inaktív, 25–29 éves, nő

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$.

Elsősorban a *mindenevők* csoportját vizsgáltuk, nevezetesen azt, hogy milyen mértékben befolyásolja az apa iskolai végzettsége és foglalkozása, illetve a megkérdezett életkora a csoporthoz való tartozást. A logisztikus regresszió együtthatói azt mutatják, hogy az apa foglalkozása jelentős mértékben befolyásolja a mindenevők csoportjába való tartozást, vagyis azoknak a fiataloknak, akiknek az apja beosztott, vezető stb. háromszor nagyobb az esélyük arra, hogy a mindenevők csoportjába tartozzanak, szemben azokkal, akiknek az apja inaktív. Az apa iskolai végzettségének nincsen jelentősebb szignifikáns hatása a fiatalok csoporthovatartozására. Eredményeink szerint a mindenevők csoportjának erőteljes életkori meghatározottsága van, a 25–29 évesekhez képest háromszor nagyobb valószínűséggel tartoznak 15–19 évesek ebbe a csoportba, és közel kétszer nagyobb valószínűséggel 20–24 évesek. Az eredményeink megegyeznek a magyarországi mintán elvégzett felmérés eredményeivel (Sági 2010), miszerint a mindenevő csoportnak erőteljes életkori meghatározottsága van, ugyanakkor a mindenevők csoportjába való tartozást jelentős mértékben befolyásolja az apa foglalkozási pozíciója.

A *magaskultúra orientáltak* csoportjába való tartozást elsősorban az apa iskolázottsága határozza meg, vagyis nagyobb eséllyel tartoznak azok a fiatalok ebbe a csoportba, akiknek édesapja magasabb iskolai végzettséggel rendelkezik.

A *screenagerek* csoportját ezzel ellentétben inkább demográfiai jellegzetességek mentén lehet leírni. Kétszer nagyobb eséllyel tartoznak férfiak ebbe a csoportba, de az apa iskolai végzettségét tekintve is találtunk szignifikáns összefüggéseket. A felsőfokú végzettséghez viszonyítva a szakiskolával, illetve érettségivel rendelkező szülők gyerekeinek közel háromszor akkora esélyük van arra, hogy a *screenagerek* csoportjában tartozzanak, mint egy másik csoportba.

Végül a passzívak csoportját elemezve azt mondhatjuk, hogy szignifikáns kapcsolat van az apa iskolai végzettségével: minél alacsonyabb az apa iskolai végzettsége, annál nagyobb az esélye a fiatalnak, hogy ebbe a csoportba kerüljön. Ezt a klasztert alacsonyabb iskolai végzettség, illetve idősebb életkor jellemzi. Az idősebb korosztály kulturális fogyasztásban való inaktivitását egy rejtett változó is magyarázhatja: a gyerekvállalás miatti passzivitás csökkentheti egy kis időszakra a kulturális aktivitást.

Multinomiális regresszióelemzés

Az előbb alkalmazott binomiális logisztikus regresszió a klasztereket egyenként értelmezte úgy, hogy a többi klasztert figyelmen kívül hagyta. Ezt a módszert alapvetően akkor használjuk, ha függő változónk dichotóm, éppen ezért a klasztereket dummyztuk, és külön-külön modellt építettünk fel az egyes csoportokba való tartozás magyarázatára.

Tudva azt, hogy a mi függő változónk (klaszterek) alapvetően nem egy dichotóm változó, az elemzést tovább finomítottuk és a multinomiális logisztikus regresszió módszerével is megvizsgáltuk a kulturális tevékenységeket befolyásoló tényezőket. A multinomiális regressziót úgy foghatjuk fel, mint szimultán módon meghatározott dichotóm függő változós logisztikus regressziós egyenletek sorozatát (Moksony 2006), ahol a függő változót hasonlítja össze azzal a kategóriával, amit kihagytunk az elemzésből, vagyis a referencia kategóriával. Tehát ebben az esetben a klasztereket együttesen vizsgáljuk, a mindenevő klasztert referenciakategóriaként kijelölve. A magyarázó változók hasonlóak: apa iskolai végzettsége, apa jelenlegi foglalkozása, életkor és nem.

A multinominális logisztikus regressziós modell értékeit a 4. táblázat tartalmazza. Az együtthatók azt mutatják meg, hogy hogyan befolyásolja a magyarázó változó annak esélyét, hogy valaki a két kategória közül az egyikbe tartozik és nem a másikba.

**4. táblázat. Az egyes kulturális csoportokba való tartozást befolyásoló tényezők.
Multinominális regressziós modellek együtthatóinak exponenciális értékei Exp (b)**

Magyarázó változók	Screenagerek	Magaskultúra orientáltak	Mindenevők
<i>Apa iskolai végzettség</i>			
Legfeljebb 8 osztály	0.105**	0.019**	0.039**
Szakiskola	0.538 nsz.	0.119**	0.205**
Érettségi (líceum, technikum)	0.743 n.sz.	0.197**	0.324*
<i>Apa jelenlegi foglalkozása</i>			
Beosztott, alkalmazott (nem közszférában)	1.556 nsz.	1.205 nsz.	3.3874**
Beosztott, alkalmazott közszférában	1.986 nsz.	0.831 nsz.	2.577*
Vezető beosztású, egyéni vállalkozó, társtulajdonos	2.225 n.sz.	2.078 nsz.	6.073**
Alkalmi munkából él meg	0.754 n.sz.	0.427*	0.615 nsz.
<i>Korcsoport</i>			
15–19 évesek	2.455**	1.163 nsz.	4.721**
20–24 évesek	1.955**	1.595 nsz.	2.709**
<i>Neme</i>			
Férfi	1.472*	0.613*	0.355**
Nagelkerke R Square	0.339	0.339	0.339

Referenciakategóriák:

felsőfokú végzettség (BA, MA, PhD), nyugdíjas, inaktív vagy egyéb, 25–29 éves, nő, 4-es klaszter (Passzívak)

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$.

Azt láthatjuk, hogy az életkori sajátosságok ebben az esetben is erőteljesen befolyásolják a csoporthovatartozást. A multinominális regressziós modell alapján azt mondhatjuk, hogy az életkornak van a legnagyobb hatása a csoporthovatartozás tekintetében. A fiataloknak (15–19 éveseknek) az idősebbekhez (25–29 évesekhez) képest két és félszeres az esélye arra, hogy a 4. klaszter (passzívak) helyett az 1. klaszterbe (*screenagerek*) tartozzanak, közel ötszörös az esélyük, hogy a hármasba, vagyis a mindenevők csoportjában tartozzanak, mindezt úgy, hogy a többi tényező hatását, mint az apa iskolai végzettségét és foglalkozását is figyelembe vettük.

Az apa iskolai végzettsége is szignifikáns összefüggést mutat a csoporthovatartozással: minél magasabb az apa iskolai végzettsége annál nagyobb az esélye annak, hogy a megkérdezett a magaskultúra orientáltak, illetve a mindenevők csoportjába tartozzon. Azt mondhatjuk, hogy az eredményeink részben alátámasztják az individualizációs hipotézist, mely szerint a mai modern fogyasztói társadalomban kialakuló társadalmi csoportokat (milióket) inkább az életkor és a képzettség (Schulze 2000) határozza meg.

A foglalkozás a mindenevők esetében mutat szignifikáns kapcsolatot, mely szerint ha az apa vezető pozíciót tölt be, a megkérdezett annál nagyobb valószínűséggel tartozik a mindenevők csoportjába. Azon megkérdezetteknek, akiknek az apja vezető beosztású vagy egyéni vállalkozó, hatszorosa az esélye arra, hogy a 4. (passzívak) klaszter helyett a mindenevők csoportjába tartozzon, illetve akiknek az apja beosztott, de nem közsférában, az háromszorosa eséllyel kerül inkább a mindenevő klaszterbe.

Összességében azt mondhatjuk, hogy az inaktívokhoz (referenciakategória) képest egy magas iskolai végzettséggel rendelkező apa gyermeke nagyobb eséllyel *screeneger*, nagyobb eséllyel fogyaszt magaskultúrát, és még nagyobb eséllyel lesz mindenevő, továbbá egy vezető beosztású apa gyermekének a legnagyobb az esélye arra, hogy a mindenevők csoportjába tartozzon.

Azt láthatjuk, hogy az erdélyi magyar fiatalok körében is markánsan kirajzolódik egy új fogyasztói csoport: a mindenevők csoportja, akiknek jelentős társadalmi meghatározottságuk van. Mindkét módszer, a logisztikus és a multinomiális regresszió is ahhoz a következtetéshez vezet, hogy a mindenevők csoportjába tartozást leginkább a foglalkozási pozíció és az életkor határozza meg, de ugyanakkor az iskolázottság is befolyásoló tényező. Ez megegyezik Chan és Goldthorpe (2007, 2010) megállapításaival, mely szerint az exkluzív (magas) kultúrafogyasztók mellett jól láthatóan megjelennek a mindenevők, akik magas státusú, felsőfokú végzettséggel rendelkező fiatalok.

ÖSSZEGZÉS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

Tanulmányunk az erdélyi magyar fiatalok kulturális szegmentációját mutatta be a különböző szabad-idős eseményeken (magas-, illetve populáris kulturális események) való részvétel alapján. Célunk az volt, hogy több módszer alkalmazásával megvizsgáljuk a társadalmi rétegződés szakirodalmában megjelenő „*omnivore-univore*” elmélet érvényességét az erdélyi magyar fiatalok körében. Elemzésünk azt mutatja, hogy van egyfajta átalakulás a kulturális sokszínűség felé, a kulturális fogyasztás nem korlátozódik a magaskultúrára, és megjelenik egy új fogyasztói csoport, a mindenevők csoportja, ami új státus markerként jelenik meg: a kulturális mindenevőség mint stílus reflektál a fiatalok státusára.

Jelen tanulmányban nem volt lehetőségünk több magyarázó változót bevonni, de célunk további magyarázó változókkal (zenestílus, médiafogyasztás) is vizsgálni a homológia, individualizáció és az *omnivore-univore* elméletek érvényességét.

Az utóbbi két évtizedben jelentősen megnövekedett a szociológia érdeklődése a fogyasztás, valamint a fogyasztói társadalom iránt, és egyre nagyobb teret hódít a fogyasztás és a társadalmi réteghelyzet közötti kapcsolatok vizsgálata. Az elektronikus tömegműedumok elterjedésével sokkal hozzáférhetőbbé vált a kultúra, a művészet. A magaskultúra univerzálissá vált, továbbá a földrajzi migráció, a zenei fesztiválok megjelenése, illetve a mobilitás hozzájárult a stílusok összekeveredéséhez. A jelen fogyasztói társadalom kiteljesedésének időszakában a fiatalok fogyasztói magatartásának megértése egy rendkívül fontos szociológiai kérdésnek bizonyul, mivel a változások a fiatalok fogyasztási kultúráját és életmódját hangsúlyosan érintik, az előrehozott önállósodásuk következtében korán kilépnek a szabadidő és a kultúra piacára, és egyre korábban válnak vásárló-fogyasztóvá.

Jelen tanulmány célja nem egy nagyszabású rétegződés- vagy miliókutatás elvégzése volt, hanem az osztályhelyzet kulturális fogyasztásra gyakorolt hatásának mérése. Tehát az elemzés során az erdélyi magyar fiatalok kulturális (szabadidős fogyasztás mentén kialakult) szegmentációját vizsgáltuk a klasszikus értelemben vett réteghelyzet/státushelyzet szerint, melynek a fontosabb dimenziói a (apa) végzettség, és (apa) foglalkozási pozíció.

Klaszterelemzéssel négy látens életstílus-csoportot határoztunk meg, a *screenagerek*, a magas kultúra fogyasztók, a mindenevők” illetve a passzívak csoportját, amelyeket alapvetően a fogyasztói magatartások alapján lehet leírni. Azt találtuk, hogy fiatalok társadalmi struktúrában elfoglalt helyzete többdimenziós térben tagozódik, és van egy olyan réteg (25%), akiknél a kulturális fogyasztás mértéke meglehetősen alacsony, vagyis a fogyasztói miliók alatt helyezkednek el. Ők azok, akiknek az apjuk alacsony iskolai végzettséggel rendelkezik, és akiknek nincs meg a zinecker-i értelemben vett játékkerük arra, hogy kulturális tőkét halmozzanak fel.

Másik kutatási kérdésünk a kulturális fogyasztás és a társadalmi háttér kapcsolatára irányult. Eredményeink szerint a fiatalok kulturális szegmentációját mind az apa iskolai végzettsége, mind pedig a jelenlegi foglalkozása befolyásolja: minél magasabb az apa iskolai végzettsége, annál nagyobb az esély arra, hogy a megkérdezett a magaskultúra orientáltak, illetve a mindenevők csoportjába tartozzon, emellett a vezető beosztású vagy egyéni vállalkozók gyerekei szintén nagyobb valószínűséggel tartoznak a mindenevők csoportjába. Tehát,

a társadalmi rétegződés és a kultúrafogyasztás közötti viszonyt a társadalmi státushelyzet (foglalkozás) és az iskolázottság befolyásolja leghangsúlyosabban. Ugyanakkor, a fogyasztói csoportok formálásában nagyon lényeges szerepe van az életkornak és az életciklusnak, különösen a mindenevők csoportjában.

Összességében a mindenevőség magas státusú fogyasztói stílus, ami az iskolázottság, a foglalkozási pozíció, illetve életkor alapján differenciálódik. Ezek az eredmények összhangban vannak a korábbi kutatások eredményeivel (Chan–Goldthorpe 2006, 2007, 2010, Sági 2010, Bukodi 2010, Yoo Jin–Kyoung-Nan 2013, Ward–Wright–Modesto 2007, Coulangeon–Roharik 2014).

Elemzésünk alapján a jelenlegi erdélyi magyar fiatalok kulturális szegmentációjában a vertikális és horizontális differenciálódás együttesen jelen van, az *„életstílus csoportok még nem váltották le egyértelműen a hagyományos osztály modelleket”* (Bukodi–Róbert 2000: 363, Marian 2010: 85), de vizsgálatunk arra enged következtetni, hogy a fogyasztói társadalom megjelenése megváltoztatta a fiatalok kulturális rétegződésének dinamikáját, és a horizontális differenciálódás vizsgálata és az életstílus tipológiák további fontos kutatási irányt jelentenek.

HIVATKOZÁSOK

- Beck, U. (1983) Jenseits von Stand und Klasse? Soziale Ungleichheiten, gesellschaftliche Individualisierungsprozesse und die Entstehung neuer sozialer Formationen und Identitäten. In Krackel, R. Hrsg. *Soziale Ungleichheiten*. Göttingen: Otto Schwarz and Co. Verlag, 36–74. Magyar fordításban: Beck, U.: Túl renden és osztályon? Társadalmi egyenlőtlenségek, társadalmi individualizációs folyamatok és az új társadalmi alakulatok, identitások keletkezése. In Angelusz R. szerk. (1999) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum, 418–468.
- Beck, U. (2005) *Mi a globalizáció?* (ford. G. Klement I.) Szeged: Belvedere.
- Bogdan, V. (2001) România pseudo-modernă (A pseudo-modern Románia). *Sociologie Românească*, 1–4, 35–69.
- Bourdieu, P. (1984) *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Harvard University Press.
- Bourdieu, P. (1978a) Különbségek és megkülönböztetések. In *Társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Gondolat Kiadó, Budapest, 136–151.
- Bourdieu, P. (1978b) Az osztályok pályája és a valószínűségi okság. In *Társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Gondolat Kiadó, Budapest, 237–311.
- Bourdieu, P. (1978c) A legitimitások hierarchiája. In *Társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Gondolat Kiadó, Budapest, 129–136.
- Bukodi E. – Róbert P. (2000) Vagyoni helyzet – kulturális fogyasztás. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 2000*. Budapest: Társi, 346–376.
- Bukodi E. (2010) Social stratification and cultural participation in Hungary: a post-communist pattern of consumption? In Chan, T. W. – Goldthorpe, J. (eds.) *Social Status and Cultural Consumption*. Cambridge University Press, 139–168. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511712036.006>
- Chan, T. W. – Goldthorpe, J. (2005) The Social Stratification of Theatre, Dance and Cinema Attendance. *Cultural Trends*, 14(3), 55, 193–212. <http://users.ox.ac.uk/~sfos0006/papers/ct2005.pdf> 2015.10.10. <https://doi.org/10.1080/09548960500436774>
- Chan, T. W. – Goldthorpe, J. (2006) *Social stratification of Cultural Consumption Across Three Domains: Music, Theatre, Dance and Cinema, and the Visual Art*. <http://users.ox.ac.uk/~sfos0006/papers/xdomain3.pdf>, Letöltve: 2015-10-10. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511712036.008>
- Chan, T. W. – Goldthorpe, J. (2007) The social stratification of cultural Consumption: Some Policy Implications of a Research Project. *Cultural Trends*, Vol.16, No.4, 337–384. <http://users.ox.ac.uk/~sfos0006/papers/ct2007.pdf>, Letöltve: 2015-10-10 <https://doi.org/10.1080/09548960701692787>
- Chan, T. W. – Goldthorpe, J. (2010) Social status and cultural consumption. In Chan, T. W. (ed.) *Social Status and Cultural Consumption*. Cambridge University Press, 1–28. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511712036.001>
- Chan, T. W. (2013) *Understanding Cultural Omnivores: Social and Political Attitudes*. <http://users.ox.ac.uk/~sfos0006/papers/att3.pdf>. Letöltve: 2017-03-18.
- Clark, T. N. – Lipset, S. M. (1991) Are social classes dying? *International Sociology*, 6/4, 379–410. <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/026858091006004002>. Letöltve: 2016-12-10. <https://doi.org/10.1177/026858091006004002>
- Comşa, M. (2006) *Stiluri de viață în societatea românească după '89*. Egyetemi Kiadó, Kolozsvár
- Coulangeon, P. – Roharik, I. (2014) *Testing the "Omnivore/Univore" Hypothesis in a Cross-National Perspective. On the Social Meaning of Eclecticism in Musical Tastes*. <https://hal.cirad.fr/AO-SOCIOLOGIE/hal-01053502> 2017-03-18.
- Csöte A. – Kovács I. – Kristóf L. (2006) Fogyasztói csoportok az ezredforduló Magyarországon. In *Társadalmi metszetek* (szerk. Kovács I.) Budapest: Napvilág, 253–291.
- Dumitru, S. (1996) *Sociologia tranziției. Valori și tipuri sociale în România*. Editura Staff, Bukarest.
- Hradil, S. (1987) *Sozialstrukturanalyse in einer fortgeschrittenen Gesellschaft*. Opladen: Leske + Budrich, 139–170, 193–196. Magyar fordításban: Hradil, S. (1995) Régi fogalmak és új struktúrák. Milió-, szubkultúra- és életstílus-kutatás a '80-as években. In Andorka R. – Hradil, S. – Peschar, J. S. (szerk.) *Társadalmi rétegződés*. Budapest: Aula Kiadó, 347–387.
- Kwon, Y. I. – Kwon, K.-N. (2013) Cultural Omnivores' Consumption: Strategic and Inclusively Exclusive. *International Journal of Marketing Studies*, Vol. 5, No. 1, 118–127. <http://www.ccsenet.org/journal/index.php/ijms/article/view/23004> Letöltve: 2016-06-14. <https://doi.org/10.5539/ijms.v5n1p118>
- Marian, V. (2010) *Stilurile de viață în România postcomunistă. Ce modele comportamentale adoptăm și de ce*. Lumen, Iași.
- Moksony F. (2006) *Gondolatok és adatok*. Társadalomtudományi elméletek empirikus ellenőrzése. Aula kiadó.
- Pakulski J. – Waters M. (1996) *The dead of class*. Sage, London-Thousand Oaks-New Delhi.

- Papp Z. A. (2015) (szerk.) *Változó kisebbség. Kárpát medencei magyar fiatalok. GeneZys 2015 kutatás eredményei*. Budapest, Mathias Corvinus Collegium – Tihanyi Alapítvány – MTA TK Kisebbségkutató Intézet.
- Peterson, R. A. – Simkus, A. (1992) How musical tastes mark occupational status groups. In Lamont, M. – M. Fournier (eds.) *Cultivating differences: Symbolic boundaries and the making of inequality*. Chicago: University of Chicago Press, Chapter 7, 152–186.
- Peterson R. A. – Kern R. M. (1996) Changing Highbrow Taste: From Snob to Omnivore. *American Sociological Review*, Vol. 61, No.5. 900–907. <http://links.jstor.org/sici?sici=0003-1224%28199610%2961%3A5%3C900%3ACHTFST%3E2.0.CO%3B2-https://doi.org/10.2307/2096460>
- Róbert P. (2015) Osztály- és rétegződéskutatói dilemmák a magyar társadalomban, In *Replika*, 3–4, 77–79.
- Sági M. (2010) Kulturális szegmentáció: „mindenevők”, „válogatósak”, „egysíkúak” és „nélkülözők”? Az „omnivore-univore” modell alkalmazhatósága Magyarországon. In *Társadalmi Riport*, 10 évf. 1 szám, 288–311.
- Schulze, G. (2000) Élménytársadalom. A jelenkor kultúrszociológiája. A hétköznapi élet esztétizálódása (részlet az 1. fejezetből). *Szociológiai Figyelő*, 1–2, 135–157.
- Warde, A. – Wright, D. – Modesto, G. C. (2007) Understanding Cultural Omnivorousness: Or, the Myth of the Cultural Omnivore. *Cultural Sociology*, SAGE Publications, Volume 1(2), 143–164 Los Angeles, London, New Delhi and Singapore. <https://doi.org/10.1177/1749975507078185>
- Zinnecker, J. (1993) A fiatalok a társadalmi osztályok terében. In Gábor K. (szerk.) *Civilizációs korszakváltás és ifjúság*. Szociológiai Műhely, Szeged, 5–28.
- Zinnecker, J. (1993) Gyermekkor, ifjúság és szociokulturális változások a Német Szövetségi Köztársaságban. In Gábor K. (szerk.) *Civilizációs korszakváltás és ifjúság*. Szociológiai Műhely, Szeged, 29–48.

ABSZTRAKT

Más országokhoz hasonlóan a korábbi évtizedekhez képest Magyarországon is emelkedett a gyermekvállalási átlagéletkor. A gyermekvállalási projekt halasztása esetén a biológiai korlátok miatt fennáll a veszély, hogy egyes nők ne tudják megvalósítani gyermekvállalással kapcsolatos terveiket. Tanulmányok széles köre vizsgálta már a gyermekvállalás időzítését befolyásoló tényezőket. Egy potenciális befolyásoló tényező, ami csak az utóbbi években kezdett nemzetközi figyelmet kapni: a korhoz kapcsolódó fertilitás-csökkenésre vonatkozó tudáshiány a laikusok körében. Ehhez a területhez kíván hozzájárulni jelen írás, azt a korábbi kvalitatív kutatások által elhanyagolt kérdést vizsgálva, hogy hogyan gondolkodnak az egyetemi hallgatónők a kor és fertilitás viszonyáról. A 12 fókuszcsoport során a vizsgált fiatal nők körében biológiai korlátok nem jelentkeztek explicit szempontként gyermekvállalásukat időzítő terveik megfogalmazásakor, a gyermekvállalás időpontjának diskurzusában inkább az volt meghatározó, hogy miket szeretnének, hogy teljesüljön még a gyermekvállalás előtt. A beszélgetések során számos esetben megfigyelhető volt körükben tudásdeficit a biológiai tényezőkkel kapcsolatban, és felbukkantak különböző fertilitás- és technológiai mítoszok – pozitív tévhitek saját fertilitásuk és a lombik eljárás kapcsán. A mítoszokat a csoporttagok gyakran különböző médiából ismert esetekre vagy ismerősök eseteire hivatkozva fejtették ki, ezekből általánosítottak. A diskurzusokban jelentkezett egyfajta ellenálló hozzáállás is, többek között az általuk érzékelt társadalmi nyomásra válaszul. A mielőbbi gyerekszülésre vonatkozóan számos kérdezett több oldalról is úgy érezte, hogy nyomás nehezedik rá, ugyanakkor ezekben a diskurzusokban percepciójuk szerint a korral járó fertilitáscsökkenés nem jelentkezett szempontként. Az eredmények értelmezéséhez az exemplifikáció szociálpszichológiai elméletén túl többek között felhasználok a *Science and Technology Studies* laikusok percepcióira vonatkozó egyes modelljeit.

Kulcsszavak: meddőség, gyermekvállalás, fókuszcsoport

¹ Ph.D., egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia és Társadalompolitika Intézet

FEMALE UNIVERSITY STUDENTS' PLANS FOR TIMING OF MOTHERHOOD AND INTERPRETATIONS OF AGE RELATED INFERTILITY

ABSTRACT

Similarly to many other countries, the average age of mothers at first childbirth has increased in Hungary compared to previous decades. In the event of a deferral of planned childbirth there is a danger, due to biological limitations, that some women cannot implement their childbirth plans. A wide range of studies have already examined the factors influencing the timing of childbirth. One potential influencing factor that has only recently received international attention is the lack of knowledge about age-related fertility decline among lay people. This paper intends to contribute to this area by examining an under-researched qualitative research agenda: how students perceive the relationship between age and fertility. In 12 focus groups, among the investigated young women, biological limitations did not explicitly surface in their discussions on the timing of childbirth. On the other hand factors were emphasized that they would like to achieve before having a child. During the conversations a knowledge deficit could often be observed about biological factors and fertility, and technological myths surfaced recurrently- positive myths about their own fertility and about the IVF procedure. Myths were often discussed by group members by referring to various media cases or cases of acquaintances, which were then generalized. In the discourses, a resistant attitude was also present, in response to the social pressure they perceived. They felt that there was a pressure on them for early childbirth, but that in these discourses, according to their perception, decreasing age-related fertility did not appear as a topic. To interpret the results, besides the social psychology theory of exemplification, I use the deficit and contextual model of public understanding of science/technology.

Keywords: infertility, childbearing, focus group

EGYETEMI HALLGATÓNŐK GYERMEKVÁLLALÁSI TERVEI ÉS ÉRTELMEZÉSEI

A KORHOZ KAPCSOLÓDÓ FERTILITÁS-CSÖKKENÉSRŐL

BEVEZETÉS

A magyarországi termékenységi mintázatokban is megjelenik a szülővé válás későbbre halasztása, ami számos társadalomban megfigyelhető (Kamarás 2012, KSH 2017, Soini et al. 2006, Sobotka 2004). A 35–40 éves kor között első gyermeket vállaló nők aránya 2011-ben lényegesen magasabb volt, mint két évtizeddel korábban (Kamarás 2012). Óriásit változott az első gyermeküket vállaló édesanyák átlagos életkora 1995 és 2014 között: 23,8 évről 27,7-re nőtt (OECD 2016). Más országokhoz viszonyítva ez meredek növekedésnek számít, bár az elmúlt pár évben a gyermekvállalás halasztásának üteme valamelyest mérséklődött (Kapitány–Spéder 2015), illetve az első szülés átlagéletkora még mindig alacsonyabb, mint az OECD-25 országok átlaga, ami 28,9 év (OECD 2016). Figyelemreméltó, hogy a mikrocenzus szerint 2016-ban a 30–34 év közötti nők több mint négy tizedének nem volt gyereke, a 35–39-es korcsoportban is viszonylag magas, egynegyedes volt ez az arány (KSH 2017). Az önként vállalt gyermektelenség Magyarországon igen ritka (Miettinen–Szalma 2014), így feltételezhető, hogy az adatok mögött álló magyarázó tényező nem tudatos döntésen alapul, inkább arról van szó, hogy a nők egy része nem tudja teljesíteni a gyermekvállalással kapcsolatos terveit, különösen annak fényében, hogy a magyarok legnagyobb része továbbra is kettő vagy több gyereket szeretne (Spéder 2014).

Meddőségi szakemberek kutatások alapján rámutattak, hogy a késleltetett gyermekvállalás az infertilitás magasabb szintjéhez vezet, és kockázatosabb mind az anya, mind a magzat számára. A magasabb kor önmagában is negatívan hat a fertilitásra, ugyanakkor számos betegség, amelyeknek előfordulási valószínűsége nő a kor előrehaladtával, hozzájárulhat a fertilitás csökkenéséhez (ACOG – ASRM Committee 2014).

Miközben kitolódott a gyermekvállalás, Magyarországon erős normák élnek azzal kapcsolatban, hogy milyen kor számít későinek a gyermekvállaláshoz (Paksi–Szalma 2009, Sándor et al. 2017). Egy 2006-os reprezentatív vizsgálat azt találta, hogy a magyar közvélemény szerint 39 évesen már túl idős egy nő, hogy akkor váljon édesanyává. Számos vizsgálat megerősíti, hogy a gyermekek továbbra is nagy értéket hordoznak a magyarok számára, és fontosnak tartják, hogy legyen gyerekük (Miettinen–Szalma 2014, Szalma 2014). Az sem mindegy, hogy vérségi kapcsolatok jelen vannak-e a szülő és gyermek között: sok más országhoz hasonlóan Magyarországon is a szülő és gyerek között genetikai kapcsolatot biztosító gyermekvállalást pozitívabban ítéli meg a közvélemény, mint például az örökbefogadást (Neményi–Takács 2015).

Bár léteznek olyan technológiai megoldások, amelyek bizonyos mértékig segítenek kezelni a késői gyermekvállalásból eredő egészségügyi kockázatokat, ezeknek megvannak a maguk korlátai; nem tudják teljes mértékben áthidalni a termékenység csökkenését (Leridon 2004). Az *in vitro* fertilizáció (IVF – lombikbébi eljárás) költséges, és a korral csökken a saját petesejttel való sikeres megtermékenyülés esélye. Az Egyesült Államokban végzett 2014-es adatgyűjtés alapján, míg a 35 évesnél fiatalabb nők esetében 37 százalékos volt az egy *in vitro*

megtermékenyítési ciklust követő élve születések aránya, addig a 43 éves nőknél ez 5 százalékosra csökkent, a 44 éveseknél 2 százalékra, és csupán 1 százalékos volt 44 évesnél idősebb nők esetében (frissen kinyert, nem donorpetesejttel). Fiatal, egészséges donortól származó petesejt beültetésével azonban nagyon hasonló volt a sikeres beavatkozások aránya a különböző életkorcsoportok esetében. Igen lényeges tehát a petesejt minőségének korral együtt járó csökkenése a korhoz köthető meddőség kérdésében (CDC et al. 2016). Azonban, bár az IVF módszer donorpetesejt segítségével lehetővé teszi a teherbe esést akár a menopauza után is, és így egyesek ezt szinte csodaszernek tartják, sok pár nem szívesen használja fel donorpetesejtet a genetikai szülőség fontosnak tartása miatt (Frieze et al. 2006).

A technológia által kínált megoldások közé tartozik még a petesejtfagyasztás, amikor a petesejtet a teherbe esni kívánó nő egy későbbi életkorban használja fel mesterséges megtermékenyítéshez. Csakhogy ez a módszer is költséges, nem minden országban legális, az élve születés esélyének maximalizálásához pedig a petesejtet még 34 éves kor előtt kell leszívni és fagyasztani (Mesen et al. 2015). Ez a megoldás sem jelent csodaszert, csupán egy módszer a teherbe esés esélyének növelésére. Fontos szempont az is, hogy a beavatkozás mellett döntő páciensnek előzetesen, időben tisztában kell lennie annak előnyeivel. Tudnia kell, hogy a termékenység az életkor előrehaladtával csökken, és el kell fogadnia, hogy ez az ő esetében sincs másként. Mint majd látni fogjuk a jelen kutatás eredményeiből, a termékenység és a kor kapcsolatának elismerése, és annak elfogadása, hogy őket is érintheti a probléma, két külön dolog. Ráadásul súlyos tudáshiány létezhet az eredeti kapcsolatra vonatkozóan is. A petesejt magas túlélési rátával történő fagyasztása emellett új technológiai lehetőség, a krioprezervációs eljárás egyes orvosi szervezetek körében csak a közelmúltban lépte át a kísérleti stádiumot, így a világszerte jelenleg is IVF módszert alkalmazó nők legnagyobb részének még nem volt lehetősége arra, hogy saját petesejtjét használja fel ilyen módon.

Magyarországon a jogszabályok lehetővé teszik az IVF beavatkozást mind saját, mind donorpetesejttel, bár az utóbbi megoldást tekintve szigorú szabályok vonatkoznak arra, hogy ki lehet petesejtdonor. Donorpetesejttel ugyanakkor nagyon kevés beavatkozásra kerül sor. A béranyaság nem megengedett, a cikk írásának időpontjában pedig a saját petesejt lefagyasztása nem egészségügyi okból tiltott, bár már megkezdődött a párbeszéd a módszer lehetséges beemeléséről a meddőségi kezelések körébe (Sándor et al. 2017). Becslések szerint Magyarországon a gyermekek 1,5–2,5 százaléka születik sikeres IVF beavatkozást követő teherbe esés után (HCOG 2012). Meghatározott feltételek teljesülése esetén a teherbe esni kívánó páciens öt IVF ciklus erejéig részesülhet állami támogatásban. Egyes költségeket ebben az esetben is magának kell állnia, különösen akkor, ha jobb minőségű gyógyszeres kezelést szeretne igénybe venni, ez azonban számos páciensnek nehézséget jelent (Bauer 2014a, 2014b).

A teherbe esés későbbre halasztása következtében számos párnak kevesebb gyereke lesz végül, mint amennyit eredetileg szeretett volna, másoknak végül egyáltalán nem lesz gyermeke (Mills et al. 2011). Kutatások arra mutatnak, hogy a gyermektelenség az egyén szintjén komoly lélektani megterhelést jelenthet (Hansen et al. 2011). A gyermekvállalás későbbi életkorra halasztása következtében a termékenységi ráta még inkább lecsökkenhet egy olyan időszakban, amikor számos európai országban – köztük Magyarországon – a termékenységi arányszám már jelenleg is a reprodukciós szint alatt van (Matysiak–Szalma 2014).

A cikk alapját képező kutatás során egyetemi hallgatók körében fókuszcsoporthoz tartozó laikus érvelést vizsgáltam a korhoz kapcsolódó fertilitás csökkenésről a következő dimenziók mentén:

1. A gyermekvállalásuk időzítésével kapcsolatos diskurzusban megjelenik-e a korhoz kapcsolódó fertilitás-csökkenés mint szempont, és ha igen, hogyan?
2. Hogyan gondolkodnak a kor és fertilitás kapcsolatáról?
3. Mit gondolnak, mi lehet a technológiák szerepe a korral járó fertilitási problémák kiküszöbölésében?
4. Milyen információforrásokra hivatkozva, hogyan érvelnek a témában?
5. Hogy érzik, a társadalmi elvárásokban a gyermekvállalás időzítése kapcsán jelentkezik-e, és ha igen, hogyan a korral csökkenő fertilitás érve?

A GYERMEKVÁLLALÁS IDŐZÍTÉSÉT BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK

A szülővé válás idejének kitolása alapvető társadalmi, gazdasági és kulturális átalakulások eredménye (Sobotka 2004). Hazai és külföldi kutatások a gyerekvállalási döntésekre ható mikro, makro és mezo szintű tényezők széles körét állapították meg: mint például a munkaerőpiaci helyzet, iskolázottság, anyagi helyzet, párkapcsolat minősége, jóléti intézkedések; különféle normák, attitűdök (Bálint–Köllő 2008, Billari–Philipov–Testa 2009, Blossfeld–Hofmeister 2006, Hakim 2000, 2006, Husz 2006, Mills et al. 2011, Nagy Beáta 2009, Paksi–Szalma 2009, Paksi–Király–Luksander 2014, Pongrácz–S. Molnár 2011, Róbert–Bukodi 2005, S. Molnár 2010, Sobotka 2004, Spéder–Kapitány 2006, 2007, Szalma–Takács 2015).

A 2008-as *European Value Survey* magyar adatfelvételének kiegészítő moduljában szereplő kérdésekre adott válaszok azt mutatják, hogy a hazai közvélemény szerint a nők gyermekvállalásának késleltetésére a következő tényezők lehetnek jelentős hatással: bizonytalan jövő, nem megfelelő lakáshelyzet, karrierépítés, gyermek melletti munkavállalás nehézségei, illetve a pártalálás nehézségei (Paksi–Király–Luksander 2014). A survey adatok és a szülésekre vonatkozó statisztikai adatok összevetésével látható, hogy az anyává válást fiatalabb korban tartották ideálisnak a kérdezettek, mint ami a tényleges átlagos kor (Paksi–Király–Luksander 2014, Kapitány–Spéder 2009).

Az ideálisnak tartott anyává válási korra vonatkozó álláspontokat a felmérésben többek között a településtípus, a kérdezett életkora, neme és iskolai végzettsége befolyásolta. A felsőfokú végzettséggel rendelkezők későbbi kort tartottak ideálisnak a szülésre, mint az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők (Paksi–Király–Luksander 2014).

Az első gyermek vállalásának időpontja szorosan összefügg az anya iskolai végzettségével (KSH 2016, Paksi 2015). Emiatt a magasabb végzettségű nők esetében nagyobb a korral járó meddőségi problémák és az anyasági tervek megvalósításának kockázata, és így különösen releváns egyetemi hallgatók megkérdezése terveikről.

Magasan képzett – mint például egyetemet végzett – nők esetében fontos tényező lehet a gyermekvállalás időzítése szempontjából, hogy a hagyományos karriermodelleknek megfelelően a karrier megalapozása arra az időszakra esik, amikor a gyermekvállalásra is sor kerülhetne. A rugalmatlan karriermodell egyik jellemzője a megszakításmentes jelenlét a munkában. Ha valaki akár szülés miatt megszakítja a karrierpályáját, az szembe-

megy ezzel a hagyományos karrierúttal. A modell másik jellemzője, hogy a munkaidőn túl is elköteleződést vár el, és magas a munkaórák száma. Ez pedig azoknak a nőknek a helyzetét nehezíti meg, akik szülés után, kisgyerekekkel visszamennének dolgozni, különösen, ha a hagyományos családi munkamegosztásnak megfelelően rájuk hárulnak a kisgyerek és a házimunka teendői (Hewlett 2003). A hazánkban is jelentkező erőteljes társadalmi elvárások arra vonatkozóan, hogy mit jelent jó anyának lenni, gyakran nem összeegyeztethetőek a hagyományos karriermodellel (Nagy–Paksi 2014).

Hewlett (2003) sikeres karriert befutó, egyetemet végzet nőket vizsgáló híres amerikai kutatásában azt találta, hogy egyrészt gyakori volt kutatási alanyai körében a gyermektelenség, miközben sokuk szeretett volna gyereket, másrészt azok, akiknek viszont volt gyerekük, zömében a húszas éveik elején vagy közepén szültek. Karrierjüket tehát a gyerekük születése után építették fel, és nem előtte.

Az elmúlt években egyes újabb külföldi kutatások arra is felhívták a figyelmet, hogy a biológiával és a teherbe esést megkönnyítő technológiákkal kapcsolatos tudás is befolyásolhatja a szülés időpontjával kapcsolatos döntéseket. Vannak ugyanis arra utaló jelek, hogy az ezekkel kapcsolatos tudás hiánya szerepet játszhat a gyermekvállalás időzítésében. Bár maga a kutatási téma olyannyira új, hogy a szülőket vagy csak utólagosan, vagy a jövőben tervezett gyermekekről kérdezték, és nem vetették össze a terveket a ténylegesen megszületett gyermekek számával (Mac Dougall et al. 2012, Stern et al. 2013, Wojcieszek–Thompson 2013). Az eredmények azt sejtetik, hogy amennyiben a nők a fertilitás és kor viszonyáról megfelelő tudással rendelkeznek, az befolyásolhatja egyesek életstratégiáit a gyermekvállalás tervezett időzítésével kapcsolatban: amennyiben jobb információkkal rendelkeznek a biológiai korlátokról, akkor a nők egy részénél ez hozzájárulhat ahhoz, hogy hamarabb belefogjanak párjukkal a babavállalási projektbe. Így az ismeretek és elképzelések tanulmányozása releváns kutatási cél.

AZ EGÉSZSÉGÜGYI KÉRDÉSEK LAIKUS ÉRTELMEZÉSÉNEK MODELLJEI

Az egészségügyi és tudományos kérdésekkel kapcsolatos laikus elméletalkotásnak, illetve a laikus elképzelések és a szakértői vélemények eltéréseinek számos modellje létezik. A „deficitmodell” hosszú időn keresztül népszerű volt mind a *Science and Technology Studies*, mind pedig a tudomány-kommunikáció területén (Bensaude–Vincent 2001, Meyer 2016). Ez az elképzelés „a tudományos ismeretek egyfajta egységes, monumentális halmazát feltételezi, amely ki van szolgáltatva a laikus tudatlanság szeszélyeinek” (Ezrahi 2008: 183). A deficitmodellből kiinduló kutatások hiányos tudást feltételeznek a laikus közönség részéről, amelyet „be kell tölteni”, a tudományos közösség tehát felülről lefelé, egyirányúan ad át információt a közönség felé a tömegmédián keresztül; az így kapott tudományos információ pedig jelentős hatással bír az azt passzívan befogadó hallgatóságra.

Az egészségügy-kommunikáció és kockázatkommunikáció gyakorlóiban azonban kontextuális megközelítésből vitatják a deficitmodellt: eszerint „az egyén nem csupán üres tárolóként fogadja be az információt, hanem olyan társadalmi és pszichológiai sémák mentén dolgozza fel azt, amelyet meglévő tapasztalatai, a kulturális közeg és személyes körülményei alakítottak” (Lewenstein 2003: 3).

A kontextuális modellel összhangban számos kutatás szolgáltatott arra példákat, hogy az egészségüggyel kapcsolatos információ az egyén számára felkavaró lehet, például olyan negatív személyes kockázatokra mutathat rá, amelynek hatására bizonyos pszichológiai mechanizmusok – például tagadás – (Gallagher 2011) vagy félelem (Maeda et al. 2016) léphetnek életbe. Tagadás esetén lehetnek esetek, amikor például az egyének nem ismerik el, hogy őket is érintheti az adott probléma, még ha egyes esetekben el is fogadják, hogy maga az egészségügyi kockázat létezik a népességben (Gallagher 2011). Azok körében, akik viszont elfogadják, hogy velük is előfordulhat, hogy egészségügyi nehézségük lesz, félelem keletkezhet (Maeda et al. 2016). Egészségügy-kommunikátor szakemberek arra is rámutattak, hogy a kulturális kontextus befolyásolja az információ befogadását: különbségek jelentkezhetnek az egyes társadalmak között, de egy társadalom különféle népességszegmensei között is (Sorensen et al. 2007, Kreps–Thornton 1992, Kreuter–McClure 2004, Takács 2016), például a népesség különböző szintű egészségügyi ismeretekkel rendelkező csoportjai közt (Hinnant 2009).

A kontextuális megközelítésbe illeszkednek azok az érvek is, miszerint az átadni kívánt információ megfogalmazása befolyásolhatja a befogadást. Az exemplifikáció szociálpszichológiai elmélete szerint egy médiában bemutatott eset erősebb hatást gyakorol a közönség véleményére, mint ha statisztikákat mutatnak be személytelenül. Ilyen esetben az emberek a példából általánosítanak valamilyen jellemző alapján (amit számukra a példa megtestesít) egy tágabb populációra (pl. bemutatott kisebbséghez tartozó egyén munkanélküli – ebből általánosítanak, hogy ehhez a kisebbséghez tartozó emberek munkanélküliek). Bár vannak ellentmondó eredmények az exemplifikáció kutatásának területén, mégis a kutatások többsége azt találta, hogy teljesül az exemplifikációs hatás: jobban hat a percepciókra, attitűdökre egy konkrét példa bemutatása, mint ha statisztikákkal szembesítjük az embereket (Hastall 2013, Zilman 1999, 2006). Ezen felül létezhet egy olyan szelekciós hatás is, hogy inkább figyelnek az emberek olyan hírekre, amelyek eseteket tartalmaznak, szemben az olyan hírekkel, amelyek statisztikákra építik a mondandójukat (Hastall 2013). Mások szerint az is befolyásolhatja a kommunikáció hatásosságát, hogy alacsony vagy magas a kapcsolódó kockázat, illetve hogy a médiában bemutatott információ a lehetséges nyereségre vagy veszteségre koncentrál. A nyereségre fókuszáló üzenetek hatékonyabbnak tűnnek, mint a veszteséget a középpontba helyező hírek (Gallagher 2011). Hastall (2013) kutatásai alapján úgy tűnik, az is befolyásolhatja egy hír fogyasztását, hogy olyan egészségügyi kockázatról van-e szó, amely ellen az egyén hatékonyan fel tud lépni: kísérlete során az emberek szívesebben olvastak olyan híreket, amelyek olyan egészségügyi kockázatokkal foglalkoznak, amelyek ellen hatékony védelem elérhető, amelyeket hatékonyan meg tudnak előzni (Hastall 2013).

A deficitmodell egyes feltevései a kontextuális értelmezésekben is megjelennek: bár a befogadó közönséget ezek már nem tekintik „üres edénynek”, az elsődleges probléma szemükben is sokszor a hallgatóság információkra adott „tudományos szempontból nem megfelelő” reakciója (Lewenstein 2003: 4). A laikus közönség tehát ebben az értelmezésben sem rendelkezik megfelelő ítélőképességgel a tudományos közösség tagjaihoz képest.

A deficitmodell feltevéseivel szemben számos kritika fogalmazódott meg. A tudományos kommunikáció nemzetközi színterén a deficitmodell kifejezést manapság inkább bírálatként használják, és kritikusai szerint „a tudományos kommunikáció elitista, egyirányú és felülről jövő” hozzáállását közvetíti (Meyer 2016: 440).

Milyen következtetést vonhatunk le mindezekből? Bucchi (2008) kiemeli, hogy a kommunikációs helyzetek jó részét több modell kombinációja jellemzi, még ha egy modell tulajdonságai dominálnak is adott helyzetben. Jelen cikk szerzője egyetért Lewensteinnel (2003) abban, miszerint különböző témákban és különböző körülmények között más és más modell bizonyulhat a leghasznosabbnak. A tudományos körökben is nyitott, vitás vagy ellentmondásos kérdésekben például a felülről lefelé irányuló informáló deficitmodell különösen problémás lehet. Azokban a témákban azonban, amelyben a tudományos közösség többé-kevésbé konszenzusosan egyetért (Bucchi 2008: 69–70), valamint jellemző a közösségi mobilizáció alacsony szintje, a kérdéses téma korlátozott közismertsége és a *„politikai és kulturális kontextussal kapcsolatos magas szintű átfogó társadalmi egyetértés”*, az egyirányú felülről lefelé haladó, deficitmodellen alapuló séma adekvát módon írhatja le a kommunikációs folyamatokat. A jelen írásban vizsgált kérdések és kontextusok jelentős részére igazak ezek a megállapítások. És míg a deficitmodellt sok tudományos kommunikáció szakértő továbbra is „ellentmondásos fogalomnak” tekinti, addig az egészségtudatosság (és ezen belül az egészségügyi információk) terjesztése az egészségügy-kommunikáció legitim céljának számít, melynek pozitív népegészségügyi hatását kutatások bizonyították (Bay et al. 2012, Champlin et al. 2017, Fogg-Rogers et al. 2015). Ezek a megközelítések is bizonyos szempontból a deficitmodellhez köthetőek.

Az itt bemutatott kutatás elméleti hátterének megfogalmazásához felhasználom mind a deficitmodellt, mind a kontextuális modell egyes elemeit, míg más elemeiket nem építem be. Az eredeti deficitmodell alábbi feltevését használom fel:

- Az életkorral csökkenő termékenység tekintetében elég erős a tudományos konszenzus (Macintosh 2015), így ha a laikus közönség kételkedik ezek összefüggésében, úgy az a tudás hiányának tekinthető.

A kontextuális modellek alábbi feltevéseit veszem át:

- Az egészségüggyel kapcsolatos információk befogadását számos kontextuális tényező befolyásolja: szociálpszichológiai jelenségek, a közvetítő médium formátuma, egyéni tulajdonságok és a társadalom jellegzetességei (Gallagher 2011, Hastall 2013).
- A közönség tagjai nem tekinthetők „tabula rasának”: a vizsgált kérdéssel kapcsolatos hiedelmeik, feltevéseik, gondolkodásmódjuk megértése a későbbiekben segíthet a hatékony informáláshoz szükséges stratégia kialakításában.

Míg a deficitmodell a közönséget pusztán passzív befogadónak tekinti, a jelen írásban alkalmazott megközelítésben a közönség tagjai aktívan részt vesznek nézeteik kialakításában. Gamson (1992) megközelítését alkalmazva a médiatartalmakat olyan erőforrásnak tekintem, amelyet az egyének párbeszédekben felhasználhatnak. A médiaeffektusok ilyen megközelítése a gyakorlatban vizsgálja, hogyan használják az egyének a médiatartalmakat a beszélgetéseik eszközeként – például milyen módon jelennek meg a köznap párbeszédekben a médiából átvett információk vagy érvek. Ezeket az eszközöket az elemzésben médiaeffektusnak tekintem. A párbeszéd azonban más forrásokból is meríthet, például személyes tapasztalatból, másokkal való beszélgetésből stb.

AZ ÉLETKORRAL JÁRÓ TERMÉKENYSÉG-CSÖKKENÉS LAIKUS ÉRTELMEZÉSÉVEL KAPCSOLATOS EMPIRIKUS KUTATÁSOK

Az elmúlt években kvantitatív kutatások sora vizsgálta a témához kapcsolódó kérdéseket (Bretherick et al. 2010, Bunting–Tsibulsky–Boivin 2013, Conceição–Pedro–Martins 2017, Daniluk–Koert 2015, Daniluk–Koert–Cheung 2012, Hashiloni–Dolev–Kaplan–Shkedi–Rafid 2011, Hewlett 2002, Gossett et al. 2013, Lampic et al. 2006, Maheshwari et al. 2008, Maeda et al. 2016, Peterson et al. 2012). A kapcsolódó kutatási eredmények empirikus bázisa azonban korlátozott. A legtöbb vizsgálat kis elemszámú mintát használt, és a nagyobb mintát használó kutatások közül is kevés dolgozott reprezentatív mintával. Az idézett kutatások egy része pedig inkább a termékenységgel kapcsolatos általános ismereteket vizsgálta, semmint az életkorral kapcsolatos kérdéseket.

Nemzetközi szinten hiányoznak azok a kvalitatív kutatások, amelyek a jelen írás témáját alaposan, elsődleges fókuszba helyezve dolgoznák fel. Ezen a területen pedig szükségserű a kvalitatív eszközök használata, mivel képes rávilágítani arra az értelmezési folyamatra, ahogyan a kutatás alanyai érvelésüket felépítik, ahelyett, hogy statikus képet nyújtana a kialakult értelmezésekről (Kotchetskova–Evans–Langer 2008). A korábbi, a kérdéskör egyes elemeit érintő kvalitatív vizsgálatok jellemzően tágabb vagy eltérő területekre irányultak, melyeknek az itt bemutatott központi téma csupán egy szelete volt (lásd például Cook et al. 2010, 2012, Hewlett 2002, Jarrett–Lethbridge 1994), vagy olyan nők speciális populációnak tudását vizsgálták utólagosan, akik termékenységet támogató technológiák segítségével estek teherbe (például IVF módszerrel megtermékenyült 40 fölötti nők, lásd MacDougall et al. 2012; donorpetesejtet felhasználó párok, lásd Frieze et al. 2006), vagy olyan nőket kérdeztek, akik sikertelenül fordultak a lombikeljáráshoz 35 éves kor felett, és akik előtte fogamzásgátló tablettával védekeztek (Szuwczek 2012).

A korábbi kvantitatív és kvalitatív vizsgálatok módszertani, témabeli, mintavételi és társadalmi kontextusbeli különbségei ellenére is számos hasonló következtetést vonhatunk le azok eredményeiből a jelenlegi kutatásra nézve. A létező kutatási eredmények alapján sok esetben jellemző tudásbeli szakadék húzódhat meg nők – illetve általában a laikus közönség – egyes csoportjai között az életkor termékenységre gyakorolt hatását illetően. Sokan például túlbecsülik a teherbeesés valószínűségét egyes életkorokban (Bretherick et al. 2010, Bunting–Boivin 2008, Bunting et al. 2013, Cooke et al. 2012, Daniluk–Koert 2015, Daniluk–Koert–Cheung 2012, Frieze et al. 2006, Hashiloni–Dolev 2011, Hewlett 2002, Gossett et al. 2013). Az IVF és az egyes életkorcsoportokban alkalmazott IVF-beavatkozások sikerességi rátáját is rendszerint túlbecsülték a kérdezettek (Maheshwari et al. 2008, Hashiloni–Dolev 2011).

A korábban idézett empirikus eredmények részben arra is következtetni engednek, hogy a tudásbeli hiányosságok nagyobbak a fiatalabbak – például egyetemi hallgatók – körében (Maeda et al. 2015). Bretherick és szerzőtársai (2010) azt találták, hogy az általuk kérdezett kanadai egyetemista hallgatók bár többnyire tisztában voltak azzal, hogy a fertilitás csökken a korral, de szignifikánsan felülbecsülték mindegyik korcsoportban a terhesség esélyét, és nem voltak tisztában azzal, hogy milyen meredeken csökken a fertilitás az életkor előrehaladtával. A Bunting és szerzőtársai (2013) mintájába tartozó 169 brit egyetemi hallgató esetében a tudáshiány, a tévhitek elsősorban ahhoz kapcsolódtak, hogy mit gondoltak, milyen tényezők növelhetik a fertilitás esélyét: tévesen úgy vélték, hogy növelik a fertilitást bizonyos egészséges életstílus-elemek. Hashiloni–Dolev

és szerzőtársai (2011) pedig izraeli egyetemi hallgatók körében jutottak arra a következtetésre, hogy különösen az általuk „későinek” titulált 35 év feletti – és „nagyon későinek” nevezett 45 év feletti esélyeket becsülték túl a hallgatók a genetikai anyaság megvalósíthatóságára vonatkozóan. Csak a diákok 11 százaléka tudta, hogy a genetikai anyaság valószínűtlen a negyvenes évek közepe tája után, hacsak nem fagyasztotta le korábban az illető a petesejtjeit.

Jelen cikkben a „technológiai mítoszok” és a „termékenységi mítoszok” fogalmát használom a technológiák és termékenység tévesen pozitív értékelésével és az azokhoz kapcsolódó érvekkel és elképzelésekkel kapcsolatban. A technológiai mítosz tehát a technológiai lehetőségek (elsősorban a saját petesejtet felhasználó IVF beavatkozás) irreálisan optimista értékelését jelöli a természetes megtermékenyülés sikertelensége, és különösen az életkor miatti terméketlenség esetén. A termékenységi mítosz a teherbe esés valószínűségének túlbecslését jelenti az egyes életkor-csoportok esetében, valamint az életkor termékenységre gyakorolt hatásának alábecslését. Ahogy fentebb bemutatásra került, a korábbi nemzetközi vizsgálatok számos esetben kaptak olyan eredményt, amit ez alapján a terminológia alapján úgy értékelhetünk, hogy technológiai és termékenységi mítoszok vannak jelen a vizsgált mintákban.

Hazánkban tudomásunk szerint nem került sor még olyan empirikus társadalomtudományi vizsgálatra, amelyik a magyar nők korhoz kapcsolódó fertilitási ismereteinek vizsgálatát tűzte volna ki kutatási célként, illetve azt, hogy hogyan ítélik meg ezen belül a technológiák szerepét.² Szalma Ivett és Takács Judit (2014) gyermektelenség kutatásaiban ugyanakkor felmerültek adalékok ehhez kapcsolódóan, amik arra utalhatnak, hogy itthon is lehetnek gondok a tudás területén. Saját interjúink klinikai dolgozókkal (amely alapvetően a petesejt-fagyasztás megítélésére fókuszált körükben, erről lásd: Sándor et al. 2017) is tartalmazznak arra utaló jeleket, hogy lehetnek nők, akiknek téves elképzeléseik vannak a kérdéskörrel, és ez befolyásolja azt is, hogy mit várnak el, miben tud segíteni nekik egy-egy technológiai eljárás. Egy reprezentatív kérdőíves kutatás eredményei alapján az is látható, hogy a mesterséges megtermékenyítés megítélése pozitív (Szalma 2014).

ADATOK ÉS MÓDSZER

A kutatás során tizenkét fókuszcsoportos beszélgetést szerveztünk meg 2015. október és 2016. április között. A mintába 71 nő került be. A résztvevőket gyakornokok toborozták, és a részvételükért cserébe pénz-díjazást kaptak (ez bevett gyakorlat a fókuszcsoportok esetében). A 19 és 25 év közötti egyetemi hallgatók különböző budapesti felsőoktatási intézményekben tanultak; bölcsész-, társadalomtudományi és természettudományi képzésre járók voltak vegyesen. A fókuszcsoportok vegyesen épültek fel a hallgatók egyetemi háttere és szakja szempontjából. A mintaválasztás feltételei közé tartozott, hogy biológia vagy orvostudományi képzésben résztvevők nem kerülhettek a csoportokba, mivel a többiekhez képest lényegesen mélyebb tudással rendelkezhetnek a kutatási témát illetően. Négy csoportba MA és MSc képzésre járó diákok kerültek be; öt csoportban csak BA és BSc képzésre járók voltak, három csoportban pedig mindkét képzési szint képviselve volt.

A vezérfonal három fő részből állt. Az első részben arra vonatkozóan szerepeltek kérdések, hogy a részt-

² A téma a jövőben várhatóan itthon is nagyobb figyelmet fog kapni: Szalma Ivettnek 2017 őszén kezdődött és 2020-ig tart *A fertilitással kapcsolatos ismeretek és az ismeretátadás hatékonysága* című NKFI PD projektje, amely a gyermektelenség körében végzendő kérdőíves és hatásvizsgálatos fókuszcsoportos kutatáskomponenseket tartalmaz majd.

vevők mikor terveznek gyermeket és miért akkor, illetve hogy a kor és termékenység közötti összefüggéssel kapcsolatban milyen nézeteik vannak. Ezt követően a kérdések arra irányultak, hogy hogyan látják a reprodukciós technológiák szerepét a korral járó termékenységi problémák kezelésében. A második részben a különböző reprodukciós technológiákkal kapcsolatos véleményekre vonatkoztak a kérdések, valamint arra, hogy elgondolkodnának-e ezek használatán a saját esetükben. A harmadik részben a témával kapcsolatos információforrásaik kerültek a középpontba. Jelen elemzés során elsősorban az első és harmadik szakaszban kapott információkat használtam fel. Egy fókuszcsoportos beszélgetés átlagosan nagyjából 80 percig tartott.

A fókuszcsoportos beszélgetésekről átirat készült, amit az NVivo kvalitatív adatelemző szoftver segítségével kvalitatív tematikus elemzéssel dolgoztam fel (Braun–Clarke 2006). A fókuszcsoportok laikus érvelésének dinamikus jellegét, a felmerülő témák értelmezésének folyamatát is elemeztem. A cikkben idézett résztvevők nevét a kutatási alanyok anonimitásának érdekében megváltoztattam.

A fókuszcsoportok eredményeinek interpretációja során figyelembe kell venni, hogy a csoportos helyzet miatt bizonyos szociálpszichológiai jelenségek változtathatják azok kimenetét. A résztvevők kevésbé mernek esetleg eltérni a csoport egésze által képviselt normáktól (Stewart–Shamdasani 1990). A résztvevőket így arra biztattuk, hogy akkor is fogalmazzák meg véleményüket, ha nem teljesen biztosak benne, és bátran mondják el, ha valamit nem tudnak. De még így is előfordulhatott, hogy a véleményükben kevésbé biztos résztvevők több teret engedtek azoknak, akik határozottabbnak tűntek, vagy a válaszaikat befolyásolta a jobban informált beszélgetőtársak véleménye (Vicsek 2007).

EREDMÉNYEK

A korhoz kapcsolódó fertilitás-csökkenés és a gyermekvállalás időzítése

A gyermekvállalás időzítésére vonatkozó diskurzusban a fókuszcsoportokban nem a biológiai korlátok voltak hangsúlyosak. A biológiai korlátok mint szempont alig jelentkeztek a beszélgetéseken, amikor arról kérdeztük az egyetemi hallgatókat, hogy milyen szempontokat vesznek figyelembe, amikor arról gondolkodnak, hogy mikor szeretnének szülni. Az említett néhány esetben, amikor a biológiai időbeni korlátok felmerültek, ezek nem ahhoz kapcsolódtak, hogy a korral csökkenhet a teherbeesés esélye, hanem ahhoz, hogy bizonyos kor felett nő az esély, hogy nem lesz egészséges a gyerek, szülési komplikációk lehetnek – tehát a teherbeesés megvalósulása utáni tényezőkre tették a hangsúlyt.

Azt, hogy a biológiai korlátok ennyire ritkán jelentek meg az érvelésükben, részben magyarázhatja az is, hogy a többségük az első gyerek vállalását 35 éves kor előtt tervezi. A kérdezett egyetemi hallgatók többsége a 28-cal kezdődő pár évet adta meg mint azt a kort, amikor szülni szeretnének, körülbelül harmaduk azt mondta, harmincéves kora után tervez először szülni. Fiatalabb kort, mint 28 ennél kevesebben adtak meg. A legkorábbi megadott tervezett szülési év 24 év volt, és az ezt tervező személy ennek okaként azt jelölte meg, hogy ő „nagyon fiatalon” akar szülni. Ugyanakkor, amennyiben több gyermeket szeretnének, akkor, akik 30 éves kor felé tették a gyermekvállalás megkezdését is szembesülhettek azzal, hogy ez egy nem túl nagy időbeli ablak a gyermekvállalásra. Számos probléma még közbejöhethet, mikor a 30-as évek elején úgy éreznék, hogy már jó,

ha gyerek születik (pl. válás, egészségügyi probléma, családi trauma stb.), és így a tényleges gyermekvállalás, különösen a többedik gyermek esetében akár 35 éves határ fölé tolódhat.

Ugyanakkor olyan is volt, aki 35 éves kora felett tervezte az első gyermekvállalást, és nem említett amellet potenciális biológiai nehézségeket:

„Én a 35 év alatt semmiképpen nem vállalnék gyereket, mivel későn érő típus vagyok, mármint én személy szerint, de az egzisztencia miatt is. Egy nőnek a 21. században muszáj kialakítani egy egzisztenciát mielőtt gyerekeket vállal, mert ha bármi probléma adódna, mondjuk a párjával szétmennek, akármilyen, akkor a társadalom nem nyújt olyan hátteret, hogy biztonságban fel tudja nevelni azt a gyereket szerintem.” (Anikó)

A válaszokból az derült ki, hogy elsősorban bizonyos körülmények együttes teljesüléséhez kötik azt, hogy mikor szeretnének majd gyereket. Voltak, akik mondták is, hogy nem életkorhoz kapcsolnák elsősorban, hanem ezen feltételek teljesüléséhez, és a kort becslésnek tartották arra nézve, hogy számukra mikorra fognak teljesülni a feltételek.

Megfelelő pár, megfelelő stádiumban lévő párkapcsolat mint alapszempont jelentkezett (sokan kiemelték: több év, esetleg 4–5 év párkapcsolat után vállalnának csak valakivel közösen gyereket). Hangsúlyos szempont volt sokaknál a megfelelő anyagi és munkahelyzet. Ugyanakkor, egyes említett munka- és anyagi feltételek olyannak tűnnek, amelyeket nehéz lehet az általuk említett életkorra megvalósítani. Míg volt, aki csak azt említette, hogy pár évet szeretne dolgozni a gyermekvállalásig, ami várhatóan könnyebben teljesíthető az általuk tervezett szülési évig, a többség ennél több feltételt emelt ki a munkával kapcsolatban, ami már jóval kétségesebb, hogy sokuknál tud-e teljesülni az általuk tervezett gyermekvállalási korig. Sokan egyfajta stabilizált munkahelyzetre vágytak, ahová visszatérhetnek szülés után is hasonló pozícióba, illetve voltak néhányan, akik a karriert és a kiteljesedést tartották fontosnak. Az „anyagi biztonság”, „anyagi háttér” megteremtése is ismétlődően megjelent. Voltak, akik az anyagi háttérnél azt hangsúlyozták, hogy ez egy közös háttér a párjukkal. Ugyanakkor voltak, akik azt emelték ki, hogy ők saját egyéni anyagi és munkahelyzetüket is stabilizálni akarják, hogy ha nem maradnak együtt a párral, akivel a gyereket vállalják, el tudják tartani saját magukat és gyereküket. Mindezek mellett viszont 28–29 éves korukban tervezték megszülni első gyereküket, azt gondolták, hogy ezek addigra teljesülni fognak.

„28–29 éves korra. Akkorra igazából kiépít egy ember egy karriert, van munkája, megfelelő pénz ahhoz, hogy ellássa a későbbiekben is, és megfelelő háttért nyújtson a gyereknek. Gyermekvállalás előtt mindenképpen fel kell építened a saját életedet.” (Gitta)

„Nekem például az az elsődleges, hogy még ott tartok a karrieremben, hogy el tudok jönni a munkahelyemről, hogy mondjuk 2 évet gyerekezek, ugyanúgy vissza tudok menni, ugyanolyan fizetéssel, ugyanolyan pozícióba.” (Joli)

„Én a 28 éves koromat jelölném meg, karrier szempontjából egy saját magamnak egzisztenciát felállítanék, hogy ne szoruljak rá esetleg a páromra. Ez a szempont és a biztonság.” (Réka)

Volt olyan hallgató, aki be is látta, hogy az életkor, amikor gyereket szeretne, és amilyen feltételeknek addigra teljesülnie kell, az talán túlzottan optimista scenárió:

„Én azt... nem az, hogy így belőttem, de nekem is az tűnik így jónak, hogy talán így harminc éves kor előtt. ... Azt sem tartom kizártnak, hogy harmincéves korom előtt tényleg ez meg fog történni, ha nem számolgom, hogy már ismernem kéne azt, akivel szeretném ezt.” (mindenki nevet) (Gizi)

A párkapcsolaton, a munkán és az anyagiakon kívül az érzelmi érettség jelentkezett mint hangsúlyos szempont: a felelősségvállalás és a hedonizmusról való lemondás. Az is felmerült, hogy fontos, hogy gyerek születés előtt *„kiélje magát az ember”*.

A különféle feltételek együttes teljesülése esetén történő gyermekvállalás ideáján kívül néhány válaszadónál még két másik felfogás jelent meg a beszélgetéseken.

Néhány válaszadónál a fiatalon születés eszméje jelentkezett mint önmagában vett érték. Itt volt, aki saját édesanyját említette, hogy ő is fiatalon szülte őt, és ez szerinte jó volt az anya-lánya kapcsolat szempontjából. Ugyanakkor, többen azok közül, akik ezt ideálként említették, végül arra jutottak, hogy ez náluk nem fog teljesülni, mert előbb a fent említett körülmények kell, hogy létrejöjjenek számukra. Kivéve egy-két hallgatót, akik hangsúlyozták, hogy családcentrikusak és szeretnék *„nagyon fiatalon szülni”* (ami itt 24-et jelentett).

Egy másik vélemény, ami néhány esetben jelentkezett, az az volt, hogy érzelmi érettség megléte esetén ha egyes feltételek nem is teljesülnek, akkor véletlen teherbeesés esetén, ha *„becsúszik a gyerek”*, akkor azért megtartanák.

A korral járó termékenységcsökkenés laikus értelmezései

Amikor a kor és a termékenység közötti kapcsolatáról kérdeztük a hallgatókat, néhány fókuszcsoportban a beszélgetés annak beismerésével kezdődött, hogy valóban létezik ilyen kapcsolat.

„Szerintem igen, összefügg. Minél később szülsz, annál kevésbé tudsz teherbe esni, és annál kevésbé lesz egészséges a gyerek. S annál kevésbé lesz jó szülni.” (Erika)

Más csoportokban az értelmezési folyamat során a csoporttagok azonnal áttértek egyéb tényezőkre, amelyek szerintük befolyásolják a terméketlenséget – ez olyan stratégiának tűnt, amellyel retorikailag csökkenthető az életkor szerepe. Sokszor nyíltan érveltek amellett, hogy ezek a tényezők – a stressz, a mentális és pszichológiai jóllét, az életmód, az erőnlét, a korábbi abortusz, a genetikai adottságok, betegségek – nagyobb súllyal esnek latba, mint az életkor. A genetikai adottságokat leszámítva a beszélgetésbe bevont fiatal nők sokszor olyan termékenységet befolyásoló tényezőket említettek meg, amelyekkel kapcsolatban vagy azt érezték, hogy képesek kontrollálni őket, vagy olyan jellemzőket, amellyel ők maguk nem rendelkeztek (például egészségesnek ítélték meg saját magukat, szemben a meddő beteg személyekkel). Rendszeresen vélekedtek úgy, hogy ha egy nő mentálisan egészséges, jó erőnlétben van, sportol és egészségesen étkezik, úgy a termékenysége kisebb mértékben vagy akár egyáltalán nem csökken.

„Hogyha egészséges, sportol, úgymond fiatalosan tartja a testét, akkor szerintem van esélye arra, hogy ezeket az időskori dolgokat kiküszöbölje, szerintem.” (Kitti)

„Inkább genetika, mint kor, tehát valaki nehezebben esik teherbe valaki meg könnyebben, és azért 40 évesen is sikerül, hipp-hopp, más meg próbálkozik és megy lombikbébi programra; meg ugye egészségi állapottól is függ, hogy volt e komolyabb betegsége, volt e petefészek-gyulladása, meg ilyenek, úgyhogy

nem feltétlenül a kortól függ, hanem sok minden ráakódik azért erre.” (Jutka)

Néhány résztvevő szemében a lélektani tényezők szerepe olyannyira fontos volt, hogy egyáltalán nem is hittek a korral járó biológiai fertilitás-csökkenés létezésében. Egyes esetekben azonban felmerült az életkor és a pszichológia összefüggésének lehetősége is – feltételezték, hogy egy idősebb nő túlságosan stresszes lehet ahhoz, hogy teherbe essen. Más esetekben azonban a pszichológiai állapot szerepe a kortól független tényezőként merült fel, csökkentve annak fontosságát.

A fókuszcsoport során számos résztvevő egy idő után megemlítette, hogy létezik bizonyos mértékű összefüggés az életkor és a termékenység között. Sok esetben azonban azt is gyorsan hozzátették, hogy az összefüggés szorossága nagyon egyénfüggő, nem feltétlenül erős, hogy egyesek viszonylag idősebb korban is könnyen teherbe esnek, vagy akár azt, hogy maga az összefüggés nem minden emberre érvényes. Néhány esetben a termékenységi mítosz (téves nézetek a lehetőségekre vonatkozóan) még tisztábban volt megfigyelhető: a résztvevők egy része amellet érvelt, hogy az életkor nem játszik szerepet a teherbe esés valószínűségében.

„Szerintem is összefügg így valamilyen szinten, hogy időskorban már nem annyira termékeny úgymond, de hát tudunk olyanokról, akik negyven-ötven évesen is anyák. Úgyhogy egyénfüggő is.” (Kriszta)

„Hát szerintem is, nyilvánvalóan van köze hozzá, hogy akkor kevesebb az esélye, de tényleg, ahogy előttem is mondták, ez nem mindenkire vonatkozik, szóval ez ilyen, a személytől is függ, hogy mondjuk, milyen lelki állapotban van.” (Doloresz)

A 35 éves korhatárt sok csoportban megemlézték. Amikor arról kérdeztük a résztvevőket, mikor kezdődik a termékenységi szint csökkenése, több különböző életkort is megjelöltek, de ez volt a leggyakoribb válasz. A 35 esztendő kort azonban elsősorban azért emelték ki, mert vélekedésük szerint ezután nagyobb valószínűséggel kerül veszélybe az édesanya vagy a gyermek egészsége. A kérdés maga arra vonatkozott, hogy milyen kortól nehezebb teherbe esni, de a válaszok sokszor inkább a betegségek veszélyét hangsúlyozták a teherbe esés után, sőt esetleg a szülés után. Úgy tűnik tehát, hogy ezek a fiatal nők az idősebb életkort inkább egyéb egészségügyi problémák forrásának látják, nem pedig magát a termékenységet érintő problémának. A csoportok egy részében a résztvevők ugyanakkor úgy vélekedtek, hogy az, hogy a 35 éves kor felett nagyobb valószínűséggel fordulnak elő terhesség alatt egészségügyi problémák, inkább sztereotípiát, vagy csupán statisztikát, riogatót, vagy régebben így lehetett, de mára az orvostudomány segítségével nem valós probléma – ami azonban az egyes személyekkel történik, az teljesen egyéni, a kimenet pedig már a pozitív hozzáállással is javítható.

Ennél jobban szóródtak az elképzelések abban a tekintetben, hogy milyen könnyen esnek teherbe a 40–45 éves kor közötti nők. Néhány résztvevő hangsúlyozta a 40 fölötti teherbe esés nehézségét, másokra azonban jellemzőbb volt a termékenységi mítosz: úgy gondolták, ebben a korban nem sokkal nehezebb teherbe esni, mint fiatalabban. Ezt az elképzelést az ismerősi körükből vagy a médiából hallott történetekkel támasztották alá, ami 40 évesnél idősebben teherbe esett nőkről szólt (ezzel később részletesebben foglalkozom). Egyesek úgy vélték, hogy a gyermekvállalás későbbre tolódásával tendenciává vált a negyvenes években szülés, és ez azt igazolja, hogy ez az életkor a termékenység szempontjából nem különbözik a többitől.

Moderátor: „Szerintetek mennyire lehet könnyű negyvenévesen vagy negyvenöt évesen teherbe esni?”

„Szerintem nem annyira, mint előtte... de attól előfordulhat.” (Kriszta)

„Ez is változó. Mivel átlagban nehezebb, de valaki meg nagyon-nagyon könnyen teherbe esik bármikor igazából.” (Dézi)

Moderátor: „És hogyha 40–45 évesen akar valaki teherbe esni, annak szerintetek mennyire könnyű vagy mennyire nehéz?”

„Genetikai adottságoktól függ. Ezt nem lehet így előre megmondani szerintem.” (Adri)

Említettek 45 után, sőt, 60, 65 évesen gyermeket szülő nőket, bár nem magas valószínűséggel. Bár néhány esetben zavart okozott az, hogy hogyan eshet valaki teherbe ebben a korban. A beszélgetésnek ez a szakasza még azelőtt zajlott le, hogy a moderátor beemelte volna a technológia kérdését, és figyelemre méltó, hogy a résztvevők maguktól sokszor meg sem említették, hogy arra szükség lehet.

„Mindig voltak ilyenek. Tavaly is volt egy nő, aki 65 évesen esett teherbe.” (Edit)

Az előrehaladottabb kori termékenység mítosza egyes esetekben egyfajta ellenállásban is testet öltött az általuk érzékelt és jelzett társadalmi, kormányzati vagy családi-rokoni nyomással szemben: a gyermekvállalás időzítésével vagy a gyermekek számával kapcsolatban. Úgy vélték, ez a nyomás társadalmi okok miatt alakult ki. Úgy értékelték, hogy a konzervatív kormányzat a nők szerepét elsősorban az anyaságban határozza meg, és hogy a több gyermek vállalását csupán demográfiai szempontból tartja fontosnak. A szülők és idősebb családtagok érzésük szerint nem fogadták még el a gyermekvállalás későbbre halasztásának tendenciáját. Vélekedésük szerint ezek az érvek csupán abba az irányba mutatnak, hogy a nők vállaljanak gyermeket, a korral járó termékenység-csökkenés biológiai okai nem merültek fel. Több résztvevő hangsúlyozta, hogy elutasította a kormányzat konzervatív üzenetét, s ők emiatt akkor sem hittek a teherbe esés valószínűségének csökkenésében az életkor előrehaladtával, ha ezzel kapcsolatos információt találtak:

„De ami nekem ebben kevésbé tetszik, az az, hogy mintha sokkal előbb indulna be egy erős társadalmi nyomás, hogy az ember most már vállaljon gyereket, mint hogy az ténylegesen biológiailag bármilyen nehézséget jelentene. Szóval nekem olyan érzésem van a 40 éves korhatárról, hogy szerintem nem biztos pont a 40 év lenne az, ahol ez már nehézséget jelentene, vagy bármi, hanem akkorra jön rá a társadalom, hogy itt egy ember, akinek még nincs gyereke, pedig nem ártana, ha lenne neki.” (Mari)

A termékenység-csökkenés mögött álló mechanizmust kevesen ismerték, vagy nehezen hozzáférhető információ volt. Amikor a moderátor rákérdezett, hogy szerintük mi okozhatja a kor előrehaladtával járó termékenység-csökkenést, a résztvevők egy része csendben maradt, vagy nem tudta a választ, vagy nem válaszolt. Mások a méh tulajdonságaira, a női test idősödésére és csökkenő regenerációjára, a magasabb stresszre, vagy az életmódbeli okok akkumulációjára gondoltak. Volt, aki a hormonszint-változást említette.

Csupán a csoportok felében említették meg a petesejtszám csökkenését, sokszor kis hangsúllyal és nagyon bizonytalanul, miközben a petesejt minőségének romlása alig merült fel.

„Ja, valami ilyesmiről amúgy én is hallottam, mármint hogy nem tudom, valami, bizonyos kor után a petesejtek így, tehát hogy egyre kevesebb van, vagy nem tudom, szóval nem értek a bioszhoz...” (Diána)

A technológia szerepének laikus értelmezése

A csoportokban a reprodukciós technológiák közül az IVF donorspermiummal vagy anélkül, a gyógyszer/hormonális kezelés és a béranyaság vetődött fel a leggyakrabban. Az inszemináció,³ a petesejtfagyasztás és a donorpetesejtes IVF kevésbé volt ismert, a résztvevők többsége nem hallott róluk, vagy nem tudta, mit jelent. A petesejtfagyasztásról valamivel többen hallottak, mint a donorpetesejtes megtermékenyítésről vagy az inszeminációról, azonban ilyenkor sem voltak tisztában azzal, hogy ennek ki a célcsoportja, és hogyan történik. Egy csoportban sem említették meg, hogy az idősebb nők meddősége kezelhető fiatalabb nőtől származó donorpetesejtes IVF eljárással. Figyelemre méltó, hogy míg a donorpetesejtes IVF Magyarországon megengedett, a résztvevők gyakorlatilag semmit nem tudtak róla – miközben a béranyaság nem legális hazánkban, és mégis rendszeresen felmerült a beszélgetések során. Amikor a résztvevők megpróbálták értelmezni a donorpetesejtes IVF-et (a moderátor által feltett kérdésre válaszolva), sokszor összekeverték a béranyasággal.

Erős optimizmus volt tapasztalható a csoportokban a technológiai lehetőségekről a meddőség kezelését illetően általában, illetve konkrétan a kor miatti termékenységszökkenés kérdésében. A csoportok egy részében már azelőtt spontánul felvetődött a téma, hogy a moderátor beemelte volna a beszélgetésbe – különösen az IVF-et tekintették olyan eszköznek, amellyel megoldható a teherbe esés akár idősebb korban is.

A technológiával kapcsolatos kérdések során az egyetemi hallgatók kihangsúlyozták a technológia és az orvostudomány folyamatos fejlődését, és a későbbi életszakaszbeli anyasághoz nyújtott segítségét:

„Szerintem biztosan van különbség a sikerességben kor szerint lombikeljárásnál, de talán nem annyira nagy a különbség, nem tudom, de nyilván nehezebben esik alapból teherbe egy idősebb nő, mondjuk egy 40 feletti, míg egy 20 éves könnyebben. De szerintem így, ha beültetési dolog van és próbálkoznak, így azért szerintem jóval kisebb ez a különbség.” (Rozi)

Moderátor: *„Mit gondoltok, az orvosi módszerek fejlődése mennyiben segítheti az életkor miatt felmerülő meddőségi problémákat?”*

„Szerintem most nagyon. 25 évesen abszolút nem vagyok tisztában a dolgokkal, csak azt tudom, hogy ez van mint lehetőség, és eléggé hasznos tud lenni, ha az ember rászorul.” (Aliz)

Olyanok is voltak, akik úgy vélték, hogy a mostani technológiákkal olyan nők is sikeresen teherbe tudnak esni, akik számára ez természetes úton már nem volna lehetséges.

„Szerintem nagyon nehéz (abban a késői korban teherbe esni). Nem is tudom elképzelni, hogy úgy még természetes úton lehetséges-e. Szerintem úgy már csak ilyen beültetéssel lehet és nagyon-nagyon odafigyelnek a terhességre.” (Zsófi)

Moderátor: *„Szerintetek mi befolyásolja azt, hogy sikeres-e a lombikeljárás? A kor befolyásolhatja?”*

„Szerintem kevésbé, nekem olyan érzésem van, hogy ha a kor miatt, vagy bármi más miatt nem sikerül megtermékenyülni, akkor mintha ezt a fázist pont helyettesítené. Olyan érzésem van, hogy ezeket a lehetőségeket küszöbölné ki.” (Ivett)

³ Ondófelhelyezés, amely során ondómintát helyeznek fel a méhbe.

A csoporttagokat arról is kérdeztük, mi lehet szerintük a sikeres saját petesejtes IVF kezelés felső korhatára. A különböző csoportokban eltérő válaszokat fogalmaztak meg a résztvevők, de a legtöbb esetben a nagy többségük kitartott amellett a technológiai mítosz mellett, hogy legalább 50 éves korig tolható így ki a többé-kevésbé biztos teherbe esés. Nagyon meglepődtek, amikor arról tájékoztattuk őket, hogy 43 éves kor fölött a saját petesejtes *in vitro* megtermékenyítés sikerességi rátája (hacsak nem saját lefagyasztott petesejttel történik) néhány százalékosra esik (CDC et al. 2016). A többség tehát azt gondolta, hogy a lombikeljárás segítségével a genetikai szülőség az anya részére is megoldható idős korban is, anélkül, hogy ehhez bármit korábban tennie kellett volna.

Mivel a résztvevők nagy része nem volt tisztában a saját petesejtes IVF korhatárával, nem ismerte a petesejt-lefagyasztás lehetőségét, illetve annak célcsoportját, sem a donorpetesejtes megtermékenyítést, pozitívan vélekedtek arról, hogy az IVF technológia akár igen előrehaladott korú nőknek is segíthet teherbe esni saját petesejttel, annak előzetes lefagyasztása nélkül. Egyik csoportban sem említették, hogy a 45–50 közötti nők – egyes esetekben akár 60, 65 évesek –, akik a létező technológiák segítségével sikeresen estek teherbe – donorpetesejtet használtak volna.

Míg a legtöbb résztvevő nagyon pozitívnak értékelte az IVF sikerességi rátáját, mások kevésbé voltak bizakodóak a technológia lehetőségeit illetően a meddőség kezelésében, vagy megemlítették, hogy idősebb korban ezek kevésbé sikeresek, mint a fiatalabban. Felmerült az is, hogy ezek a technológiák költségesek, így nem mindenki fér hozzájuk.

Az információforrások használata az értelmezési folyamatban

A beszélgetések során a bevont hallgatók sokszor hivatkoztak szórakoztató médián keresztül megismert példákra, amelyek híres vagy hétköznapi emberek élettörténeteit mutatták be, esetleg akár fiktív példákra is. Minden ilyen példa sikeres volt: a központi figura mindig sikeresen teherbe esett, esetenként kifejezetten idős korban is.

Azok a résztvevők, akik erősen ragaszkodtak az időskori anyaság mítoszához, gyakran érveltek ilyen médiából átvett esetekkel. A hatvanesztendős anya története népszerű hivatkozási pont volt, ezen kívül elsősorban a viszonylag idősen teherbe eső hírességekre történtek utalások. Az érettkori anyává válás médiából megismert példái alapján gyakran fogalmaztak meg általánosításokat azzal kapcsolatban, hogy az életkor és a termékenység közti kapcsolat mennyire egyénfüggő, vagy legalábbis lehetséges teherbe esni idősebb korban is.

„Meg én már olyat is olvastam, hogy valaki hatvan évesen esett teherbe, amikor elvileg már alaptól nem is lehetne, szóval... ez nagyon egyedi, hogy kinek milyen a termékenysége.” (Dézi)

A 12 fókuszcsoportban összesen egyszer történt utalás olyan cikkekre, amely nem konkrét esetet mutatott be, hanem az életkor és termékenység kapcsolatát írta le. Érdekes volt, hogy az ezt megemlítő hallgató később a 60 esztendősen teherbe esett nőről szóló médiapéldát hozta fel anélkül, hogy elgondolkodott volna, hogyan volt ez lehetséges.

Moderátor: *„Mit gondoltok, összefügg a kor meg a teherbeesés esélye, tehát hogy összefügg a kor meg az hogy valaki mennyire könnyen esik teherbe, illetve hogy meg is szül?”*

„Igen... Pont a múlt héten olvastam egy cikket, hogy a nőknek a petesejtje, meg a teherbeesési aránya csökken a korral, és 30 fölött, vagy 35 fölött már sokkal kisebb... Nyilván jó, hát van olyan nő, aki 60 évesen szül.” (Léna)

Az egyedi eseteket bemutató médiatörténeteket általánosították a hallgatók a pszichológiai tényezők fontosságának hangsúlyozására is, amelyek szerintük jelentős részben ellensúlyozzák az életkor hatását. Egy esetben egy magyar médiahírességet említettek meg, aki természetes úton esett teherbe, miután az első gyermeke IVF technológiával fogant. Egy másik példa pedig a *Szex és New York* tévésorozat Charlotte nevű szereplője volt, aki azután esett teherbe, hogy örökbe fogadott egy gyermeket.

A reprodukciós technológiákkal kapcsolatos optimizmust is médiából megismert sikertörténetekre alapozták, és olykor explicit módon megfogalmazták a kiemelt példa és az IVF sikerességéről alkotott bizakodó véleményük közötti kapcsolatot:

„Utoljára akkor olvastam erről, amikor Ördög Nórának is lombikkal lett gyereke. Neki ez egy hosszú menet volt, de végül neki is lett gyereke. Ha erről az oldalról gondolkodom bele, akkor ez egy tök jó lehetőség.” (Kitti)

A donorspermát felhasználó IVF-et játékfilmes példákkal illusztrálták; az IVF és a béranyaság hírességek esetein keresztül merült fel, vagy játékfilmek kapcsán. A procedúrák kimenete valamennyi beszélgetés során a felhozott példában pozitív volt. Nem mondtak olyan esetet, amikor a teherbe esni próbáló nő donorpetesejtet használt volna. A béranyasággal kapcsolatban egy olyan esetről is beszámoltak, amikor egy édesanya a lánya biológiai gyermekét hordta ki, hogy segítsen a lány meddőségén. Ez a médiából származó példa akkor merült fel, amikor amellet érveltek, hogy orvosi technológiákkal akár idősebb nők is teherbe eshetnek. Azt figyelhettük meg tehát, hogy a résztvevők tudtak a béranyaság létezéséről, mivel a médiában találkozhattak vele, a donorpetesejtes IVF viszont nem jelenik meg a médiában, és így a kérdezett hallgatók nem is tudtak róla.

Bár számos résztvevő azt a következtetést vonta le a médiából megismert esetek alapján, hogy a létező technológiák megoldást nyújtanak, néhány interjúalany nem úgy értelmezte azokat, hogy bárki esetében sikerrel segíthetnek a meddőség kezelésében. Ők inkább úgy látták, a pénz és hírnév segítségével ezeknek az embereknek olyan lehetőségeik vannak, amik a köznapiság embereknek nem adatnak meg.

Moderátor: *„És a média szerintetek mit sugall a technológia szerepéről, fontosságáról?”*

„Sztárok mindent megtehetnek.” (Szilvi)

„Hogy nekik van rá pénzük.” (Léna)

Az egyik csoportban felmerült, hogy ezek a médiában bemutatott sikertörténetek olyan dolgokat hitetnek el a közönséggel, amiben az hinni szeretne (például, hogy bármilyen életkorban teherbe eshetnek). A fertilitási mítosz ereje tehát néhány nő számára arról szólt, hogy hinni akarnak benne, és így nem kell aggódniuk.

„Ez a kép is akár azt mutathatja, amit szeretnénk látni. Azt hogy szeretnénk elhinni, áá, mégsem vagyok elkésve, és hogy még bármikor sikerülhet és tényleg, hogy a média sokszor arra hajaz, hogy azt mutatja, amit te szeretnél látni, nem feltétlenül azt, ami helyes.” (Luca)

A média mellett rendszeresen megjelent a beszélgetők gondolatmenetében egy másik hivatkozási forrás is: számos esetben ismerősökre hivatkoztak, egyes esetben családtagok tapasztalataira.

Az ilyesfajta általánosítások ismerősi körből származó információk alapján jellemzően az időskori anyaság mítoszát támasztották alá. Számos csoportban 40 éves kor után teherbe eső nőket említettek meg bizonyítékképpen arra, hogy ez a korcsoport is könnyen teherbe eshet. Az ilyenkor megemlített, túláltalánosításon alapuló logikai tévkövetkeztetésekben a teherbe esni kívánó nő minden esetben sikeres volt – a következtetés az volt, hogy a teherbe esés valószínűsége tehát nem is annyira függ az életkortól. Az általánosítást jellemzően egyetlen példa alapján vonták le. Úgy tűnt, a résztvevők kevésbé érték a két tényező közti összefüggés valószínűségének logikáját is, mivel néhányuk számára egyetlen sikeres példa elegendő volt, hogy úgy gondolják, az életkort nem kell számon tartani a termékenységet csökkentő tényezők között.

Moderátor: „*És szerintetek mennyire könnyen lehet 40 és 45 év körül teherbe esni?*”

„*Nekem van egy ismerősöm, aki 44 éves és tavaly született gyereke, de hogy így nem volt neki nehéz teherbe esni meg akart is gyereket. Úgyhogy, lehet, hogy ez is nem kötött annyira életkorhoz*” (Diána)

Moderátor: „*Akkor mennyire jár ez a kettő szorosan vagy kézen fogva, hogy bizonyos korban mennyire könnyű vagy nehéz teherbe esni?*”

„*Pont most olyannal találkoztam, aki simán ilyen 40 évesen, szült két ikerbabát, és semmi, semmi nem volt, semmi komplikáció az égarda égvilágon, vagyis, hogy akkor nem mondhatnánk azt, hogy akkor ezt így ráhúzhatjuk, mondjuk általánosságban, merthogy a kor az nehezítő tényező...*” (Sztella)

Megemlítettek azonban egy-egy esetben olyan példákat is, amelyekben a teherbe esni szándékozó nőnek ez problémásabb volt idősebb, mint fiatalabb korában, bizonyítandó az életkor előrehaladásával járó termékenységcsökkenést. Ezeket az eseteket közelebbi családtagoktól hallották, míg a sikertörténetek szélesebb ismeretségi körből származtak.

Néhány hallgató ismert olyan nőket – elsősorban rokonokat –, akik IVF kezelésben vesznek részt. A technológiai beavatkozások sikerességének alátámasztására is felhasználták olykor ezeket az eseteket. Néha felületesen általánosítottak: mivel rokonuknak segített az orvosi beavatkozás, úgy gondolták, ezek általában működnek és összességében igen sikeresek. Sokszor egyetlen eset alapján általánosítottak. Voltak azonban az orvosi beavatkozások sikerességével kapcsolatban kevésbé optimista résztvevők is. Állításaikat ők is ismerősök – többnyire rokonok – történeteire alapozták, előfordult, hogy a technológia sikertelenségét is egyetlen esetre alapozták.

„*Szerintem viszont nehéz (hogy segítsenek a technológiák), mert nekem keresztanyukám is ezzel a gondal küzd, és nála nem tudtak segíteni.*” (Kriszta)

Moderátor: „*És mit gondoltok, mennyire sikeresek ezek a beültetések?*”

„*Van egy nagynéném, aki ha jól tudom, próbálkozott, sajnos nem tudom, hogy hányszor, de tudom, hogy ez nem volt sikeres. Nekem az van a fejemben, hogy annyira nem, hogy az esetek többségében nem működik.*” (Nina)

Voltak olyan esetek is, amikor a résztvevők a családtagjaik IVF-fel kapcsolatos negatív tapasztalatairól számoltak be, ám mivel olyan esetekről is tudtak (jellemzően a médiából), amikor az sikeres volt, összességében optimisták voltak.

Egyetlen olyan esetről sem tudtak a családtagjaiktól, amikor egy nő az életkora miatt nem eshetett teherbe IVF eljárással, vagy egyértelműen tudható volt, hogy a meddőség oka a családtag életkora. A donorpetesejtes megtermékenyítésről szintén nem hallottak a rokonokon keresztül.

A beszámolóik alapján a meddőség és a reprodukív technológiák csak akkor kerültek be a fiatal nők és családtagjaik/rokonaik beszélgetési témái közé, amikor egy családtagnál felmerült ez a probléma. A mesterszakos hallgatók egy része érzékelt nyomást a család, idősebb rokonok részéről, hogy minél fiatalabban szüljenek – a korral járó termékenységszökkenés azonban nem merült fel témaként ezekben a beszélgetésekben.

Az iskolában tanultak alig jelentek meg mint társalgási forrás a beszélgetésekben. A résztvevők ritkán használták az iskolában tanultakat érvelésükben. Többen kifejezetten azt említették, hogy az iskolában inkább arra tanították őket, mennyire könnyű teherbe esni, és ezért megfelelően kell védekezniük.

ÖSSZEGZÉS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

A biológiai korlátok mint szempont nem igazán volt jelen az egyetemi hallgatók életúttervezésében, gyermekvállalásuk tervezett időzítéséről való diskurzusban. A hangsúly inkább azon volt, hogy miket szeretnének, hogy teljesüljön még a gyermekvállalás előtt, milyen tényezők optimális együttállása kell ahhoz, hogy belefogjanak a gyermekvállalásba (párkapcsolat, anyagi tényezők, munka területén). Eltérően tehát attól, amit Hewlett (2003) talált kimagasló karriert befutó amerikai nők esetében, akik egyben anyák is voltak; a kérdezett egyetemi hallgatók előbb szerették volna egyes munka- és karriercéljaikat teljesíteni, mielőtt szülnének. A párkapcsolati mintázatok változásának az életúttervezésre gyakorolt hatása tükröződött azokban a válaszokban, amelyek azt emelték ki, hogy önállóan is egzisztenciát szeretnének teremteni még a szülés előtt, nemcsak egy párral együtt, hanem amiatt is, mert nem lehet tudni, mi lesz hosszú távon egy párkapcsolattal. Ugyanakkor úgy tűnt, többen elég optimistán álltak hozzá, mi mindent tudnak az általuk választott életkorig munka és anyagiak terén megvalósítani. Úgy gondolták, hogy ezek a tervek az ő elgondolásaik szerinti időben teljesülnek majd.

A cikkben a kor és termékenység kapcsolatára vonatkozó laikus elképzeléseket a *Science and Technology Studies*-ban, valamint az egészségkommunikációban használt deficitmodell és kontextuális modellek egyes elemeinek felhasználásával értelmeztem. A deficitmodell egyes feltevéseire építve amellet érveltem, hogy ha a laikus közönség a szakértőktől eltérően értékeli a teherbe esés valószínűségét, az a közönség részéről tudáshiánynak tekinthető. A fiatal nők diskurzusaiban megfigyelt ellenállást a saját lehetséges terméketlenségük kapcsán és az általuk használt exemplifikációs folyamatokat kontextuális megközelítésbe ágyazva értelmeztem.

A legtöbb fókuszcsoport-résztvevő úgy gondolta, hogy van valamilyen kapcsolat az életkor és a termékenység között. Ugyanakkor hiányos volt a tudásuk arról, mi a fertilitáscsökkenés mértéke a kor előrehaladtával, illetve arról is, hogy mikor kezdődik meg a termékenységszökkenés, illetve mennyi időskorban válik egy nő gyakorlatilag meddővé. A csoporttagok hiányos tudással rendelkeztek a korral járó fertilitáscsökkenés biológiai okairól, és jellemzően nem tudták, hogy IVF eljárással bizonyos életkor fölött csak donorpetesejttel lehet

teherbe esni, így saját genetikai szülőségük nem megvalósítható. A laikus gondolatmenetekben rendszeresen felszínre kerültek termékenységi és technológiai mítoszok. A résztvevők gyakran túlbecsülték a genetikai gyermekvállalás esélyeit előrehaladott korban, miközben alulbecsülték az életkor hatását a termékenység csökkenésére. Sokan túlzóan optimistán értékelték a technológia lehetőségeit az idősebb kori gyermekvállalásban.

A kérdezett fiatal nők körében elterjedt jelenség volt a személyes kockázatok gondolatával szembeni ellenállás. Ez megerősíti a kontextuális modell érveit, amely szerint az egészségügyi kockázatokkal kapcsolatos információ befogadását számos szociálpszichológiai tényező befolyásolja (Gallagher–Updegraff 2012). Sok csoportagnál ellenállást lehetett megfigyelni arra vonatkozóan, hogy előfordulhat, hogy idővel ők maguk kell, hogy szembenézzenek az életkor miatti termékenységcsökkenéssel. Ehelyett sokan magukat próbálták megnyugtatni saját termékenységükkel kapcsolatban azáltal, hogy az életkor szerepe helyett azokra a szerintük fertilitást befolyásoló tényezőkre helyezték a hangsúlyt, melyeket képesek kontrollálni (pl. egészséges életmód). Az életkor szerepét több csoportban is bagatellizálni próbálták: kiemelték, hogy ennek szerepe nagyon „egyéni”, és nem mindenre érvényes. A résztvevők ellenállást mutattak az életkor és terméketlenség összefüggését alátámasztó információkkal szemben oly módon, hogy saját magukat jellemzően egészségesnek értékelték, így ezzel is elkülönítették a „beteg” nők csoportjától, akiknek – szerintük – valós problémát jelenthet a meddőség. Többen úgy érezték, hogy a család és társadalom részéről nyomás nehezedik rájuk, hogy a lehető leghamarabb vállaljanak gyermeket, és ellenállást éreztek a nyomással szemben. Néhány résztvevő nyíltan kifejezte, hogy inkább hinni szeretne a médiában megjelenő sikertörténeteknek. A kutatási eredmények alapján a korral járó termékenységcsökkenés megfelelő értelmezése nem csupán a két tényező közti összefüggés elismerését jelenti – hiszen ezt számos résztvevő elfogadta –, hanem annak a második gondolati lépésnek az elfogadását is, hogy ez az összefüggés idővel őket is érintheti majd. Ez a lépés azonban sokaknál elmaradt.

A kapott eredmények arra is rámutattak, mennyire erős a példák szerepe a laikus érvelésben – amint azt az exemplifikáció-elméletet kutatók más témákkal kapcsolatban már korábban is jelezték (Zilman 1999, 2006). A csoportos beszélgetésekben kiemelkedő szerepet kapott az életkorral járó termékenységcsökkenés és a technológia szerepének értelmezésében a médiában bemutatott és a családban, baráti, ismerősi körben előforduló esetekre való hivatkozás. Ezekből a példákból a résztvevők gyakran nyíltan, máskor implicit módon vezettek le logikai tévkövetkeztetéseket és felületes általánosításokat. Az általánosítások többségében a termékenységgel vagy technológiával kapcsolatos mítoszok alátámasztására szolgáltak (bár a közelebbi ismerősi körből idézett eseteknél néha éppen a technológiai beavatkozás sikertelenségét illusztrálták).

A sikeres és sikertelen esetek laikusok előtti láthatósága aszimmetrikusnak tűnik. A sikertörténetek mind a médiában, mind az ismerősi körben nagy nyilvánosságot kapnak. A médiának és ismerősöknek még csak a részletekre sem kell kitérniük: önmagában a tény, hogy látható, hogy egy nő egy bizonyos életkorban gyereket szült, a résztvevők szemében alátámasztja azt az elképzelést, hogy az adott életkorban teherbe lehet esni – sőt, akár könnyen teherbe lehet esni. A szülővé válás későbbre halasztásával Magyarországon egyre több nő dönt a későbbi gyermekvállalás mellett, mint a korábbi évtizedekben (Kamarás 2012), így gyakrabban találkozunk viszonylag későn gyermeket vállaló nőkkel, ami megerősíti a sikeres késői teherbe eséssel kapcsolatos elképzeléseket.

A korral járó fertilitáscsökkenés azonban nagyrészt rejtett jelenség marad. Úgy tűnik, hogy egyes esetekben az ismerősök nem beszélnek a teherbe esés nehézségéről, legfőljebb családtagoknak vagy közeli barátoknak. Így sokan valószínűleg nem tudnak róla, ha a gyermekvállalás nehézségbe ütközik a kevésbé szűk ismeretségi körükben. Emellett a résztvevők észrevételei alapján az életkor miatti termékenységcsökkenés gyakorlatilag egyáltalán nem jelenik meg a médiában.

Figyelemreméltó módon a csoportos beszélgetésekbe bevont fiatal nők sem a családban, sem az iskolában nem kaptak információt az életkor előrehaladtával járó termékenységcsökkenésről (legalábbis úgy, hogy ez megmaradt volna bennük). Ennek egyik oka az lehet, hogy az iskolai felvilágosítás elsősorban a teherbe esés magas kockázatára hívja fel a figyelmet, a szülők generációjában pedig még nem jelentkezett a mostanihoz hasonló mértékben a késői teherbe esés mint probléma, így nem is tudnak erről vagy nem gondolnak rá, hogy előfordulhat. Illetve elképzelhető az is, hogy a hallgatók fiatal kora miatt a család még nem emelte be a diskurzusba a korral járó fertilitáscsökkenés témakörét.

A kérdéskör alacsony láthatóságához hozzátesz valamennyit az is, hogy nehéz lehet egyes egyéni esetekben a kor hatását bizonyítani. Nem könnyű elválasztani a kor miatti meddőséget egyes életkorral járó betegségek miatti termékenységi problémáktól (Mills et al. 2014).

A tudáshiányt, valamint a termékenység és technológiai mítoszok jelenlétét igazoló eredmények egyeznek a korábbi külföldi kutatások megállapításaival, amelyek szerint a laikus közönség hiányos ismeretekkel rendelkezik ezen a téren, a reprodukív beavatkozások eredményességével kapcsolatos becslések pedig sokszor túlzóan optimisták (Bretherick et al. 2010, Bunting et al. 2013, Conceição et al. 2017, Cooke et al. 2012, Daniluk–Koert 2015, Daniluk et al. 2012, Friese et al. 2006, Hashiloni–Dolev et al. 2011, Hewlett 2002, Gossett et al. 2013, Lampic et al. 2006, Maheshwari et al. 2008, Maeda et al. 2016, Mac Dougall et al. 2013, Peterson et al. 2012).

A jelen tanulmány célja a témában végzett (jellemzően kvantitatív) kutatások kibővítése volt a magyarországi fiatal nők fókuszcsoportos beszélgetések során megjelenő laikus értelmezési folyamatának gazdag és mély leírásával. A cikkben azt mutattam be, hogy érvelésükben milyen információforrásokra milyen módon támaszkodtak ezek a fiatal nők, illetve az ellenállás és exemplifikáció jelenségei hogyan jelennek meg az értelmezési folyamatban, és milyen módon járulnak hozzá a túlzóan optimista elképzelésekhez, illetve a saját idősebb kori termékenységgel kapcsolatos optimizmusukhoz.

Bunting és kollégái (2013) kutatásához hasonlóan a mintánkban sokan tévesen úgy gondolták, az egészséges életmód védettséget jelenthet a korral járó infertilitással szemben. Több külföldi kutatás elemezte a média reprezentációját, és arra jutott, hogy az ott bemutatottak is hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a nők tévesen felülbecsüljék genetikai szülővé válási esélyeiket (Mills et al. 2014) (anélkül, hogy az exemplifikáció elméleti kereteit használták volna rá). A mostani vizsgálat alapján úgy tűnik, ez a jelenség Magyarországon is előfordulhat. Jelen vizsgálat azt találta, hogy vannak arra utaló jelek, hogy a médiaképen kívül egy másik hivatkozási forrásnak is szerepe lehet a termékenységi mítoszok fenntartásában: az exemplifikáció alkalmazásának egy másik forrása a tágabb ismeretségi körbe eső, 40 feletti nők sikeres terhességeinek esetei lehetnek.

Maeda és munkatársai (2016) úgy találták, amennyiben információt adtak nőknek a termékenységcsökkenésről, akkor az aggodalmak nagyobbak voltak az idősebbek, mint a fiatalabb nők között. A jelen kutatás által vizsgált kis elemszámú, fiatal női mintájában azonban nem jelent meg ilyen típusú aggodalom, ehelyett a résztvevők inkább elhárították a gondolatot, hogy az életkor miatti meddőség problémájával akár ők maguk is szembesülhetnek.

A kutatás korlátai közé tartozik az eredmények nem reprezentatív jellege, a tanulmányban taglalt eredmények azonban ismétlődtek a fókuszcsoportos beszélgetések során, ami arra utal, hogy jelentőségük túlmutathat az egyes fókuszcsoportos helyzeteken, amelyekben megjelentek.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A kutatás az OTKA/NKFI támogatásával történt, a „Meddőség és asszisztált reprodukciós technológiák társadalmi-technikai gyakorlatok” című kutatási projekt keretei között (OTKA nyilvántartási szám: K 108981). A projekt futamideje alatt Vicsek Lilla a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjában részesül. A szerző köszönetét fejezi ki a kutatást segítő gyakornokok és kutatási asszisztensek, különösen Szabó Adrienn és Nádasi Eszter munkájáért.

HIVATKOZÁSOK

- American College of Obstetricians and Gynecologists (ACOG) Committee on Gynecologic Practice – Practice Committee of the American Society for Reproductive Medicine (ASRM) (2014) *Female age-related fertility decline, Committee Opinion No. 589, Fertility and Sterility*, 101, 633–634. <https://doi.org/10.1016/j.fertnstert.2013.12.032>.
- Baldwin, K. – Culley, L. – Hudson, N. – Mitchell, H. (2014) Reproductive Technology and the Life Course: Current Debates and Research in Social Egg Freezing. *Human Fertility*, 17, 170–179. <https://doi.org/10.3109/14647273.2014.939723>
- Bálint M. – Köllő J. (2008) A gyermeknevelési támogatások munkaerő-piaci hatásai. *Esély*, 1, 3–27. www.esely.org/kiadvanyok/2008_1/BALINT.pdf
- Bauer Zs. (2014a) Systematic inequalities in medically assisted reproduction in Hungary – the patients’ perspective- STS Conference- Graz, 5-6 May 2014. Proceedings: STS Conference Graz 2014: Critical Issues in Science and Technology Studies ISSN: 2304-4233, Elérhető: <http://www.ifz.aau.at/ias/IAS-STS/Publications/Proceedings-STS-Conference-Graz-2014>.
- Bauer Zs. (2014b) „Laikus szakértő” páciensek, avagy a változó orvos- beteg viszony megélése és értékelése a meddőségkezelési eljárásban. *Kultúra és Közösség*, 3, 159–172.
- Bay, J. L. – Mora, H. A. – Sloboda, D. M. – Morton, S. M. – Vickers, M. H. – Gluckman, P. D. (2012) Adolescent understanding of DOHaD concepts: A school-based intervention to support knowledge translation and behavior change. *Journal of Developmental Origins of Health and Disease*, 3, 469–482. <https://doi.org/10.1017/S2040174412000505>
- Billari, FC – Philipov D – Testa, MR (2009) Attitudes, Norms and Perceived Behavioural Control: Explaining Fertility Intentions in Bulgaria, *European Journal of Population*, 25, 439–465. <https://doi.org/10.1007/s10680-009-9187-9>.
- Blossfeld, H. P. – Hofmeister, H. (szerk.) (2006) *Globalization, uncertainty and women’s career*. London, UK: Routledge.
- Braun, V. – Clarke, V. (2006) Using Thematic Analysis in Psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3, 77–101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>
- Bucchi, M. (2008) Of deficits, deviations and dialogues: Theories of public communication of science. In M. Bucchi – B. Trench (szerk.) *Handbook of Public Communication of Science and Technology*, 57–76. London, UK: Routledge.
- Bretherick, K. L. – Fairbrother, N. – Avila, L. – Harbord, S. H. A. – Robinson W. P. (2010) Fertility and aging: Do Canadian women know what they need to know? *Fertility and Sterility*, 93, 2162–2168. <https://doi.org/10.1016/j.fertnstert.2009.01.064>
- Bunting L. – Tsubulsky I – Boivin J. (2013) Fertility knowledge and beliefs about fertility treatment: findings from the international fertility decision-making study. *Human Reproduction*, 28, 385–397. <https://doi.org/10.1093/humrep/des402>
- Champlin, S. – Mackert, M. – Glowacki, E. M. – Donovan, E. E. (2017) Toward a Better Understanding of Patient Health Literacy. A Focus on the Skills Patients Need to Find Health Information. *Qualitative Health Research*, 27(8): 1160–1176. <https://doi.org/10.1177/1049732316646355>.
- Centers for Disease Control and Prevention (CDC) – American Society for Reproductive Medicine (ASRM) – Society for Assisted Reproductive Technology (2016) *2014 Assisted Reproductive Technology National Summary Report*. Atlanta, GA: US Department of Health and Human Services. <https://www.cdc.gov/art/pdf/2014-report/art-2014-national-summary-report.pdf> [Letöltve: 2018-06-07]
- Conceição, C. – Pedro, J. – Martins, M. V. (2017) Effectiveness of a video intervention on fertility knowledge among college students: a randomized, pretest–posttest study. *The European Journal of Contraception and Reproductive Health Care*, 22, 107–113. <https://doi.org/10.1080/13625187.2017.1288903>
- Cooke, A. – Mills, T. A. – Lavender, T. (2012) Advanced Maternal Age: Delayed Childbearing Is Rarely a Conscious Choice. A Qualitative Study of Women’s Views. *International Journal of Nursing Studies*, 49, 30–39. <https://doi.org/10.1016/j.ijnurstu.2011.07.013>
- Dahlstrom, M. F. (2014) Using narratives and storytelling to communicate science with nonexpert audiences. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 111, 13614–13620. <https://doi.org/10.1073/pnas.1320645111>
- Daniluk, J. C. – Koert, E. (2015) Fertility awareness online: the efficacy of a fertility education website in increasing knowledge and changing fertility beliefs. *Human Reproduction*, 30, 353–363. <https://doi.org/10.1093/humrep/deu328>
- Daniluk, J. C. – Koert, E. – Cheung, A. (2012) Childless women’s knowledge of fertility and assisted human reproduction: Identifying the gaps. *Fertility and Sterility*, 97, 420–426. <https://doi.org/10.1016/j.fertnstert.2011.11.046>
- Ezrahi, Y. (2008) Controlling biotechnology: Science, democracy and “civic epistemology”. *Metascience*, 17, 177–198. <https://doi.org/10.1007/s11016-008-9201-6>
- Fogg–Rogers, L. – Bay, J. L. – Burgess, H. – Purdy, S. C. (2015) “Knowledge Is Power”: A Mixed-Methods Study Exploring Adult Audience Preferences for Engagement and Learning Formats Over 3 Years of a Health Science Festival, *Science Communication*, 37, 1–33. <https://doi.org/10.1177/1075547015585006>
- Friese, C. – Becker, G. – Nachtigall, R. D. (2006) Rethinking the biological clock: Eleventh-hour moms, miracle moms and meanings of age-related infertility. *Social Science & Medicine*, 63, 1550–60. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2006.03.034>

- Gallagher, K. M. – Updegraff, J. A. (2012) Health message framing effects on attitudes, intentions, and behavior: A meta-analytic review. *Annals of Behavioral Medicine*, 43, 101–116. <https://doi.org/10.1007/s12160-011-9308-7>
- Gamson, W. A. (1992) *Talking Politics*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Gossett, D. R. – Nayak, S. – Bhatt, S. – Bailey, S. C. (2013) What do healthy women know about the consequences of delayed childbearing? *Journal of Health Communication*, 18(sup1), 118–128. <https://doi.org/10.1080/10810730.2013.825677>
- Hakim, C. (2000) *Work-Lifestyles Choices in the 21st Century: Preference Theory*, New York: Oxford University Press.
- Hakim, C. (2006) Women, careers, and work-life preferences, *British Journal of Guidance & Counselling*, 34 (3), 279–294. <https://doi.org/10.1080/03069880600769118>
- Hastall, M. R. – Knobloch-Westerwick, S. (2013) Severity, efficacy and evidence type as determinants of health message exposure. *Health Communication*, 28, 378–388. <https://doi.org/10.1080/10410236.2012.690175>
- Hansen, T. – Slagsvold, B. – Moum, T. (2009) Childlessness and Psychological Well-Being in Midlife and Old Age: An Examination of Parental Status Effects Across a Range of Outcomes, *Social Indicators Research*, 94, 343–362. <https://doi.org/10.1007/s11205-008-9426-1>
- Hashiloni-Dolev, Y. – Kaplan, A. – Shkedi-Rafid, S. (2011) The fertility myth: Israeli students' knowledge regarding age-related fertility decline and late pregnancies in an era of assisted reproduction technology. *Human Reproduction*, 26, 3045–3053. <https://doi.org/10.1093/humrep/der304>
- HCOG (2012) *Clinical protocols regarding infertility and IVF issued by the Hungarian College of Obstetricians and Gynecologists* (valid 2010-2012). Elérhető: www.eum.hu/egeszseggpolitika/minosegfejlesztes/he-2010-30. [Letöltve: 2014.5.20.]
- Hewlett, S. (2002) *Creating a Life: Professional Women and the Quest For Children*. New York, NY: Talk Miramax Books.
- Hinnant, A. – Len-Ríos, M. (2009) Tacit Understandings of Health Literacy. *Science Communication*, 31, 84–115. <https://doi.org/10.1177/1075547009335345>
- Husz I. (2006) Iskolázottság és a gyermekvállalás időzítése. *Demográfia*, 49, 46–67.
- Jarrett, M. E. – Lethbridge, D. J. (1994) Looking forward, looking back: women's experience with waning fertility during midlife. *Qualitative Health Research*, 4, 370–84.
- Kapitány B. (2012) A gyermekvállalási tervek beteljesületlenségének okai. *Korfa*, 12, 1–4.
- Kapitány B. – Spéder Zs. (2015) Fertility. In Monostori J. – Őri P. – Spéder Zs. (szerk.) *Demographic Portrait of Hungary*, 41–56. Budapest: Human Demographic Research Institute.
- Kamarás F. (2012) A születések és a termékenység hazai irányzatai. *Demográfia*, 55, 243–267.
- Kotchetkova, I. – Evans, R. – Langer, S. (2008) Articulating contextualized knowledge: Focus groups and/as public participation? *Science as Culture*, 17, 71–84. <https://doi.org/10.1080/09505430701872897>
- Kreps, G.L. – Thornton, B. C. (1992) *Health communication: theory & practice*. 2nd ed. Prospect Heights, Ill.: Waveland Press.
- Kreuter, M. W. – McClure S. M. (2004) The Role of Culture in Health Communication. *Annual Review of Public Health*, 25, 439–455. <https://doi.org/10.1146/annurev.publhealth.25.101802.123000>
- Központi Statisztikai Hivatal (KSH) (2016) *Népességi helyzetkép, 2015*. Budapest: KSH.
- Központi Statisztikai Hivatal (KSH) (2017) *Mikrocenzus 2016. 3. Demográfiai adatok*, 2017. Budapest: KSH.
- Lampic, C. – Skoog Svanberg, A. – Karlstrom P. – Tyden, T. (2006) Fertility awareness, intentions concerning childbearing, and attitudes towards parenthood among female and male academics. *Human Reproduction*, 21, 558–564. <https://doi.org/10.1093/humrep/dei367>
- Leridon, H. (2004) Can assisted reproduction technology compensate for the natural decline infertility with age? A model assessment. *Human Reproduction*, 19, 1548–1553. <https://doi.org/10.1093/humrep/deh304>
- Lewenstein, B. V. (2003) Models of public communication of science and technology. Kézirat. Elérhető: https://edisciplinas.usp.br/pluginfile.php/43775/mod_resource/content/1/Texto/Lewenstein%202003.pdf [Letöltve: 2012.3.3.]
- Lundsberg, L. S. – Pal, L. – Garipey, A. M. – Xu, X. – Chu, M. C. – Illuzzi, J. L. (2014) Knowledge, attitudes, and practices regarding conception and fertility: a population-based survey among reproductive-age United States women. *Fertility and Sterility*, 101, 767–774. <https://doi.org/10.1016/j.fertnstert.2013.12.006>
- Mac Dougall, K. – Beyene, Y. – Nachtigall, R. D. (2013) Age shock: misperceptions of the impact of age on fertility before and after IVF in women who conceived after age 40. *Human Reproduction*, 28, 350–356. <https://doi.org/10.1093/humrep/des409>
- Macintosh, K. L. (2015) Teaching About the Biological Clock: Age-Related Fertility Decline and Sex Education. *UCLA Women's Law Journal*, 22, 1–38. Elérhető: <http://escholarship.org/uc/item/5b1147x9>. [Letöltve: 2017.2.4.]

- Maeda, E. – Nakamura, F. – Kobayashi, Y. – Boivin, J. – Sugimori, H. – Murata, K. – Saito, H. (2016) Effects of fertility education on knowledge, desires and anxiety among the reproductive-aged population: findings from a randomized controlled trial. *Human Reproduction*, 31, 2051–2060. <https://doi.org/10.1093/humrep/dew133>
- Maheshwari, A. – Porter, M. – Shetty, A. – Bhattacharya, S. (2008) Women’s awareness and perceptions of delay in childbearing. *Fertility and Sterility*, 90, 1036–42. <https://doi.org/10.1016/j.fertnstert.2007.07.1338>
- Miller-Day, M. – Hecht, M. L. (2013) Narrative means to preventative ends: a narrative engagement framework for designing prevention interventions. *Health communication*, 28, 657–670. <https://doi.org/10.1080/10410236.2012.762861>
- Mills, M. – Rindfuss, R. R. – McDonald, P. – te Velde, E. on behalf of the ESHRE Reproduction and Society Task Force (2011) Why do people postpone parenthood? Reasons and social policy incentives. *Human Reproduction Update*, 17, 848–860. <https://doi.org/10.1093/humupd/dmr026>
- Mills, T. A. – Lavender, R. – Lavender, T. (2014) “Forty is the new twenty”: an analysis of British media portrayals of older mothers. *Sexual & Reproductive Healthcare*, 6, 88–94. <https://doi.org/10.1016/j.srhc.2014.10.005>
- Miettinen, A. – Szalma, I. (2014) Childlessness Intentions and Ideals in Europe. *Finnish Yearbook of Population Research*, XLIX, 31–55.
- Mesen, T. B. – Mersereau – J. E. – Kane, J. B. – Steiner, A. Z. (2015) Optimal timing for elective egg freezing. *Fertility and Sterility*, 103, 1551–1556. <https://doi.org/10.1016/j.fertnstert.2015.03.002>
- Meyer, G. (2016) In science communication, why does the idea of a public deficit always return? *Public Understanding of Science*, 25, 433–446. <https://doi.org/10.1177/0963662516629747>
- Nagy B. (2009) A munkavállalás és gyermekvállalás paradoxona – bevezető gondolatok. *Szociológiai Szemle*, 3, 81–91.
- Nagy B. – Paksi V. (2014) A munka-magánélet összehangolásának kérdései a magasan képzett nők körében. In Spéder Zs (szerk.) A család vonzásában. Tanulmányok Pongrácz Tiborné tiszteletére. Budapest: KSH NKI, 159–175.
- Neményi M. – Takács J. (2015) Örökbefogadás és diszkrimináció Magyarországon, *Esély*, 2, 67–96.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) (2016) *OECD Family Database, Indicator SF2.1, “Fertility Rates”*. Elérhető: https://www.oecd.org/els/family/SF_2_1_Fertility_rates.pdf [Letöltve: 2017.2.4.]
- Paksi V. – Szalma I. (2009) Mikor vállaljunk gyermeket? A túl korai, az ideális, és a túl késői gyermekvállalás életkori normái európai összehasonlításban. *Szociológiai Szemle*, 3, 92–115.
- Paksi V. – Király G. – Luksander A. (2014) A gyermekvállalás időzítésével kapcsolatos lakossági attitűdök egyes bizonytalansági tényezők tükrében, *Szociológiai Szemle* 24(3): 84–112.
- Paksi V. (2015) A magasan képzett nők gyermekvállalása és a tudományterület hatása, *Kultúra és közösség*, 5 (4), 143–151.
- Petropanagos, A. (2010) Reproductive ‘Choice’ and Egg Freezing. *Cancer Treatment and Research*, 156, 223–235. https://doi.org/10.1007/978-1-4419-6518-9_17
- Peterson, B. D. – Pirritano, M. – Tucker L. – Lampic, C. (2012) Fertility awareness and parenting attitudes among American male and female undergraduate university students. *Human Reproduction*, 27, 1375–1382. <https://doi.org/10.1093/humrep/des011>
- Pongrácz T. – S. Molnár E. (2011) Nemi szerepek és a közvélemény változásának kölcsönhatása. In Nagy I. Pongrácz, T. (szerk.) *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*, Budapest: TÁRKI–NEFMI, 192–206.
- Róbert P. – Bukodi E. (2005) Transition to adulthood in Hungary. In: Blossfeld, H. P. – Klizjing, E. – Mills, M. – Kurz, K. (szerk.): *Globalization, uncertainty and youth in society*. London, UK: Routledge, 177–213.
- Sándor, J. – Vicsek, L. – Bauer Zs. (2017) Let us talk about eggs! Professional resistance to elective egg vitrification and gendered medical paternalism. *Medicine, Health Care and Philosophy*, 21(3):311–323. <https://doi.org/10.1007/s11019-017-9805-y>
- Shkedi-Rafid, S. – Hashiloni-Dolev, Y. (2012) Egg freezing for non-medical uses: the lack of a relational approach to autonomy in the new Israeli policy and in academic discussion. *Journal of Medical Ethics*, 38, 154–157. <https://doi.org/10.1136/medethics-2011-100088>
- S. Molnár E. (2010) Párkapcsolat létesítését/megszüntetését érintő magatartási normák változásának megfigyelése. *Demográfia*, 53 (2–3), 234–275.
- Sobotka, T. (2004) *Postponement of childbearing and low fertility in Europe*. Doctoral Thesis: University of Groningen.
- Soini, S. – Ibarreta, D. – Anastasiadou, V. – Ayme, S. – Braga, S. – Cornel, M. – ESHRE (2006) The interface between assisted reproductive technologies and genetics: technical, social, ethical and legal issues. *European Journal of Human Genetics*, 14, 588–645. <https://doi.org/10.1038/sj.ejhg.5201598>
- Sorensen, G. – Stoddard A. – Dubowitz, T. – Barbeau, E.M. – Bigby J. – Emmons, K. M. – Berkman, L.F. – Peterson, K. E. (2007) The influence of social context on changes in fruit and vegetable consumption: results of the Healthy Directions Studies. *American Journal of Public Health*, 97, 1216–27. <https://doi.org/10.2105/AJPH.2006.088120>

- Spéder Zs. – Kapitány B. (2006) Szülővé válás az ezredforduló után: a strukturális körülmények és a tudati tényezők szerepe az első gyermek vállalásakor. In Kolosi T. – Tóth I.Gy. – Vulkovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 2006*. Budapest: TÁRKI.
- Spéder, Zs. (2014) Gyermekszám(szenáriók) – Az új családmodell kontúrjai. In Zs. Spéder (szerk.) *A család vonzásában. Tanulmányok Pongrácz Tiborné tiszteletére*. 105–128. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet.
- Stern, J. – Larsson, M. – Kristiansson, P. – Tydén, T. (2013) Introducing reproductive life plan-based information in contraceptive counselling: An RCT. *Human Reproduction*, 28, 2450–2461.
- Stewart, D. W. – Shamdasani, P. N. – Rook, D. W. (2007) *Focus Groups: Theory and Practice* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Szalma I. (2014) A gyermekvállalás társadalmi normái és a mesterséges megtermékenyítéssel kapcsolatos attitűdök vizsgálata Magyarországon és Európában. *Replika*, 85–86, 35–57.
- Szalma I. (2016) Az asszisztált reprodukciós eljárások elterjedtsége és elfogadottsága Magyarországon, európai kitekintésben. *Magyar Tudomány*, 2016. febr., 149–158. Elérhető: http://epa.oszk.hu/00600/00691/00149/pdf/EPA00691_mtud_2016_02_149-158.pdf [Letöltve: 2018-06-07]
- Szalma, I. – Takács, J. (2012) A gyermektelenséget meghatározó tényezők Magyarországon. *Demográfia*, 55, 44–68.
- Szalma I. – Takács J. (2014) Gyermektelenség és ami mögötte van, *Demográfia*, 57 (2–3), 109–136.
- Szalma I. – Takács J. (2015) Who Remains Childless? Unrealized Fertility Plans in Hungary. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, 51(6), 1047–1075. <http://dx.doi.org/10.13060/00380288.2015.51.6.228>
- Takács E. (2016) Mechanisms of power, victimization and autonomy in the health care system. *Metszetek*, 5, 60–80.
- Vicsek L. (2007) A Scheme for Analyzing the Results of Focus Groups. *International Journal of Qualitative Methods*, 6 (4), 20–34. <https://doi.org/10.1177/160940690700600402>,
- Wojcieszek, A. M. – Thompson, R. (2013) Conceiving of change: a brief intervention increases young adults' knowledge of fertility and the effectiveness of in vitro fertilization. *Fertility and Sterility*, 100, 523–529. <https://doi.org/10.1016/j.fertnstert.2013.03.050>
- Yu, L. – Peterson, B. – Inhorn, M. C. – Boehm, J. K. – Patrizio, P. (2016) Knowledge, attitudes, and intentions toward fertility awareness and oocyte cryopreservation among obstetrics and gynecology resident physicians. *Human Reproduction*, 31, 403–411. <https://doi.org/10.1093/humrep/dev308>
- Zillmann, D. (1999) Exemplification theory: Judging the whole by some of its parts. *Media Psychology*, 1, 69–94. https://doi.org/10.1207/s1532785xmep0101_5
- Zillmann, D. (2006) Exemplification Effects in the Promotion of Safety and Health. *Journal of Communication*, 56, S221–S237. <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.2006.00291.x>

KOVÁCS ÉVA¹

„POST-TESTIMONY”

A tanúságtétel helye a soá történeti elbeszélésében

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2018.3.107

ABSZTRAKT

A túlélői tanúságtételek elemzése sok évtizeden át nem jelent meg a soá történetírásában. S ha mégis, a visszaemlékezések inkább csak illusztrálták az áldozatok személyes tapasztalatait a történetírók Nagy Elbeszéléseiben. Mindazonáltal, az elmúlt 20 évben, a digitális *oral history* archívumok megnyílásával ezek a tanúságtételek lassacskán a mérvadó történeti kutatások általános forrásaivá váltak. Ezzel egyidőben a soá emlékezetkultúrája alapjaiban változott meg az 1989 utáni Európában. Tanulmányom szempontjából a legrelevánsabb változás abban mutatkozott meg, hogy a köztörténelemben immár masszívan jelen van a (kulturális, szociális, történeti) trauma koncepciója, valamint abban, hogy digitális fordulat következett be a tanúságtétel gyűjteményeihez való hozzáférésben is.

A holokauszt-elbeszélések és más egodokumentumok pszichológiai és a szociológiai feldolgozásában közhelynek számít, hogy a nagy digitális kollekciók feldolgozása speciális elemzési módszereket kíván. A holokauszt történészei azonban igen ritkán alkalmazzák ezeket. Tanulmányom különböző szociológiai technikákat javasol a történetírás számára (úgy mint a tanúságtételek intuitív elemzése az adatgyűjtés és -tesztelés segítségével, kvalitatív módszerek, valamint kvantitatív eljárások nagy kvalitatív forrásokon), valamint bemutatja a történetírók által alkalmazott eljárásokat olyan példákon keresztül, amelyek a magyar Holokauszt történetét dolgozzák fel.

Kulcsszavak: holokauszt-kutatás, oral history, digitális archívum, trauma, történetírás

¹ MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

“POST-TESTIMONY”

The place of testimony in the historiography of the Shoah

ABSTRACT

The analysis of survivors’ testimonies was unable to enter history-writing for many decades after the Shoah. If nevertheless it was, the testimonies served only as illustrations of the personal experience of victims in the Grand Narrative of historians. However, in the past 20 years, parallel to the opening of digital oral history archives, these testimonies became regular sources of mainstream historical research. Moreover, the memory culture of the Shoah has fundamentally changed in the Western world after 1989. From the perspective of my paper, the most relevant changes were a widespread appearance of the concept (cultural, social, historical) of trauma in public history, and the digital turn in testimony collections.

It is a commonplace in psychological and sociological research on Holocaust testimonies and other ego documents that in the case of large digital collections specific analytical methods need to be used. However, Holocaust historians dealing with these sources have hardly applied such methods. My paper proposes specific sociological techniques of using personal accounts in history-writing (such as the intuitive analysis of testimonies by accumulating and testing data; qualitative approaches and quantifying the data of big qualitative collections). It also discusses the historical usage of large testimony collections with the help of current case studies of the Holocaust in Hungary.

Keywords: Holocaust studies, oral history, digital archives, trauma, historiography

„POST-TESTIMONY”

A tanúságtétel helye a soá történeti elbeszélésében

Ez az írás arról szól, hogy milyen lehetőségekkel és veszélyekkel jár az immáron nagy tömegben és digitálisan is hozzáférhető személyes tanúságtételek történettudományos felhasználása, s mely módszerek alkalmaznak inkább és melyek kevésbé e mérhetetlen forrásanyag elemzésére. A kérdés nem csupán a soá elbeszélését érinti, hiszen hasonló kérdések merülhetnek fel más, 20. századi történeti témában is, hisz erről az évszázadról már temérdek orális forrás áll rendelkezésre. Mivel azonban a legkidolgozottabb és leginkább reflektált felhasználási módszerek a holokauszt historiográfiájában alakultak ki és magam is ezeket ismerem leginkább, e példán fogom a felvetődő dilemmákat bemutatni.

Előrebocsátom, szociológus vagyok, nem történész. Részt vettem ugyan néhány nemzetközi és hazai *oral history*-s kutatásban, valójában nem *oral history*, hanem élettörténeti interjúkat készítettem. Az élettörténeti módszert több mint két évtizede választottam ki számos más kvalitatív interjú technika közül, miután meggyőződtem arról, hogy a tanúságtétel elsődlegesen nem történeti forrás, hanem jelenbeli múlt-konstrukció, még ha az elbeszélők a történelembe vannak is gabalyodva. Az empirikus szociológus számára az is magától értetődő, hogy még a legvidámabb élettörténet elmesélése sem egyszerű beszédaktus, hanem „munka” (Greenspan 2014, Shenker 2015), amely egyrészt a tudományos kutatásban megszokottnál közvetlenebb érzelmi hatásokkal jár, másrészt mindig meghatározott feltételek mellett jön létre. Az élettörténeti elbeszélés későbbi, szigorú elemzése közben a kutató szembesül a szöveg komplexitásával, az interjú kereteivel, azaz az interjú helyzet sajátosságaival, úgymint az idő- és térbeli mozgásokkal, a témák és az elbeszélési stílus váltakozásával, a történetmesélés dinamikájával és így tovább, s végül, de nem utolsósorban, az önbemutató hatásaival, melyekben a történet értelmezésének határai is megmutatkoznak. (Itt nincs mód arra, hogy a hangzó felvétel átírásának, az átírás lefordításának problémáiról is szó essék – de ezek sem jelentéktelenek [Matthäus 2009].)

Az interjúkészítő nézőpontjából tehát egy élettörténeti vagy *oral history* interjú mindig valós idejű performansz, telítve jövőbeli elvárásokkal mindkét fél – a kérdező és az elbeszélő – részéről. Ezért, úgy vélem, komoly módszertani tudatosságot igényel e források későbbi, a történetírásba való átültetése, ám ennek a történészek ezidáig kevés figyelmet szenteltek. Kezdjük az interjúk keletkezésével: a soá példájánál maradva, már a korai, 1945–46-os tanúságtételek, mint például David Boder interjúi (Boder 1950), a németországi, lengyel, francia Központi Történeti Bizottságok által összegyűjtött személyes tanúságtételek (Jokusch 2012), vagy éppen a magyar Deportáltakat Gondozó Bizottság (DEGOB) jegyzőkönyvei (Horváth 1998) úgy keletkeztek, hogy készítőiknek megvoltak a maguk motívumai, elvárásai és magyarázatai arra, hogy miért gyűjtenek tömegesen visszaemlékezéseket. Ezek a motívumok a következők lehettek:

- megemlékezés,
- tudósítás a vészkorszak tragédiájáról,
- háborús bűnösök bíróság elé állítása,
- szembenézés fájdalmas társadalmi kérdésekkel és
- részvétel a politikai küzdelmekben (Cohen 2006).

Mindezek nagyban meghatározták a felvétel, a gyűjtés, a korai-későbbi „hasznosítás” teljes folyamatát – mégpedig általában a kérdezők és a felhasználók javára. Ma már, miközben ezeket az interjúkat, jegyzőkönyveket újra a kezünkbe vesszük, világosan látható, sokszor milyen szűk lehetett e keret az elbeszélők számára. Nem mintha egyáltalán ne beszélhettek volna „vissza”: számos esetben a soá túlélői újramesélték, javították, kiegészítették mondandójukat. Sokan, akik a korai gyűjteményekben is adtak interjút, feltűntek aztán 3–4 évtized múlva a *Fortunoff*, a washingtoni *Holocaust Museum*, majd a Spielberg-féle *Visual History Archive* interjúalanyai között (vö. Matthäus 2009). Részben, mert időközben professzionális elbeszélővé váltak szűkebb környezetükben vagy a médiában, iskolákban, ahol oktatási programok keretében ismételték el a történetüket, részben azonban éppen a soá történeti elbeszélése miatti elégedetlenségüket artikulálták az újrameséssel. E korszak lassan lezárul: az élő emlékezőközösség archívumi történeti forrássá alakul a „tanúságtétel utáni” korszakban.

Egy másik fordulattal is számolnunk kell. A kilencvenes évek elején szerte a világon új paradigma jelent meg az archiválásban. Elvben, ahogy Aleida Assmann írja, „*az archívum nem múzeum; nem nyílt hozzáférésre és népszerűsítő bemutatásra lett kitalálva (...) Természetesen a digitális archívumnak is van rendje és szabályzata, de az csak az információ visszakeresését biztosítja, egy intellektuálisan és érzelmileg hatékony bemutatást már nem. Más szavakkal, az archívum nem a prezentáció, hanem a prezerváció formája: összegyűjt és tárol információkat, de azokat nem szerkeszti, nem állítja ki, nem dolgozza fel és nem is interpretálja*” (Assmann 2006: 262, a szerző fordítása). A gyakorlatban, alaposabban tanulmányozva a soá legnagyobb audiovizuális archívumainak szervezeti misszióját és intézményi fejlődését, azt látjuk, hogy bemutatás és megőrzés, megemlékezés és pszichológiai segítségnyújtás szempontjai, a történeti kutatások forrásokkal ellátása és egyúttal érzelmek felkeltése a tömegoktatásban és a művészeti projektekben éppenséggel kéz a kézben járnak, röviden: a tanúságtételek archívumi és múzeumi használata vad keveredést mutat (Brown–Davis–Brown 1998).

A szemtanúk elcsendesedésével – távozásával – és a digitális korszak beköszöntével tehát egy új historiográfiai hullámra lehetünk figyelmesek a soá kutatásában is: az elmúlt két évtizedben egyre hangsúlyosabb szerepet kapnak a tanúságtételek a történeti munkákban – részben az áldozati perspektíva előtérbe kerülésével, részben azokban a kutatási témákban, ahol más forrás jószerivel nem áll rendelkezésre.

A trauma meghallgatásának, a traumatikus történet elbeszélésének hosszú hagyománya van a pszichoterápiában és a szociálpszichológiában. A traumatikus elbeszélések körül kisebb-nagyobb viták is kialakultak a nemzetközi tudományos diskurzusokban irodalomtudósok, pszichoanalitikusok, filozófusok és történészek között. Ennek olykor az irodalomtudománnyal és a holokauszttal kapcsolatos kutatásokkal szemben maróan kritikus, de alapos összefoglalását magyarul is olvashatjuk Wulf Kansteiner *Egy fogalmi tévedés származástörténete – A kulturális trauma metaforájának kritikai esztétikája* című írásában (Kansteiner 2004, lásd még Gyáni 2003). A történészek általában kerülték a traumatikus esemény elbeszélésének elemzését és az ego-dokumentumokat – le-

választva az általuk hordozott érzelmi tartalomtól – szinte csak az „objektív” történeti elbeszélés illusztrálására használták.

Egy interjúkat is készítő szociológus mindig különös kíváncsisággal forgatja azokat a történeti műveket, amelyek *oral history* forrásokat vagy más ego-dokumentumokat használnak s elemeznek, és keresi bennük azokat az explicit vagy implicit módszereket, amelyek a szövegben feltárulkoznak. Megőrizhető-e a történeti elbeszélésben a tanúságtétel történeti és szociológiai, etikai és esztétikai összetettsége? A következőkben olyan történetírói technikákat elemzek, amelyek nagy mennyiségű ego-dokumentumokon alapulnak. Vizsgálatom tagolása a szociológiai nézőpontot követi. Előbb az intuitív módszereket veszem sorra, aztán a kvalitatív, végül a kvantitatív megközelítéseket mutatom be egy-egy példán keresztül. Ahol lehet, a magyarországi soáról szóló műveket vizsgálom meg közelebbről. Miután azonban ezekből egyelőre igen kevés van, bizonyos módszereket más regionális fókuszú történeti műveken keresztül tudok csak bemutatni. Így van ez az első fejezetben tárgyalt két intuitív megközelítéssel.

INTUITÍV ELEMZÉSEK

„Integrált történelem”

Saul Friedländer könyve, a *Nazi Germany and the Jews*, sikeres kísérlet egy olyan új történetírói gyakorlat meghonosítására, amelyben a tettesek szándékai és cselekedetei, a környező társadalom attitűdjei és az áldozatok világa „integrált” elbeszélést alkot az áldozatok nézőpontjának beemelésével (Friedländer 1998). Friedländer művét azért választottam ki, mert fordulatot hozott a soá historiográfiájában. A szerző korabeli levelek, naplók és fényképek százait használta fel a történet felépítéséhez. A források kiválogatásakor tekintettel volt arra, hogy az érintett országok mind megjelenjenek a dokumentumokon keresztül, és törekedett arra is, hogy a lehető legárnyaltabb kép alakuljon ki a náci korszak mindennapjairól. Ahogy egy későbbi esszéjében fogalmazott: „Az európai zsidóság elpusztításának története személyes szinten rekonstruálható az áldozatok nézőpontjából a tanúvallomásokon, interjúkon és memoárokon keresztül, de annak is köszönhetően, hogy szokatlanul nagy számú napló, levél keletkezett ebben az időszakban és a következő évtizedekben. A legkülönbözőbb országokban, mint a németek által megszállt vagy csak befolyásolt területek, a legkülönbözőbb életformát űző, különböző korcsoport-hoz tartozó zsidók naplóiról és leveleiről van szó. Természetesen a naplók felhasználásánál is hasonló forráskritikai megközelítést kell alkalmazni, mint más dokumentum esetén. Ennek ellenére, (a naplók esetében) a zsidóság üldöztetésének és megsemmisítésének történetéhez helyettesíthetetlen forrásról van szó” (Friedländer 2007, a szerző fordítása). Friedländer először kontextualizálta forrásait, majd segítségükkel többszólamú-többszálú elbeszélést szőtt. Igazán újszerűvé ezen túl azzal tette a könyvet, hogy a személyes dokumentumokat fényképekkel kapcsolta össze, s ezzel inspirálóan nyugtalanító értelmezési teret nyitott az olvasó számára. A különböző források társítása ugyanis új jelentéssel ruházta fel a leírt epizódokat, és a kötet végére egy etikailag és esztétikailag is koherens és hiteles, új történeti elbeszélés jöhetett létre. (Magyar példát keresve Fenyvesi Katalin *Képzelt asszimiláció? Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe* című, 2010-ben megjelent könyve juthat az eszünkbe az integrált történeti módszer szempontjából, ez a mű azonban a soá előtti korszakokat öleli fel.)

Esettanulmány

A következő példám Christopher Browning monográfiája, a *Remembering Survival. Inside a Nazi Slave-Labor Camp* (Browning 2011). Azért választottam ki, mert szintén kanonizáló hatása volt a soá történetírására. Friedländeréhez hasonlóan ez a mű is egyfajta *Alltagsgeschichte*, amelyhez a szerző ego-dokumentumok és *oral history* interjúk százait használta fel. Ő azonban nem makroszinten meséli el a vészkorszak történetét, mint Friedländer, hanem mikrotörténetet ír. (Neki egyébként az a kutatói-szerzői stratégiája, hogy egy-egy nagyobb lélegzetű makrotörténeti írását mindig egy mikrotörténeti vizsgálat váltja.) Ebben a könyvben a lengyel területen található starachowicei koncentrációs tábor mindennapjait rekonstruálja 1942–44 között. Ezen időszakban zsidók ezreit kényszerítették itt a náci munkavégzésre. Browning a starachowicei esettanulmánnyal a soá historiográfiájának alapkérdéseit feszegeti. „A módszerem”, ahogy a bevezetőben írja, „az volt, hogy elérjem a tanúságtételek kritikus tömegét, s így azokat aztán egymással egybevetve ellenőrizhessem” (Browning 2011: 10). S bár az eljárás szociológiailag talán vitatható (hisz ki dönti el, mennyi a „kritikus tömeg”, s hogy melyik tanúságtétel relevánsabb, és mely perspektívából relevánsabb az egyik, mint a másik?), Browning minden egyes esetet olyan percízen, mély empátiával és reflexíven értelmez, ezzel néha a történeti „tény” rekonstrukciójának határait súrolva, hogy végül meggyőzi az olvasót arról, hogy a választott módszertan – no persze az ő rendkívüli történet-mesélési képességével – használható. Nem retten meg például attól, ha a történet csak részlegesen bizonyítható és részben spekulatív marad. (Üdítő magyar példaként kínálkoznak erre a módszerre Kövér Györgynek a *Biográfia és társadalomtörténet* című kötetben megjelent biográfiai esettanulmányai, mindazonáltal ezek sem foglalkoznak a soá kérdésével [Kövé 2014].)

Browning felismeri azokat a kelepceket is, amelyekbe egy történész vagy akár egy szociológus is óvatlanul besétálhat a tanúságtételek használata közben: így például különös körültekintéssel vizsgálja az „elnyomott”, a „titkos”, a „közösségi”, vagy éppen a „nyilvános” emlékezetformákat, amelyek nehezen kapcsolhatók vissza a megélt múltba. Amellett, hogy az összes lehetséges módon megkísérli tényszerűen rekonstruálni a starachowicei koncentrációs tábor mindennapi életét, rendszeresen kitér a társadalmi emlékezet előbb említett metaszintjeire és az azokból eredő problémákra is. Esetről esetre láthatjuk, hogy a különböző túlélő csoportok miképp alkották meg, s aztán később hogyan őrizték saját elbeszélésváltozatukat egy eseményről; hogy a nyilvános – mediatizált – emlékezet hogyan szerkesztette át, többnyire a vizualizáció, azaz a fotó és a film segítségével, az adott eseményt úgy, hogy a személyes emlékezetben őrzött belső képet a megemlékezés közös külső képévé alakította; hogy az eredetileg elnyomott emlékek hogyan törtek fel egy tanúságtételben és, utoljára, de nem utolsósorban, hogy miképp mesélték el a szemtanúk eltírt emlékeiket évtizedekkel később. Browning magától értetődően használja korábban szerzett tapasztalatait a háború utáni perekről folytatott kutatásaiból, hogy megvilágítsa a társadalmi emlékezet dinamikáját és az áldozatok folyamatos harcát szavahihetőségük elismertetéséért. Mire a könyvet kiolvassuk, megismertük a „táborkultúra” (*camp culture*) univerzumát, a túlélésért folytatott harcot, és még olyan érzékeny témákra is választ kapunk, hogy mitől függött az ellenállás, az *amidah* sikere a táborban.

Összefoglalva: míg Friedländer elbeszélésmódja mindvégig a naplók, levelek és memoárok bázisára támaszkodik, azaz forrásait írott szöveggént fogja fel, Browning írásmódja a történelmi újra-színrevitelre, a

reenactment-re emlékeztet: az ő szereplői napról napra a túlélésért harcolnak 1942 és 1944 között – s bizonyos szempontból mindmáig küzdenek tanúságtételük elismeréséért is. Az irodalomtudományból vett fogalmakkal, a Friedländer által kifejlesztett új történetírás egyfajta *palimpszeszt*, míg Browning elbeszélésmódját a *dokudráma* fogalmával írhatnánk le.

Eddig olyan történetírói munkákról volt szó, amelyek egyrészt nagy mennyiségű ego-dokumentumot és tanúságtételt elemeztek intuitív módon, másrészt rendkívüli tehetségű történészek tollából születtek.² A tudomány azonban – sajnos vagy szerencsére – nem hagyatkozhat sem az intuíción, sem a rendkívüli tehetségre: olyan eljárásokat kell kidolgozzon, amelyek megismételhetők és ellenőrizhetők. A tanulmány következő részében a kvalitatív és a kvantitatív elemzési módszerek lehetőségeit veszem számba, s ahol magyar példákkal is szolgálhatok, ott elsősorban azokra fogok hivatkozni.

KVALITATÍV ELEMZÉSEK

Szocio- és pszicholingvisztikai vizsgálatok

A digitális archívumok szaporodásával, a tárgyszavas, szekvenciális vagy a teljes szövegben való online keresés lehetőségének megnyílásával ma már a kutatók akár saját otthonukban olvashatják, nézhetik és hallgathatják a tanúságtételeket. A levéltár egyre inkább az online archívum képzetével társul. A lehetőségek mellett ez azonban a korábbiaknál is erősebben megnöveli a veszélyt, hogy az eredeti szöveg- és archívumi környezetből kiragadott idézetek történelmi magyarázatokhoz szolgálnak evidenciául. Ennek elkerülésére és a tágabb kontextusok megértésére a soá tapasztalatának különböző aspektusait vizsgáló szociológiai, pszichológiai és biográfiai kutatások több módszertani apparátust is kidolgoztak. Leggyakrabban valamilyen, akár kézi, akár szoftver-alapú szociológiai, szocio- vagy pszicholingvisztikai eljárást követnek, a tanúságtételeket egyfajta kvalitatív adatbázisnak fogva fel. Ezek a módszerek alapvetően különböznek a történészek által használt megközelítésektől, így aztán történészi alkalmazásuk is erősen behatárolt. A kvalitatív adatelemzés előnye, hogy a tanúságtételeket komplett vizuális, orális vagy írásos textusnak tekint, így kevés teret enged a személyes dokumentumokból való illusztratív szemezgetésnek és a szeszélyes, módszertani következmények nélkül járó idézésnek.

Ilyen például Békés A. *Vera Trauma és narratíva – A Holokauszt trauma reprezentációja* című könyve, amely személyes elbeszélések pszichológiai sajátosságait vizsgálja kvalitatív szövegelemző módszerekkel abból a szempontból, hogy a traumatikus események felidézése és elbeszélése miként változott az idő múlásával (Békés 2012). A kutatás alapjául szolgáló 500 szöveg három forrásból származik: a DEGOB által 1945–46-ban

² Írásom nem érinti azokat a történeti műveket, amelyek érzékenyek olyan szociológiai fogalmak átvételére, mint „hálózat”, „klaszter”, „mapping”, stb. Ezek szintén gyakran alapulnak ego-dokumentumokon, nagy volumenű biográfiai rekonstrukciókon, azonban a fenti fogalmakat általában csupán metaforikusan használják, még azokban az esetekben is, amikor egyes elméleti szociológiai alpműveket bevezetőjükben hivatkoznak. Kivételt jelent Tim Cole, Alberto Giordano és Albert Steiner *Mapping Mobility in the Budapest Ghetto* című vizualizációs projektje (<http://web.stanford.edu/group/spatialhistory/cgi-bin/site/viz.php%3Fid=411>), amely azonban nem szisztematikus ego-dokumentum feldolgozásból von le vizualizálható következtetéseket a budapesti gettóról, hanem egy olyan geográfiai adatbázist hív segítségül, amely a *Csillagos házak* projekt keretében jött létre (lásd <http://www.csillagoshazak.hu/>). Cole a gettóról írt könyvében egyébként az intuitív történetírói módszert alkalmazta a tanúságtételek feldolgozásakor, és viszonylag kevés forrással dolgozott (Cole 2003).

készített jegyzőkönyvekből, az 1980-as években készült második generációs mélyinterjúkból, valamint a 2000-es évek elején a Közép-Európai Kutatási és Dokumentációs Központ (Centropa) számára holokauszt-túlélőkkel készített interjúkból. Az elemzés szerint több jellegzetesség is megfigyelhető az idő múlásával a szó emlékezetében: a túlélő egyre többször jelenik meg önálló, aktív ágensként – azaz mintha a trauma feldolgozásában történtek volna eredmények az elmúlt évtizedekben. Békés hozzáteszi, hogy ez persze előállhat úgy is, hogy megszűnik a csoporttal való azonosulás lehetősége. A kvalitatív szövegelemzés során arra is fény derül, hogy az idő múlásával a trauma feldolgozásában például az oksági kapcsolatok egyre nagyobb hangsúlyt kapnak a túlélői elbeszélésekben, s a történetekbe egyre több magyarázat kerül. Ez a meglehetősen nagy szövegtömeg végrehajtott elemzés az interjúkat képes a maguk komplexitásában vizsgálni – mindazonáltal elsődlegesen pszichológiai kérdésfeltevése miatt eredményei nehezen applikálhatók történeti kutatásokba.

Megalapozott elmélet

Az antropológusok már jó ideje használnak egy másik módszert nagy mennyiségű adat, információ összegyűjtéséhez és elemzéséhez. A megalapozott elmélet (*grounded theory*) olyan módszer, amely az aprólékos megfigyelésen és adatgyűjtésen, valamint ezen adatok részletekbe menő elemzésén alapul, és egyfajta hidat teremt az empirikus kutatás és a modellalkotás között (Feischmidt 2007). Az elmélet azt feltételezi, hogy a kutatás és az általánosítás különböző stációiban létrejövő értelmezéseken keresztül érthetők meg a mélyebb társadalmi-történeti összefüggések.

A kutatók az adatokat kategorizálással és címkézéssel konceptuális keretbe illesztik és kialakítják az elemzés kategóriáit, az így létrejött kategóriarendszerrel pedig elemzik a teljes adatkorpuszt. A különböző munkafolyamatok különböző kódolási eljárásokat követelnek meg. Az első lépés a nyílt kódolás, amely az egyedi adatokhoz próbál fogalmakat rendelni, a második, az ún. axiális kódolás kapcsolatot teremt a létrejött kategóriák és a kutatási kérdés között, végül, a harmadik, szelektáló lépés hozzárendeli a keletkezett kategóriákat a szövegtömeghez. Ez a hozzárendelés lesz a bázisa az új elmélet kialakításának.

A megalapozott elméletet gyakran használják olyankor, amikor túlságosan megrögzött ismereteink vannak egy társadalmi jelenségről és emiatt „nem látjuk a fától az erdőt”, de olyan esetekben is, amikor épp ellenkezőleg, bizonyos társadalmi jelenségekről nagyon kevés ismerettel rendelkezünk. Nem tudok róla, hogy alkalmazta-e már valaki a megalapozott elméletet nagy mennyiségű tanúságtétel elemzéséhez, pedig a digitális archívumokban az első lépést a tárgyszavazással már gyakran el is végezték a levéltárosok.³

3 Jelenleg a müncheni Ludwig-Maximilians-Universität kezdett egy oktatási projektet, amely a reflektív megalapozott elméletet használja, de nem az egykori tanúságtételek megismerésére, hanem a kortárs attitűdök feltárására. Lásd: *Near but Far – Holocaust Education Revisited*. http://www.en.holocaust.didaktik.germanistik.uni-muenchen.de/about_us/methodology/index.html (2-06-2017)

Kiterjesztett esettanulmány

Egy másik, szintén az etnográfából kölcsönözhető módszer lehetne a kiterjesztett esettanulmány (*extended case method*) kritikai alkalmazása nagy mennyiségű, digitalizált tanúságtétel esetén. Ez a módszer általánosítható összefüggéseket keres egyedi források bevonásával lehetőleg olyan forrásanyagon, melyben az elbeszélők hasonló helyzetről tudósítanak. A kutatók megpróbálják feltárni, hogyan kapcsolódnak egymáshoz szükségszerűen az egyes események, és milyen attitűdök társíthatók ezekhez (Small 2009).

A soá történész kutatói számára ezek az etnográfiai módszerek még nem maguktól értetődők, noha a társadalomtörténet-írás már többször kölcsönzött megközelítésmódokat az etnográfiától. Pedig a holokauszt-kutatások specializációjával, olyan új, divatos témák megjelenésével, mint a mindennapi tapasztalatok például a munkaszolgálatban, a térbeli gyakorlatok és reprezentációk, vagy éppen az informális kapcsolatháló a lágerben, az új módszertanok és megközelítésmódok kipróbálása elkerülhetetlen, különösen akkor, ha nincs más történeti forrás a tanúságtételeken kívül.

KVANTITATÍV ELEMZÉSEK

Tanúvallomásokból és periratokból „metaadatok”

Noha a társadalomtörténet kutatásában nagy múltra tekint vissza a kvantitatív szemlélet, hagyományosan censusok és más statisztikai adatok feldolgozásában, de újabban a gazdaságtörténeti vizsgálatokban és a tartalomelemzésekben is, ezek azonban még nem honosodtak meg a soá tanúságtételeinek feldolgozásában. Barna Ildikó és Pető Andrea könyve módszertani szempontból úttörő jellegű munka e téren (Barna–Pető 2012). A több mint 20 ezer 1945–1949 közötti népbírószági aktából 500 elemes mintát vettek, amelyen aztán a népbírószági perek folyamatát rekonstruálták. A kvantitatív feldolgozás segítségével egyrészt a vádak alapján típusokba rendezték a pereket, de vizsgálták a vádlottak (nem, életkor, születési hely, iskolai végzettség, társadalmi pozíció, nyilas párttagság) és a tanúk (nem, életkor, születési hely, társadalmi pozíció), valamint az ügyvédek társadalmi helyzetét is. Szintén kvantitatív eszközökkel dolgozták fel a perek menetét, valamint a vádtypusok és a társadalmi nem összefüggéseit és a tanúk összetételének hatását az ítéletekre. A források megismerésére, feldolgozására különös körültekintéssel készítették fel a fiatal kutatókat, erre saját módszertant alakítottak ki.

Barna és Pető tehát meglehetősen reflexív kvantitatív módszertani apparátust mozgatott meg egy óriási volumenű történeti forrás feldolgozásához, és sikeresen ötvözte a történeti elbeszélést a társadalomkutatási megközelítéssel, mindazonáltal a kvantifikáció egy kivételtől eltekintve nem terjedt ki írásom tárgyára, a tanúvallomások tartalmára, hiszen azt a kutatás nem dolgozta fel. Ez a kivétel a vallomások „értékes”, illetve „értéktelen” voltának a megállapítása volt. A kutatók egyes tanúvallomásokat értéktelennek kódoltak, ha a tanúk egészen másról tettek vallomást, mint az adott ügy (például tévedésből idézték be őket), vagy ha csak hallomásból értesültek a vádban megfogalmazott esetről – így végül a vallomások 89%-a maradt „értékes”. Ez az eljárás inkább egyfajta adattisztításnak fogható fel, semmint a tanúvallomások kvantitatív elemzésének. Összességében tehát a kutatás a tanúvallomások metaadatolását végezte el, amely nem kisebbíti az eredményeket, de nem kerülünk általa közelebb a tanúvallomások tartalmához, a soá alatt történtek népbírószági felidézésének megismeréséhez.

Kvantitatív szövegelemzés

Második példám csak tárgyában magyar, amerikai pszichológusok végezték a tartalomelemzést. Kutatásuk azt a kérdést járta körül, hogy miképp értékelik életük eseményeit az elmúlt 70 évre visszatekintve a soá magyar túlélői. A kutatók három csoportot vizsgáltak: 104 interjút készítettek Magyarországon, 166-ot az Egyesült Államokban és 184-et Izraelben (Kahana–Kahana–Lee et al. 2015). Tehát ők is órasi interjúk korpuszt hoztak létre a közel 500 interjúból. Az interjúk szövegelemzése során rekonstruálták a vizsgált csoportok demográfiai profilját, társadalmi és családi státusz-szerkezetét, s külön elemezték lélektani kondícióit. A pedáns elemzés után arra a konklúzióra jutottak, hogy azok a túlélők, akik nem hagyták el Magyarországot, sokkal rosszabb társadalmi helyzetben éltek le az életüket, és ez kihatott a lélektani állapotukra is. Ennek magyarázatát abban látták, hogy akik Magyarországon maradtak, újabb traumákat éltek át, egyrészt amiatt, hogy szenvedéseiket sokáig nem ismerte el a társadalom, másrészt azért, mert a szocialista korszakban újabb traumatikus hatások érhettek őket. Ezzel szemben az Izraelbe és az USA-ba vándorolt sorstársaik számára lényegesen több lehetőség nyílt arra, hogy a soá örökségét feldolgozzák és új életet kezdhessenek. Feltételezve, de nem megengedve, hogy ezek az állítások akár igazak is lehetnek, nehezen belátható, hogy miért volt szükség interjúkra a megfogalmazásukhoz. Egyfelől, a vizsgálat kérdéseit egy egyszerű kérdőívben is meg lehetett volna fogalmazni, másfelől, az interjúk kvalitatív elemzése módot adhatott volna a három alcsoport diskurzív kereteinek a rekonstruálására is, amely talán árnyalhatta volna a plakatív konklúziót arról, hogy Izraelben és az USA-ban könnyebb volt magyar zsidó soá túlélőként új életet kezdeni, mint Magyarországon.

A „példátlan” megszámlolása: az Endlösung kulcsfogalmai a tanúságtételekben

Az eddigieknél a tanúságtételekhez jóval közelebb lépő, bár módszertanilag nehezen besorolható kísérlet Laczó Ferenc kvantitatív elemzése az online elérhető, 1946-os DEGOB protokollokról (Laczó 2014). Ő a teljes mintán, azaz mind a 3666 szemtanúi beszámolóban keres kvantitatív összefüggéseket abból a szempontból, hogy azokban milyen kulcsfogalmak szerepelnek a náci népiirtásról. A szövegből úgy tűnik, hogy egyszerű megoszlásokat és kereszttáblákat készített kézzel: erről viszont nem ír, és egyetlen táblázat sem található a tanulmányban, amely eligazíthatná az olvasót. Összeszámolja például az 1938–1945 közötti évek, vagy épp a koncentrációs táborok említési gyakoriságát, de elsősorban arra kíváncsi, hogy a zsidók tömeges elpusztításának kulcsszavai, a „megsemmisítő tábor”, a „haláltábor” és a „gázkamra” hányszor kerülnek elő a protokollokban – azaz hányan számoltak be a megsemmisítésről szerzett saját tapasztalataikról.

Mivel a gázkamráról közvetlen tapasztalattal egyetlen túlélő sem rendelkezik, az utolsó kérdés első pillantásra blaszfémnek tűnhet. Azt is tudjuk, hogy a *Sonderkommando* tagjait, akiknek ilyen élményeket kellett átélniük, a náciak megölték: csak az utolsó kommandó tagjai közül maradtak néhányan életben. A kérdés annyiban mégsem abszurd, hogy közülük néhány magyar zsidó, mint például Nyiszli Miklós, túlélte a haláltábort és saját kiadásában már 1946-ban megjelentette visszaemlékezését (Nyiszli 2013), tapasztalatait a DEGOB is jegyzőkönyvbe vette, és 1947-ben a *Világ* című újság is folytatásokban közölte Az *auschwitz-i pokol* címmel.

A szószámlálás arra az eredményre jut, hogy a gázkamra/*Gaskammer* szó 223 jegyzőkönyvben szerepel, és Laczó megállapítja, hogy ez nem tekinthető „rendkívül magas” említésnek. Hogy mit tekintene rendkívül

magasnak, nem derül ki. Ezek után, a tanulmány hátralevő részében a kvantitatív összefüggések elemzésének a helyét a jegyzőkönyvekből kiragadott tematikus idézetek váltják fel, amelyek arra hivatottak, hogy csoportosítsák a „rettenetes tudás” megszerzésének módjait. Itt implicite olyan elemzési dimenziók sejlének fel, mint a nyelvi közvetíthetőség és az elképzelhetőség határai, családtagok elvesztése a gázkamrákban, első kézből vagy hallomásból, illetve a felszabadulás után közvetlenül – a gázkamrák szétszerelésekor – szerzett tudás, a foglyok tartózkodási helye, nemi összetétele. Ezeket a szövegrészeket – a kis minta okán – azonban nem elemzi, csupán illusztrációként használja. A tanulmány végén arra a következtetésre jut, hogy a DEGOB sikerrel végezte el a feladatát, mert idejekorán létrehozott egy történeti tudást a zsidók nácik általi megsemmisítéséről.

A tanulmány nem tartalmaz módszertani fejezetet, így nem világos, mi a számok jelentése a gondolatmenetben. Ahogy a Barna–Pető könyvnél már láttuk, a kvantitatív vizsgálatok általában is, de a soá kutatásában különösképp megkötik a kutatók kezét: világos, (ön)reflexív, átlátható módszertani keretek nélkül a számok magukban semmit nem mondanak. A DEGOB protokollok bonyolult szövegkorpusza egy szakmailag is sokszínű, túlélőkből álló kutatócsoport kérdéseire adott válaszok megszerkesztésével keletkezett, nem szó szerinti leiratok gyűjteménye. A jegyzőkönyvezés szituációjának rekonstrukciója nélkül így kockázatos szavakat számolni benne. A túlélők, bár gyakran családjukból egyedüliként menekültek meg a náci pokolból, nem egyedül szabadultak fel: az általuk használt kifejezések, elbeszélések számos esetben a kórházakban, DP-táborokban, a hazatérőket szállító vonatokon a felszabadulás után kényszerűen együtt töltött hetek-hónapok során alakultak ki, így az említési gyakoriságok, szóhasználati sajátosságok, a tapasztalatokból leszűrt tudás számszaki feldolgozása e diskurzusok feltárása nélkül félrevezető lehet. Az említett, kontextualizáló lépések kihagyása az elemzés eredményeit is kérdésessé teheti.

ÖSSZEGZÉS

Írásomban azzal a módszertani dilemmával foglalkoztam, hogy történészként miképp lehet tömeges mennyiségű egodokumentumot elemezve új történeti megállapításokra jutni. Ehhez a klasszikus módszertani csoportosítást követtem: az intuitív, a kvalitatív és a kvantitatív alkalmazásokra kerestem lehetőleg olyan példákat, amelyek a magyarországi soá történetének egy aspektusát tárják fel. Elemzésem arra az eredményre jutott, hogy az intuitív feldolgozások is lehetnek sikeresek, ha kellő körültekintéssel járnak el a kutatók. (Az a hipotézisem, hogy ezek azonban csak a történet elmesélésére alkalmasak, bonyolultabb magyarázó modellek felállítására nem – ezt azonban egy másik tanulmány hivatott megvizsgálni.) A másik két megközelítésmódnál csupán az első kvalitatív és kvantitatív kísérletek és néhány lehetséges, még nem használt módszertan bemutatására volt módom, hiszen a társadalomkutatás és a történetírás csak nemrégiben szembesült azzal, hogy a digitális archívumokkal egyrészt egy kincsesbánya nyílt meg előtte, másrészt, hogy e kincsesbánya kiaknázásához új eszközökre volna szüksége. Feltételezem, hogy az *oral history* archívumok intézményesülésének felgyorsulásával, globalizálódásával és a digitális hozzáférés mind szélesebbé válásával, valamint az egyetemi kurikulumokba való bekerüléssel egyre erősebb a késztetés a módszertani reflexióra is – ehhez kívánt kritikai szempontokat adni írásom.

A tanúságtételek egy-két évtized múlva valószínűleg tisztán történeti forrássá válnak. S bár az idő múlása ellen jöttek létre, a szemtanúi elbeszélések rendkívüli erkölcsi erejét és érzelmi telítettségét, valamint ízlésünket már ma is próbára teszik azok a legújabb múzeumpedagógiai kísérletek, melyekben a szemtanú például avatarként „ölt testet” és „válaszol” a kérdéseinkre egy hologram képében.⁴ A tanúságtevőkkel folytatott „egyeztetés” helyét felváltja a történetüket így-úgy őrző kulturális emlékezet, melyet részben éppen e digitális archívumok tárolnak már most is. A töredezés és az új formákba szilárdulás – a tudomány nyelvére lefordítva, az elemzési részekre bontás és az általánosítás –, nagyon úgy tűnik, hogy szükségszerű velejárója ennek a folyamatnak, így az elkövetkező évtizedekben a módszertani kísérletezések és újítások jelentős hulláma várható a soá történetírásában is.

⁴ Lásd az USC Shoah Foundation *New Dimensions in Testimony* című új kollekcióját: <https://sfi.usc.edu/collections/holocaust/ndt>.

HIVATKOZÁSOK

- Assmann, A. (2006) History, Memory, and the Genre of Testimony. *Poetics Today*, 2, 261–273. <http://dx.doi.org/10.1215/03335372-2005-003>.
- Barna I. – Pető A. (2012) *A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapesten*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Békés A. V. (2012) *Trauma és narratíva – A Holokauszt trauma reprezentációja*. Budapest: Ad Librum.
- Boder, D. P. (1949) *I Did Not Interview the Dead*. Urbana: University of Illinois Press.
- Boder, D. P. (1950) *Topical Autobiographies of Displaced People Recorded Verbatim in Displaced Persons Camps, with a Psychological and Anthropological Analysis*, Chicago: [s.n.].
- Brown, R. H. – Davis-Brown, B. (1998) The Making of Memory: The Politics of Archives, Libraries and Museums in the Construction of National Consciousness. *History of Human Sciences*, 4, 17–32.
- Browning, Ch. (2011) *Remembering Survival: Inside a Nazi Slave-Labor Camp*. New York: W. W. Norton & Company.
- Cohen, B. (2006) Holocaust Survivors and Early Israeli Holocaust Research and Commemoration: A Reappraisal. In Davies, M. L. – Szejmann, C-C. W. (eds.) *How the Holocaust Looks Now. International Perspectives*. London: Palgrave Macmillan, 139–148.
- Cole, T. (2003) *Holocaust City. The Making of a Jewish Ghetto*. New York–London: Routledge.
- Feischmidt M. (2007) A megalapozott elmélet. In Kovács É. (szerk.) *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Budapest/Pécs: Néprajzi Múzeum/PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 234–242.
- Fenyvesi K. (2010) *Képzelt asszimiláció? Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe*. Budapest: Corvina.
- Friedländer, S. (2007) An integrated history of the Holocaust. In euro|topics. http://archiv.eurotopics.net/en/home/presseschau/archiv/magazin/geschichte-verteilerseite-neu/holocaust_leugnung_2007_04/apuz_holocaust_geschichte_friedlaender/1. (Letöltve: 2018-02-21)
- Friedländer, S. (1998) *Nazi Germany and the Jews, 1939–1945: The Years of Extermination*. New York: Harper Perennial.
- Greenspan, H. (2014) The Unsaid, the Incommunicable, the Unbearable, and the Irretrievable. *The Oral History Review*, 41 (2), 229–243. <http://dx.doi.org/10.1093/ohr/ohu033>.
- Gyáni G. (2003) *Posztmodern kánon*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Horváth R. (1998) Jews in Hungary after the Holocaust: The national relief committee for deportees, 1945–1950. *Journal of Israeli History* 2, 69–71.
- Jokusch, L. (2012) *Collect and Record: Jewish Holocaust Documentation in Early Postwar Europe*. New York: Oxford University Press.
- Kahana, E. – Kahana, B. – Lee, J. E. et al. (2015) Trauma and the life course in a cross national perspective: Focus on Holocaust survivors living in Hungary. *Traumatology*, 4, 311–321. <http://dx.doi.org/10.1037/trm0000051>
- Kansteiner, W. (2005) Egy fogalmi tévedés származástörténete – A kulturális trauma metaforájának kritikai eszmetörténete. 2000, 21. 1. ketezer.hu/2005/01/egy-fogalmi-tevedes-szarmazastortenete/ (Letöltve 2018-02-21)
- Kövér Gy. (2014) *Biográfia és társadalomtörténet*, Budapest: Osiris Kiadó.
- Laczó F. (2014) Tanúságtételek a példátlanról. Magyar zsidó szemtanúk beszámolóí a holokauszt alapvető jellemzőiről 1945–46-ból. *Századvég* 4, 57–84.
- Matthäus, J. (ed.) (2009) *Approaching an Auschwitz Survivor. Holocaust Testimony and its Transformations*. Oxford/New York: Oxford University Press.
- Nyiszli M. (2013) *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitz krematóriumban*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Shenker, N. (2015) *Reframing Holocaust Testimony*. Bloomington/Indianapolis: Indiana University Press.
- Small, M. L. (2009) How many cases do I need? On science and the logic of case selection in field-based research. *Ethnography*, 1, 5–38. <http://dx.doi.org/10.1177/1466138108099586>

KIRAKTÁK AZ AULÁBÓL, VISSZATÉRT AZ ELŐADÓTEREMBE

Marosán Bence Péter (szerk.) (2016) *Elidegenedés és emancipáció: Karl Marx és a Gazdasági-filozófiai kéziratok*. Budapest: L'Harmattan

2014 januárjában Rétvári Bence, a KDNP alelnöke és az Ifjúsági Kereszténydemokrata Szövetség (IKSZ) nyílt levélben szólította fel a Budapesti Corvinus Egyetem vezetését a Marx-szobor eltávolítására az egyetem aulájából, mivel Marx nemcsak a kommunista eszmék atyja, hanem köztudottan antiszemita is volt. Álláspontjuk szerint elfogadhatatlan, hogy ma Magyarországon szobra lehet Karl Marxnak, annak az ideológusnak, aki, szerintük, nyíltan antiszemita és rasszista nézeteket vallott. Az egyetem rektora, Rostoványi Zsolt akkor elutasította a megalapozatlan beavatkozási kísérletet, bár elismerte, hogy Marx munkássága és történelmi szerepe ellentmondásos. Hamarosan azonban jobb belátásra tért, s 2014. szeptember 15. hétfő reggelre – a szokásos módon: hétvégén, titokban és rohamtempóban – eltávolították a szobrot. Az IKSZ ezt úgy kommentálta, hogy immár szimbolikusan is lezárult a posztkommunista korszak, s a fiatalok a rendszerváltás után 25 évvel végre saját maguk alakíthatják jelenüket és jövőjüket. Minden ellenállás hatástalan volt.

Eredményes volt viszont Marosán Bence Péter, fiatal egyetemi oktató fellépése, aki a Corvinus Egyetemhez kötődő Társadalomelméleti Kollégiummal együtt a szobor eltávolítására válaszul tudományos konferenciát szervezett, amely híven mutatja be Marx valódi elméleti jelentőségét. A konferenciát aktuálissá tette, hogy Marx 170 éve írta meg a *Gazdasági-filozófiai kéziratokat* [a továbbiakban: *GFK*]. A szervezés költségeit a kollégium tagjai adták össze, a munkát hamar és eredményesen elvégezték. A konferenciát 2014. november 13–14-én tartották meg *Elidegenedés és emancipáció. Karl Marx és a Gazdasági-filozófiai kéziratok* címmel, nagyszámú hallgatóság előtt a Corvinus főépületének egyik nagyelőadójában. A konferencia anyagából készült kötet ugyanezzel a címmel 2016-ban jelent meg, kiadása költségeit a kollégium öregdiákjai és magánadományok biztosították.

A konferencia jelentős szakmai esemény volt, a Marxszal is foglalkozó hazai teoretikusok reprezentatív összejövetele, a megközelítésmódok gazdag sokfélesége. Minden korcsoport jelen volt, 25-től 85 évesig, me-

¹ Egyetemi docens, ELTE BTK Filozófia Intézet

lyek tagjai a marxizmussal egymástól nagyon eltérő időben és módon ismerkedtek meg. A szerkesztők jó munkát végeztek: az írások túlnyomó részét 6 és 15 oldalas terjedelem közé sikerült szorítaniuk, a szerzők érdemi mondandójának megcsonkítása nélkül. A 28 írásból álló kötet igen jól felépített: hét átgondolt tematikus részre van osztva, mindegyikben négy írás. Az alábbiakban a kötet átfogó bemutatására vállalkozom, valamennyi írásra kitérek, sokszor átveszem a szerzők saját megfogalmazását.

A kötet gazdag áttekintést kínál a napjainkban Marxszal is foglalkozó hazai gondolkodók elképzeléseinek sokféleségéről, s a marxi elképzeléseket elfogadó és elutasító álláspontok különféle fokozatairól. *Szigeti Péter* szerint a kapitalizmus eltérő változatai ellenére Marx (azóta erősen megkérdőjelezett) munkaérték-elmélete és értéktöbblet-elmélete, valamint a tőke koncentrációjáról és centralizációjáról nyújtott beszámolója máig érvényes vezérfonal a globális kapitalizmus elemzéséhez, a tőkés világrendszert a centrum–periféria összefüggésében értelmező megközelítések számára is. *Ágh Attila* szerint Marx komoly szerepet játszott a modern politológia kialakításában. A modern politikai rendszer kialakulásának három korszaka közül az elsőben élt, de túllátott saját korán. Elméleti megközelítése a többdimenziós társadalmi determinizmus paradigmáját nyújtja, amely legjobban a gazdasági és politikai szféra kölcsönviszonyában mutatkozik meg. Ennek lényege, hogy a politika világa éppen a kialakuló ipari társadalom szolgálatában önállósítja magát a gazdasággal szemben, s ebben az értelemben „inadekváttá” válik a gazdasághoz képest. E felfogásával Marx kész elméleti keretet kínált az egy évszázaddal későbbi világrendszer-elméletek számára, a centrum és periféria ellentétrendszerének bemutatásához. *Karikó Sándor* Marxot a háború kutatás egyik megalapozójának tekinti, akinél a háború legmélyebb alapjának filozófiai megragadásához találhatók útmutatások. Ezek pontos kifejtésére azonban nem kerül sor, illetve arról sem kapunk eligazítást, Marx hogyan képzelte a fegyverkezés, a hadsereg és a háború megszűnését a kommunizmus korában.

Heller Ágnes megkülönbözteti egymástól Marx tudományos (empirikus) és filozófiai (transzcendentális) nézeteit, s azt emeli ki, hogy míg az előbbiek (a tőke koncentrációja és centralizációja, a mezőgazdaság kapitalizálódása, a globalizáció) sikeres tudományos előrejelzések voltak, addig az utóbbiakból levont következtetések (a proletariátus győztes forradalma, a kapitalizmus összeomlása, az elidegenedés megszűnése, az egyesült termelők szabad társadalmának létrejötte) érvénytelennek bizonyultak. S mégis, míg az előbbiek intellektuálisan érdektelenekké váltak, addig az utóbbiak fontosak maradtak. *Kis János* azt mutatja be, hogy a felvilágosodás hagyományát folytató két rivális irányzat, a liberalizmus és a marxizmus közül egyértelműen a liberalizmus volt az eredményesebb elmélet. Ennek ellenére a liberalizmus gyakorlatilag újabb és újabb kihívásokkal szembesül, melyekre válaszolva figyelembe kell vennie a marxista kritikákat. Nem elég rámutatni Marx kapitális tévedéseire, szembe kell nézni korszakos felismeréseivel is. A marxi életmű eredményeit átfogóan elvető *Amelie Lanier* a történelmi materializmus mint sajátos gondolkodásforma abszurdításait mutatja be. Lendületes és túlzó kritikája kiterjed minden modern társadalomtudományra és az újkori ismeretelméletre is.

A történelmi materializmus árnyaltabb kritikáját nyújtja *Kiss Csaba*, aki Marx nézeteit Alexis de Tocqueville felfogásával állítja szembe, s vezérfonallul Jon Elster értelmezését használja. Elster szerint Tocqueville nagy érdeme, hogy mentes maradt a XIX. századi szociológia négy tehertételétől, nevezetesen a módszertani kollektivitizmustól, az organicizmustól, a funkcionalizmustól és a teleológiától. Marx hegei ihletésű történelemfilo-

zóiája viszont a történelmi haladást egyértelműen teleologikus folyamatnak tekinti, melyet összekapcsol a történelmi materializmus kvázi-empirikus elméletével, amely a történelmi haladást a termelőerők fejlődésével magyarázza, funkcionális összefüggés alapján. Marx prognózisával ellentétben a kapitalizmus fejlődésével a proletárforradalom lehetősége egyre csökkent, ahogy azt Tocqueville megjósolta. Erre mutatott rá Palágyi Menyhért 1908-as Marx-kritikája is, mint *Székelty László* írásában olvashatjuk. Palágyi szerint Marx 1843–44-es párizsi tartózkodásakor került a babeuvista–blanquista körök osztályharcos szellemiségének hatása alá, és Hegel és Feuerbach nyomán történelemfilozófiai teóriává általánosította a kibékíthetetlen osztályharc és a jövőbeli radikális társadalmi forradalom elképzelését. Az európai forradalmi korszak viszont örökre letűnt, Marx forradalomelmélete elvesztette társadalmi talaját, és elhalásra lett ítélve. Palágyi viszont figyelmen kívül hagyta, hogy a proletárforradalomra vonatkozó marxi tanítás magja nem a kibékíthetetlen osztályharc, hanem az elkerülhetetlen tömeges nyomor feltételezése volt. A marxi forradalomelmélet kudarcát éppen a nyomor 1848 utáni enyhülése idézte elő. Az európai fejlődés periferiáján viszont a nyomor és kiszolgáltatottság uralkodó maradt, s emiatt itt továbbra is hatott az elkerülhetetlen proletárforradalom elmélete. Ezért aktivizálhatta Lenin zseniálisan Marx tanításának babeuvista–blanquista eredetű osztályharcos forradalmi elképzelését.

Balázs Gábor és *Losoncz Márk* is úgy látja, hogy Marx mint a modernizáció, a munkásmozgalom, az osztályharc, a gazdasági érdekek, a történelmi materializmus gondolkodója és prófétája már muzeális tárgy. A marxizmus hagyományos teoretikus sémáinak – mint a munkásosztály és a munka felszabadulása – vége van, mivel a munkásosztály évszázadának (1871–1968) is vége van. Marx igazi érdeme a tőkés rendszer lényegének, vagyis a társadalmi fétisizmusnak, az absztrakt munkának és a kapcsolódó represszív etikának a kíméletlen kritikája. E kritika szerint a munka nem az ember autentikus lényege, amelyet csak az elidegenedés szennyez be, hanem absztrakt gépezet, amely egyedül a kapitalizmusban válik a társadalmi közvetítés domináns közegévé.

A munka marxi felfogását megkérdőjelezi Hannah Arendt is, kinek Marx-értelmezését *Szítás Pál* bírálja. Arendt szerint a munka az emberi tevékenység legalacsonyabb – biológiai és fizikai – szintje, a második szint az előállítás, a harmadik a cselekvés. Csak ez utóbbi előfeltételezi más emberek jelenlétét, csak ez tekinthető az embert jellemző politikai tevékenységnek. Arendt szerint Marx a legalacsonyabb szintű tevékenységet emelte a hierarchia csúcsára azzal, hogy a munkában jelölte meg az emberi egzisztencia lényegét. Valójában Marxtól idegen az Arendt által neki tulajdonított biológiai szemlélet, hiszen az elidegenedett, kényszerű munkával szemben a történelem végének ideális kontextusában megjelenő szabad munkát tekintette az ember lényegének. *Bene Adriántól* megtudjuk, hogy Jean-Paul Sartre marxista – de továbbra is fenomenológiai és egzisztencialista – korszakában komoly affinitást mutatott az elidegenedés, emancipáció és szabadság témakörének GFK-beli tematizálása iránt. Az elidegenedés kapcsán viszont az egyénnek a munka helyett a többi emberhez fűződő viszonyára helyezi a hangsúlyt.

Böcskei Balázs a következő elnevezésekkel illeti a munka átalakulása szempontjából a kapitalizmus legutóbbi időszakát: „a modernitás késő modern fordulata”, „a második, likvid modernitás”, „a digitális társadalom”, „posztmodernizált munkahelyekre épülő gazdaság”, „kreatív–spektakuláris–információs kapitalizmus”, „hálózatba szervezett társadalom”, „poszttradicionális társadalmi univerzum”, „a munka nélküli kapitalizmus kora”. Ez utóbbi arra utal, hogy a munka helyett a kapitalizmus immár a tudásra és technológiára épül. Ezzel

Ropolyi László is egyetért. Az internetes szakirodalom szerint az „újfajta” (digitális, kulturális, információs, kognitív, kommunikációs, megosztásos, interpretációs, reprezentációs stb.) munka anyagtalan, ingyenes és szabad, a munkát végző nem választható el a fogyasztótól, s a digitális munka során nem játszik szerepet a munkaidő. Az írás feltérképezi az internetkutatáshoz kapcsolódó marxista irányzatok meglepően sok ágát, ahonnan az internet filozófiáját hiányolja, amely a szerző saját kutatási tárgya. Antal Attila a munka természetátalakító hatásáról alkotott nézetei felől vizsgálja Marx munkásságát. Modern ökológiai szemszögből először a GFK-nak az ember, a munka és a természet szerves egységét hangsúlyozó gondolatai relevánsak, de az újabb értelmezések nagyobb hangsúlyt fektetnek *A tőke* vizsgálatára. Három álláspont érvényesül a szakirodalomban: az egyik szerint a marxi elmélet ökológiailag irreleváns, a másik szerint kártékony, a harmadik szerint jótékony.

Sartre mellett három másik francia szerző szerepel a kötet utolsó részében. Horváth Péter Jacques Rancière politika- és metapolitika-felfogását tárgyalja. Louis Althusser egykori tanítványa nemcsak mesterétől, hanem a marxista filozófiától is elfordult az évtizedek során. Elutasítja Marx felfogását, hogy a politika feladata a különböző érdekek és vélemények összeütközéseinek kezelése, végső soron a háborítatlan konszenzus megteremtése. Ezt nevezi Rancière metapolitikának, amely szerinte felszámolja a politikát, s átjárja az egész politikai filozófiát és szociológiát. Berkovits Balázs Michel Foucault-nak a modern fegyelmező rend kialakulásáról nyújtott értelmezése és a marxi elmélet viszonyát vizsgálja. A marxi áthallások hol jelentősebbek, hol halványabbak. Egyrészt Foucault kiegészíti a kapitalista kizsákmányolás marxi elméletét, amennyiben bemutatja, hogy a szabad munkaerőt csak a fegyelmezés újonnan kialakított intézményei segítségével lehetett beterelni a tőkés termelésbe. Másrészt felmenthető az esszencializmus vádja alól: szerinte a fegyelmező intézményeknek nincs meghatározott társadalmi funkciójuk, és nem állnak valamilyen társadalmi–gazdasági érdek szolgáltatásában. Nem kínál klasszikus társadalomelméletet, de olyan kritikai elméletet sem, amely egy magasabb szintről – például az „emberi lényeg” nézőpontjából – ítélné meg az empirikus kutatások eredményeit. Immanens kritikát gyakorol, amikor bemutatja a kialakuló új formációk kontingens jellegét, s megfosztja őket a szükségszerűség látszatától, amellyel később lettek felruházva. Marosán Bence Péter Michel Henry fenomenológiai értelmezését mutatja be, amely elsősorban Marx fiatalkori filozófiai kézírataira támaszkodik, s Marx elméletét fundamentális ontológiaként, a végső alapok elméleteként mutatja be. A végső alap az immanens, szubjektív, produktív élet értelmében felfogott munka, a praxis, amely maga teszi magát interszubjektív létté.

Meglepő párhuzamokra hívja fel a figyelmet két tömör és szabatos tanulmány. Sebők Miklós a libertárius Robert Nozick és Marx szabadságutópiája között talál hasonlóságot. Szerinte Marx naturalista–humanista utópiájában ahhoz hasonlóan válik valóra az emberek közötti egyenlőség, mint Nozick utópiájában, ahol szintén a szabadság és egyenlőség érvényesül, más értelemben. Marx azonban valószínűleg nem értett volna egyet Nozick megállapításával, miszerint nem biztos, hogy mindenkinek ugyanaz a legjobb, és mindenki egyazon utópiában akar élni, valamint azzal sem, hogy a javasolt rendszer teret hagy a kísérletezésre, de nem teszi azt kötelezővé, és az embereknek jogukban áll stagnálni és fejlődni is.

Szalai Miklós három érdemi párhuzamot mutat fel James Joyce irodalmi munkássága és Marx gondolatai között, kinek műveit Joyce nem ismerte. Az egyik, hogy mindketten kiemelkedő fontosságot tulajdonítottak az antik irodalomnak a modern ember életében. Ahogyan Marx a görögök kapcsán az emberiség történelmi

gyermekkorának örök varázsáról beszélt, Joyce is a görög kultúrában látta az örök emberit, amikor az Odüsszeiát úgy írta újra, hogy egy dublini kisember, Leopold Bloom egy napjának – és belső világának – történéseit feleltette meg Odüsszeusz kalandjainak. A másik párhuzam az ír nemzeti identitás, valamint a női identitás problémájának Joyce által nyújtott tárgyalásából adódik: sajátos elbeszélésmódjával dekonstruálja és kritizálja a bevett, egyenlőtlenségeken alapuló társadalmi diskurzust. Ez teljeseedik ki a *Finnegan ébredésében*, ahol nemcsak egységes elbeszélés nincs, hanem a szavak is elvesztik konvencionális jelentésüket. E beszédmód arra hívja fel a figyelmet, hogy a gyarmati népek, a munkások és a nők mint alávetett szubjektumok nem tudnak ebben a diskurzusban megszólalni, identitásukat a hatalmasok definiálják. Marx megközelítésmódja hasonló. A polgári közgazdaságtannal nem egy szocialista közgazdaságtant akart szembeállítani, hanem egy kritikai diskurzust, amely úgy alkalmazza az uralkodó társadalomtudományi nyelvhasználatot, hogy közben világossá teszi annak korlátait és történelmi–társadalmi meghatározottságát. Marx és Joyce kritikai megközelítésének közös forrása: mindkettőjük történelemszemlélete Giambattista Vico hatását mutatja.

Áttérek a kötet címében jelzett témára. Elidegenedés és emancipáció szembeállítása számunkra talán természetes, nem utolsósorban Marx hatására. Pedig nincs köztük eleve ellentét. Az elidegenedés az a lelkiállapot, amikor valamely hozzánk közelálló személy, tárgy, tevékenység vagy gondolat elveszti vonzerejét. Amit hozzánk tartozónak éreztünk, idegenné vált. Negatív érzés, de nem szükségképpen párosul alávetettséggel. Munkája eredményétől is elidegenedhet valaki, anélkül, hogy bármiféle alávetettség létrejönne. E köznapi és pszichológiai értelemben az elidegenedés nem az emancipáció ellentéte. Ha valaki elidegenül egy őt korábban lázba hozó hazug, zsarnoki vezetőtől, az egyértelműen emancipáció.

Az elidegenedés fogalma Marxnál a *GFK*-ban vált kitüntetetté, hogy aztán bizonyos fokig szakítson vele, legalábbis a kifejezéssel. A fogalom eredettörténetét Weiss János mutatja be Rousseau, Schiller, Hegel, Feuerbach és Marx hozzájárulását áttekintve. Tamás Gáspár Miklós a *GFK* forrásait Fichte és Hegel szövegeiben jelöli meg. Rekonstrukciója középpontjában a tőkés magántulajdon és a jog fogalma áll, amely megszabja és fenntartja azt a határt, amely a munkást elválasztja munkája eredményétől. Az emberi nem lényegi megkülönböztető jegye, amely a kreativitás és önkitaljesítés legmagasabb szintű formája lehetne, e viszonyban a munkás képességeinek eltorzult korlátozását és önmaga elvesztését eredményezi. Ennek során a munkás elidegenedik a többi emberhez fűződő viszonyától is.

Egy évvel később Marx *A német ideológiában* az elidegenedés fogalmát felváltotta a munkamegosztással. E műben Czétány György szerint Marx alapvető teljesítménye, hogy a kanti értelemben vett „mennyiségi kategóriákkal” (általános, különös, egyedi) szemben bevezeti a „közös” kategóriáját. A német ideológia az ember lényegét közösségi létként, s ezzel összefüggésben produktivitásként és történetiségként határozza meg. Nem az egyén autonómiája az ember lényege, hanem a közösségi együttműködés. Ez fejeződik ki a munkamegosztásban, de nem annak az áruk magántulajdonán alapuló elidegenedett formájában, ami az egyénnek a közösségtől való elszakadását jelenti, de nem is az általános akarat politikai érvényesítéseként értelmezve. Az ember az önkéntes munkamegosztásban valósíthatná meg lényegét.

A *GFK* és *A német ideológia* közötti fordulat fontos pontját mutatja be Kiss Endre, aki elemzése középpontjába a Moses Hess és Engels által szerkesztett, *Gesellschaftsspiegel* című folyóirat 1844. decemberi számát

állítja. A folyóirat mindkét szerkesztője egyértelműen a feuerbachianus „igazi szocializmus” álláspontját képviselte, amelyhez ekkor még Marx is pozitívan viszonyult, s maga is közölt egy recenziót a lapszámban. Az irányzattal és Feuerbach elidegenedés-elméletével való szakítását jelzi 1845 márciusában a *Feuerbach-tézisek* megírása. Marx ezután végérvényesen feloldja a feuerbach-i antropológiát egy hegeli típusú történetfilozófiában.

Miklós Tamás szerint Marx különböző írásaiból több eltérő történelemfilozófia bontható ki. A GFK-ban a történelem az elidegenedés története. Ebben Marx több ponton Hegelt követi, de az elidegenedés és eltárgyasulás viszonyáról alkotott elképzelését elutasítja. Mivel Hegel a szellemet tekinti az ember lényegének, ezért minden eltárgyasulást elidegenedésnek tart. Marx szerint azonban az ember alapvetően nem elveszti, hanem megteremti magát erőinek eltárgyasítása, a természet megmunkálása során. A tárgyasítás nem eleve elidegenedés, hanem csak a konkrét termelési viszonyok teszik azzá. Marx ebben tévedett, s Hegelnek volt igaza. Az eltárgyasítás szükségképpen elidegenítéssel jár. Az idegenség létrehozása minden tárggyá tétel, minden megismerés, minden meghatározás része. Az elidegenedés az ember nembeli lényegéhez tartozik, elkerülhetetlen sorsa. Csak egy abszolút szellem, Isten lenne képes minden nézőpontot együtt magáévá tenni és ezáltal az elidegenedést meghaladni. Marx tévedésének így is fontos üzenete van: mindig küzdeni kell az elidegenedésnek a korra jellemző emberellenes formái ellen, még ha az elidegenedés teljes megszüntetése nem is emberi lehetőség.

A függőség vagy alávetettség értelmében használt elidegenedés-fogalommal szembeállítva lehet emancipációról beszélni. De milyen értelemben? Sok mindentől lehet felszabadulni. Más narratívái mellett Marx úgy mutatta be a történelmet, mint emancipációk sorozatát: felszabadulás a kezdeti bornírt közösségek szorításából, a rabszolgaságból, a jobbágyi függőségből, a természeti folyamatok uralma alól, a babonáktól, sokfajta jogi korlátozás alól. A kapitalizmus óriási emancipatorikus teljesítményeit Marx euforikusan elismerte. De többre vágyott: teljes emancipációra. Kimutatta, hogy minden eddigi emancipáció az alávetettség egyik formájából egy másikba történő átmenet volt csupán. Kalous Antal azokat a marxi szövegeket rekonstruálja, amelyek a feudális, személyi függőségből a tőkés, dologi függésbe való átmenetet jellemzik, melyet írása címében az elnyomás és a kizsákmányolás közti átmenetnek nevez. Farkas Henrik fenomenológiai elemzése a releváns szubjektumok tapasztalatai felől közelítve azt emeli ki, hogy míg a kizsákmányolás csak a proletariátust, addig az elidegenedés a tőkés társadalom minden tagját érinti. A proletár szükségletei kielégítésére törekszik, ami akár a kizsákmányolás megszüntetésére is készíthető, de ebben magára marad, másrészt képességei minden irányú kifejlesztésére nem törekszik, s így az elidegenedés kevésbé izgatja. A kommunizmus bővületében élő filozófus törekvése léthelyzetük eltérő jellegéből következően más, mint az övé, s így a forradalomhoz is másként viszonyulnak. A filozófus a reflexió szubjektumaként az elidegenedés elleni küzdelmében egyedül marad, mivel tőkés viszonyok között az elidegenedésnek nincsenek észlelhető tünetei. Míg a kizsákmányolásnak a proletariátus létfenntartására nehezedő súlya már Marx életében enyhült, ezzel párhuzamosan az elidegenedés mindent átható és észlelhetetlen jellege azóta is tovább fokozódik.

Bár az elidegenedés fogalma csak a GFK-ban központi jelentőségű, tartalmilag végigkíséri Marx életművét. A tőkében az árufétisizmus koncepciójában fogalmazódik újra: az árutermelés viszonyai között az egyének saját személyes teljesítményei és társadalmi viszonyai fizikai tárgyak tulajdonságaiként és viszonyaiként jelen-

nek meg számukra és lépnek velük szembe. Marx nyomán az eldologiasodás fogalmát Lukács György vezette be Max Webernek a racionális munkaszervezetre vonatkozó felfogásával ötvözve. Böcskei Balázs szerint e felfogás, mely szerint a modern munkaszervezet kikapcsolja és felszámolja a munkás szubjektivitását, helytálló volt a munkafolyamat absztrakt–racionális részműveletekre tagolásának időszakában, de a mai kapitalizmusban már nem tartható. Ma a munkavállaló személyiségének és önmegjelenítésének kibontakoztatása az egyik központi vezérelv az elidegenedés és eldologiasodás viszonyainak fenntartásában.

Kis János nem a munka, hanem a politika területéről, s nem a GFK-ból, hanem az egy évvel korábbi, *A zsidókérdéshez* című írásból kiindulva tárgyalja a kötet címadó témáját. Marx az emberi szabadság eléréséhez nélkülözhetetlennek tartotta a politikai emancipációt, az állam fennhatósága alá tartozó minden személy jogainak egyenlőségét. Az emberi emancipáció súlyos akadályának tekintette viszont az ezzel való megelégedést, miként a liberálisok teszik. Szerinte az emberek közötti különbségek, korlátok és függőségek nem szűnnek meg jogi rögzítésük megszüntetésével. A jogi kényszerek alól felszabadult egyének továbbra is egymás alávetettjei lesznek, vagy még inkább. A személyes függés helyébe a személytelen hatalmaktól való függés lép: az elidegenedés. Az emberi és polgári jogok az elidegenedés viszonyait rögzítik. A valódi szabadság nem a más személyek vagy az állam beavatkozását féken tartó negatív szabadság, hanem az arra vonatkozó pozitív szabadság, hogy minden ember kibontakoztathassa egyéniségét, és minden irányban kiművelhesse képességeit és hajlamait. Ehhez az egyén személyes önmegvalósításának közvetlenül egybe kell esnie a közösségben való részvételével. Ez a szabadon egyesült egyének közössége. A jogok nyújtotta védelem feleslegessé válik, mert többé nem lesz konfliktus az egyes egyének, valamint az egyén és társadalom érdeke között.

Kis János kimutatja, hogy még ha az osztálykonfliktusok kiküszöbölhetők lennének is, akkor sem jönne létre az érdekek általános egybeesése. Az egyéni javak és közjavak nem alakíthatók át mind közösségi javakká. Továbbá, az emberi együttélést más típusú érdekkonfliktusok sokasága is jellemzi, a legszemélyesebb viszonyoktól a különféle tágabb viszonyokig, amelyek nem mind szűnnének meg az osztályviszonyok felszámolásával. Ha megengedjük, hogy az egyének saját elgondolásuk szerint, autonóm módon alakítsák életüket, úgy az együttélés minden szintjén előállhatnak konfliktusok. De még ha az elképzelt eszményi együttélés megvalósítható lenne is, a Marx által javasolt társadalmi berendezkedés nem alkalmas erre. A kommunizmusról alkotott elképzelése nem tartható: a munkamegosztás, a magántulajdon, a piac, a hierarchikus termelési szervezet és az állam nélkül működő egyesült termelők – központi tervezésen és munkaidőben mért munkaerő-allokáción alapuló – közvetlen irányítása alatt működő életképes gazdaság elképzelhetetlen.

Ez utóbbi témát tárgyalja Nagy Dániel Gergely, aki azzal kezdi, hogy terjedelmes életművében Marx szembeszökően kevés helyen foglalkozik a kapitalizmust felváltó társadalom, a kommunizmus bemutatásával, ami nem véletlen. Marx igyekezett elkerülni a kommunizmus részleteibe való belebocsátkozást. A GFK az egyik mű, ahol részletesebben ír a jövő társadalmáról, amely a hegeli dialektika sémájából ered. A kommunizmus berendezkedéséről legrészletesebben szóló *A gothai program kritikája* hiányosságai viszont szükségessé teszik a posztkapitalista társadalom politikai gazdaságtanának kidolgozását. Ennek nehézségeit Bence György, Kis János és Márkus György fejtette ki több mint négy évtizede a *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* című művükben.

Marosán György a kommunizmus létrejöttének reális lehetőségeit az evolúciós játékelmélet számítógépes szimulációkkal ellenőrzött eredményei alapján vizsgálja. Ezek szerint egyértelmű, hogy nagyméretű társadalom stabilan csak akkor létezhet, ha a szabályszegők megbüntetése normaszzerűen mindenki számára kötelező. Minthogy azonban az emberek nemcsak elszenvedni, de gyakorolni sem szeretik a kényszerű fegyelmezést, ezért e feladatot inkább büntető intézményekre bízják. Nagyméretű, inhomogén és komplex társadalom csak formális büntető intézmény (állam) segítségével tartható fenn. A legújabb kutatási eredmények értelmében az állam, a piac és a magántulajdon uralta globális társadalmon belül létrejöhetnek és megszilárdulhatnak kommuna típusú, öngazgató kisközösségek. A vagyonosodás vágyának csökkenése, az ökológiai rendszer korlátaiba ütközés, valamint a kapcsolattartás tranzakciós költségeit visszaszorító internet mind ebbe az irányba hat. Új jelenségek tömeges felbukkanása vezeti az embereket a kommuna típusú közösségek irányába: az önkéntes egyszerűség, a nulla marginális költségű gazdaság, a megosztás gazdasága, a szívességgazdaság, a szabadúszók gazdasága, a szabad városok társadalma. A XXI. század eszerint a kommunizmus százada lesz. Az efféle kisközösségek hálózatai nyilván nem felelnek meg az állam és magántulajdon nélküli kommunista társadalom makroszkopikus elképzelésének. Ahogyan a szabadon együttműködő egyének közösségéről alkotott eszménynek sem: bár a leírás szerint e közösségeken belül magas szintű a bizalom, a feltétlen együttműködő-készség, a toleráns konfliktuskezelés, a közösségi aktivitás, a javító szándék, a szolidaritás, a vagyoni egyenlőség, másrészt viszont életmódjuk homogén, a megvásárolható szolgáltatások választéka behatárolt, és erős csoportnyomás nehezedik az egyénre, hogy tartsa be az adott közösség által elvárt viselkedésmintát és életmodellt.

Az új együttélési és együttműködési formák létrejötte, a munka és kommunikáció radikálisan új formáinak kialakulása lehet jó és rossz hír. Jó hír, mint az emancipáció új perspektíváinak megnyílása, miként Marosán György vagy Ropolyi László értelmezi, de rossz hír, amennyiben ezek az elidegenedés és alávetettség újabb jelentős térnyerésének eszközei, ahogyan Böcskei Balázs vagy Farkas Henrik mutatja be. E fejlemények nem voltak előreláthatók a XIX. században, sem Marx, sem mások számára. Ahogyan az emberi tudás fejlődése elvileg előre jelezhetetlen, ugyanígy a technikai fejlődés és az új szükségletek és életmódok kialakulása is az. Marx eleve nem láthatta előre, hogy a technikai fejlődés milyen új lehetőségeket fog teremteni és az emberek hogyan akarnak majd élni vele. Azt viszont láthatta, hogy korábban a bőség bekövetkezése milyen fogyasztási szokásokat alakított ki, s hogy az emberek masszívan hajlamosak nem túl vonzó dolgok megtételére, tömegekbe verődve pedig borzasztó dolgok elkövetésére. A megnövekedett fogyasztási lehetőségek önként és szabadon történő felhasználásának módjára vonatkozóan az utóbbi évszázad Rousseau civilizáció-kritikáját igazolja, nem pedig Marx várakozásait. Az előreláthatatlan újdonságok mellett tehát Marx érzéketlen volt az emberi törekvések, attitűdök és együttélési szokások tartósan rögzült mintáival szemben is. Nem tudott mit kezdeni sem a „Hogyan lesz valami egészen más?”, sem a „Hogyan rögzültek bizonyos dolgok nagyon szilárdan?” kérdéssel. Ebben nem áll egyedül, hisz ezek nagyon fogas kérdések. Azt viszont láthatta volna, mint ahogy Hegel, hogy a csoportkohézió egyik legfontosabb megerősítője az ellenségkép. Ezzel Marx nem számolt a szabad egyének világméretű közösségéről alkotott víziójában, ahogy a nacionalizmus erejével szemben is érzéketlen volt. Czétány György így fogalmazza meg e problémát: „*lehetséges-e, és ha igen, hogyan lehetséges elgondolni a közösségnek egy olyan fogalmát, melyet nem határai és exkluzív elválasztásai definiálnak, vagyis amelynek kapcsolódásai határtalanul nyitottak és elválasztásai minden esetben inkluzívak?*” (100)